

LATVIJAS VĒSTURES INSTITŪTA ŽURNĀLS

JOURNAL OF THE INSTITUTE
OF LATVIAN HISTORY

2 (119)
2 0 2 3

ZINĀTNISKIE RAKSTI / RESEARCH ARTICLES: *Jānis Tomaševskis*. Between Resistance and Collaboration: Latvian Partisan and Self-Defence Units at the Beginning of the German–USSR War in the Summer of 1941 • *Peeter Kaasik*. Soviet Partisan Movement in Estonia 1941–1944 • *Uldis Neiburgs*. Neiespējamā sadarbība: latviešu nacionālie un padomju latviešu pretvācu bruņotie formējumi Kurzemē (1944–1945) • *Ivan Patryliak, Oleksandr Pahiria*. An Unfinished War: The Historiography of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army Problems • *Reinis Ratnieks*. Latvijas nacionālo partizānu darbība 1944. gadā – 50. gados: atspoguļojums Latvijas historiogrāfijā • *Miroslaw Surdej*. The Role of Historical Studies on the Post-War Pro-Independence Underground in Poland • SARUNAS PAR VĒSTURI / DISCUSSING HISTORY • GRĀMATU RECENZIJAS / BOOK REVIEWS

LATVIJAS VĒSTURES INSTITŪTA ŽURNĀLS

JOURNAL OF THE INSTITUTE
OF LATVIAN HISTORY

DIBINĀTS 1936. GADĀ
ATJAUNOTS KOPŠ 1991. GADA DECEMBRA

IZNĀK DIVAS REIZES GADĀ

“Latvijas Vēstures Institūta Žurnāla”
izdošanu nodrošina
LU Zinātniskās darbības attīstības
atbalsta projekta finansējums

2 (119)
2 0 2 3

Dibinātājs / Founder

LATVIJAS UNIVERSITĀTES LATVIJAS VĒSTURES INSTITŪTS

Atbildīgā redaktore / Editor-in-Chief

Dr. hist. Eva Eihmane; eva.eihmane@lu.lv

Numura redaktori / Editors of the Issue

Dr. hist. Eva Eihmane; eva.eihmane@lu.lv

Dr. hist. Uldis Neiburgs; uldis.neiburgs@lu.lv

Redakcijas padome / Editorial Council:

Ph. D. Valdis Bērziņš

Asoc. prof., Dr. hist. Andris Levāns

Doc., Dr. hist. Mārtiņš Mintauris

Dr. hist. Kaspars Zellis

Redkolēģija / Editorial board:

Asoc. prof. Ph. D. Kari Alenius, Somija (*Kari Alenius, Finland*)

Dr. hist. Daina Bleiere, Latvija (*Latvia*)

Asoc. prof. Hum. m. Dr. Audrone Bliujiene, Lietuva (*Audronė Bliujienė, Lithuania*)

Prof. Ph. D. Lazars Fleišmans, ASV (*Lazar Fleishman, USA*)

Prof. Ph. D. Jergs Hakmans, Polija (*Jörg Hackmann, Poland*)

Ph. D. Magnuss Ilmjervs, Igaunija (*Magnus Ilmjärv, Estonia*)

Prof. Dr. hist. Aleksandrs Ivanovs, Latvija (*Latvia*)

Prof. Dr. hist. Ēriks Jēkabsons, Latvija (*Latvia*)

D. Phil. Metjū Kots, Zviedrija (*Matthew Kott, Sweden*)

Ph. D. Mihails Kovaļevs, Krievija (*Mikhail Kovalev, Russia*)

Imants Lancmanis, Latvija (*Latvia*)

Prof. Ph. D. Ēro Medijainens, Igaunija (*Eero Medijainen, Estonia*)

Prof. emer. Ph. D. Andrejs Plakans, ASV (*USA*)

Prof. Dr. habil. hist. Aivars Stranga, Latvija (*Latvia*)

Hum. m. Dr. Žilvītis Šaknis, Lietuva (*Žilvytis Šaknys, Lithuania*)

Asoc. prof. Ph. Dr. Lubošs Švecs, Čehija (*Luboš Švec, Czech Republic*)

Prof. Ph. D. Ieva Zaķe, ASV (*USA*)

Dr. hist. Guntis Zemītis, Latvija (*Latvia*)

Žurnālā ievietotie zinātniskie raksti ir recenzēti

Articles appearing in this journal are peer-reviewed

No 2012. gada "Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls" ir iekļauts EBSCO datubāzē *Academic Search Ultimate*, no 2021. gada – SCOPUS

From 2012, *Journal of the Institute of Latvian History* has been indexed in EBSCO database *Academic Search Ultimate*, from 2021 – in SCOPUS

Redaktori / Editors:

Antra Legzdiņa (angļu val. / English)

Ināra Stašulāne (latviešu val. / Latvian)

Tehniskā redaktore / Technical editor *Elita Egle*

Maketētāja / Layout designer *Ineta Prīga*

Sagatavots izdošanai / Published by

Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds; www.apgads.lu.lv

Iespiests SIA "Drukātava", reģ. Nr. 40003744728

© Autori, 2023

© Latvijas Universitāte, 2023

ISSN 1025-8906 (drukāts izdevums)

ISSN 2592-8791 (elektronisks izdevums)

<https://doi.org/10.22364/lviz.119>

Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls publicēts brīvpieejā saskaņā ar *Creative Commons* attiecinājuma – Nekomerčiāls 4.0 – starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

The Journal of the Institute of Latvian History is an open access journal licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

SATURS / CONTENTS

Priekšvārds. Bruņotās pretošanās kustības vēsturi pārdomājot 5

Preface. Reconsidering history of the armed resistance movement 7

ZINĀTNISKIE RAKSTI / RESEARCH ARTICLES

Jānis Tomaševskis. Between Resistance and Collaboration:
Latvian Partisan and Self-Defence Units at the Beginning of
the Germany–USSR War in the Summer of 1941 9

Jānis Tomaševskis. Starp pretošanos un kolaborāciju: latviešu partizānu
un pašaizsardzības vienības Vācijas–PSRS kara sākumā 1941. gada vasarā 31

Peeter Kaasik. Soviet Partisan Movement in Estonia 1941–1944 33

Pēters Kāsiks. Padomju partizānu kustība Igaunijā, 1941–1944 58

Uldis Neiburgs. Neiespējamā sadarbība: latviešu nacionālie un padomju
latviešu pretvācu bruņotie formējumi Kurzemē (1944–1945) 60

Uldis Neiburgs. The Impossible Cooperation: Latvian National and
Soviet Latvian Anti-German Armed Formations in Kurzeme (1944–1945) 86

Ivan Patryliak, Oleksandr Pahiria. An Unfinished War: The
Historiography of the Organisation of Ukrainian Nationalists and
the Ukrainian Insurgent Army Problems 88

Ivans Patrļjaks, Oleksandrs Pahiria. Nepabeigtais karš: Ukrainu
nacionālistu organizācijas un Ukrainas Sacelšanās armijas problemātika
historiogrāfijā 117

Reinis Ratnieks. Latvijas nacionālo partizānu darbība
1944. gadā – 50. gados: atspoguļojums Latvijas historiogrāfijā 120

Reinis Ratnieks. Latvian Historiography on the Latvian National Armed
Resistance Movement in 1944–1950s 140

Mirosław Surdej. Role of Historical Studies on the Post-War
Pro-Independence Underground in Poland 142

Mirolavs Surdejs. Polijas pēckara pagrīdes neatkarības cīņai veltīto
vēstures pētījumu loma 163

SARUNAS PAR VĒSTURI / DISCUSSING HISTORY

<i>Vēsturnieku diskusija. Bruņotā pretošanās kustība padomju okupētajā Latvijā</i> ...	165
<i>Historians' Discussion. Armed Resistance Movement in the Soviet-Occupied Latvia</i>	182

GRĀMATU RECENZIJAS / BOOK REVIEWS

Valters Nollendorfs, Valters Ščerbinskis (eds.). <i>The Impossible Resistance: Latvia Between Two Totalitarian Regimes 1940–1991.</i> (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, Vol. 29). Rīga: Zinātne, 2021 (aut. <i>Matthew Kott</i>)	184
<i>20. gadsimta Latvijas vēsture. III sējums: 1940–1944/1945.</i> Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2022 (aut. <i>Aivars Stranga</i>)	192
<i>20. gadsimta Latvijas vēsture. IV sējums: 1944/1945–1964.</i> Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2022 (aut. <i>Jānis Taurēns</i>)	202
Zigmārs Turčinskis. <i>Ziemeļlatgales “Neatkarības vienība”.</i> <i>Pretošanās padomju okupācijai. 1946.–1954. gads.</i> Rīga: Latvijas Mediji, 2021 (aut. <i>Ainārs Bambals</i>)	208
Haralds Bruņinieks. <i>Nāvi mānot: Sēlijas – Aknīstes, Biržu, Elkšņu, Gāršenes, Saukas, Susējas un Viesītes pagasta nacionālie partizāni, 1944.–1952. gads.</i> Rīga: Latvijas Mediji, 2022 (aut. <i>Jānis Viļums</i>)	219
Arūnas Streikus (ed.). <i>The Unknown War: Anti-Soviet armed resistance in Lithuania and its legacies.</i> London and New York: Routledge, 2022 (aut. <i>Toomas Hiio</i>)	227
AUTORI / AUTHORS	239

PRIEKŠVārds. BRUŅOTĀS PRETOŠANĀS KUSTĪBAS VĒSTURI PĀRDOMĀJOT

Šis “Latvijas Vēstures Institūta Žurnāla” numurs ir īpašs – tas pilnībā veltīts Otrā pasaules kara un pēckara bruņoto pretošanās kustību Centrālās un Austrumeiropas reģionā vēsturei.

Aukstā kara laikā, reģionam ilgstoši atrodoties padomju ideoloģijas gūstā, šīs tematikas objektīva pētniecība nebija iespējama, tāpat kā ļoti ierobežota bija Dzelzs priekškara austrumu pusē esošo valstu vēsturnieku iekļaušanās Rietumu zinātniskajā apritē un sabiedriskās domas veidošanā par šo laiku. Kaut arī pēdējās desmitgadēs ir notikusi līdzšinējās historiogrāfijas kritiska pārvērtēšana un zinātniskajā apritē ir ieviesti daudzi agrāk nepieejami padomju drošības institūciju arhīvu dokumenti, tajos balstītās publikācijas nereti ir vairāk deskriptīvas un tikai lokāli orientētas, izpaliekot starpdisciplināriem un salīdzinošiem pētījumiem.

Šis tematiskais numurs ir veidots, lai izvērstu bruņotās pretošanās kustības izpētes hronoloģisko un ģeogrāfisko ietvaru un radītu plašāku skatījumu uz Otrā pasaules kara laikā bezvalstiskuma zonā jeb divu totalitāro režīmu – Padomju Savienības un nacionālsociālistiskās Vācijas dubultās agresijas lokā nonākušo teritoriju iedzīvotāju rīcībspēju, kas visbiežāk izpaudās kā sadarbība, pretošanās vai pielāgošanās. Turklāt atšķirībā no nacistu vai to sabiedroto okupētās Rietumeiropas iedzīvotājiem, kuriem Otrā pasaules kara beigās Eiropā 1945. gada 8. maijā atnesa brīvību, PSRS Sarkanās armijas ieņemtajām Centrālās un Austrumeiropas valstīm tās nozīmēja vai nu vienas okupācijas varas nomaiņu ar otru, vai arī ilgstošu atrašanos sovetizācijas ietekmē. Bruņotā pretošanās šajā reģionā ilga vēl vairāk nekā desmitgadi un, nesamērojama pārspēka māhta, apstājās tikai pēc tautas revolūcijas sakāves Ungārijā 1956. gadā.

Žurnālā iekļauti Latvijas, Igaunijas, Polijas un Ukrainas vēsturnieku zinātniskie raksti, kas ir veltīti gan Centrālās un Austrumeiropas tautu pašnoteikšanās un nacionālo interešu aizstāvēšanas procesā veidotu, gan Vācijas un PSRS nekonvencionālas kara vešanas rezultātā radītu pretošanās kustību militāro formējumu vēstures, historiogrāfijas, kā arī kolektīvās atmiņas problemātikai. Bruņotās pretošanās fenomena komplikētais raksturs Centrālajā un Austrumeiropā atklājas gan dažādu pretošanās kustību atšķirīgajos pretiniekos vai sabiedrotajos (Vācija un/vai PSRS), gan to savstarpējā antagonismā, kas izrietēja no to politiskajiem

mērķiem (orientācija uz nacionālo neatkarību vai padomju valstiskumu), gan arī starpterniskajās (lietuviešu-poļu, poļu-ukraiņu u. c.) sadursmēs.

It īpaši jāizceļ sadarbība ar ukraiņu vēsturniekiem, kas notikusi laikā pēc Krievijas Federācijas 2022. gada 24. februārī uzsāktā plaša mēroga kara pret Ukrainu. Putina Krievijas militārā agresija un vardarbība Ukrainā ļauj vilkt spilgtas paralēles ar nacionālsociālistiskās Vācijas un Padomju Savienības noziegumiem to okupētajās vai anektētajās teritorijās pirms 70–80 gadiem. Savukārt mūsdienu Krievijas propaganda, mēģinot attaisnot savu uzbrukumu Ukrainai, atgādina arī tās ilgstošos centienus diskreditēt ukraiņu, poļu, lietuviešu, latviešu un igauņu bruņotās pretošanās kustības.

Ar pretošanās kustību saistītu tēmu un jautājumu daudzveidību atsedz arī šajā numurā sniegtais ieskats vēsturnieku diskusijā “Latvijas nacionālie partizāni: izpētes stāvoklis, problēmas un izaicinājumi”, kas notika 2023. gada 13. maijā Nacionālās pretošanās kustības muzejā Rendā.

Papildinot skatījumu uz bruņotās pretošanās izpētes situāciju, šajā numurā iekļautas Baltijas valstu okupācijas un pretošanās vēsturei veltītu jaunāko monogrāfiju un rakstu krājumu recenzijas. Tās demonstrē bruņotās pretošanās kustības tematikas zinātnisko aktualitāti, dažādu pētniecisko pieeju pastāvēšanu un nepieciešamību veikt gan turpmākus fundamentālus pētījumus, gan konceptuāli pārdomāt un militārās, politiskās un sociālās vēstures mijiedarbībā no jauna kontekstualizēt pretošanās kustības vēstures kopainu.

Cerams, šis tematiskais numurs vairos zināšanas par Centrālās un Austrumeiropas reģionam nozīmīgu vēstures procesu un parādību pārnacionālu nozīmi un reģionālām īpatnībām, veicinās Baltijas valstu Otrā pasaules kara un pēckara vēstures labāku izpratni un sekmīgāku iekļaušanos kopējā Eiropas vēstures stāstā. Tāpat tas apliecina potenciālu un nepieciešamību ciešākai sadarbībai un polemikai šī reģiona pagātnes pētnieku vidū, kas vērsta uz jaunu teorētiski metodoloģisku pieeju pielietojumu 20. gadsimta 40.–50. gadu pretošanās kustību un īpaši bruņotās pretošanās pētniecībā.

Numura redaktori
Dr. hist. Eva Eihmane
Dr. hist. Uldis Neiburgs

PREFACE.

RECONSIDERING HISTORY OF THE ARMED RESISTANCE MOVEMENT

This issue of the *Journal of the Institute of Latvian History* is special – it is entirely dedicated to the history of armed resistance movements in Central and Eastern Europe during the Second World War and in the post-war period in the 1940s–1950s.

During the Cold War, as the region was held captive by the Soviet ideology, objective research of this topic was impossible. Historians living on the eastern side of the Iron Curtain also had very limited opportunities of taking part in the Western academic life and in the shaping of the public opinion about the relevant period. Although in the recent decades the existing historiography has been critically reassessed and many earlier inaccessible archival documents of the Soviet security institutions have been introduced into the scholarly circulation, the publications based on them are often descriptive or locally focused; thus, there is a shortage of comparative and interdisciplinary studies on this topic.

This thematic issue seeks to expand the chronological and geographical framework of the research of the armed resistance movement and to broaden the understanding of the legal capacity of the populations that, during the Second World War, found themselves in a stateless zone, i. e., in the sphere of the double aggression of the two totalitarian regimes, the Soviet Union and the National Socialist Germany. In most cases, their legal capacity was limited to collaboration, resistance, or adaptation. Furthermore, while for the populations of the Western European countries occupied by the Nazis or their allies, the end of the Second World War in Europe on 8 May 1945 brought liberation, for the Central and Eastern European states captured by the Soviet Red Army it meant the replacement of one occupation rule with a different one or suffering Sovietisation for many years. In this region, armed resistance lasted for more than a decade and ended only after the suppression of the People's Revolution in Hungary in 1956, outpowered by an incommensurably stronger force.

This volume contains scholarly articles by historians from Latvia, Estonia, Poland, and Ukraine. They focus on the history, historiography, and collective memory of the military resistance units formed for the protection of the self-determination and national interests of Central and East European nations or as a result of the unconventional warfare practices by Nazi Germany and the USSR.

The complicated nature of the phenomenon of armed resistance in Central and Eastern Europe becomes evident both through the different enemies / allies of different resistance movements (Germany and/or USSR) and their mutual antagonism following from their respective political goals (national independence or Soviet statehood), as well as through inter-ethnic clashes (e. g., Lithuanian–Polish, Polish–Ukrainian) that they were involved in.

We especially appreciate co-operation with Ukrainian scholars that took place after the full-scale war was launched by the Russian Federation against Ukraine on 24 February 2022. The military aggression and violence of Putin's Russia against Ukraine reveals striking parallels with the crimes committed by Nazi Germany and the Soviet Union in the territories they had occupied or annexed 70–80 years ago. Russia's present-day attempts at justifying its invasion into Ukraine also reminds of its consistent efforts to discredit the Ukrainian, Polish, Lithuanian, Latvian, and Estonian armed resistance movements.

The diversity of topics and issues related to the resistance movement is also manifested by an insight into historians' discussion "The National Partisans of Latvia: Research Status, Problems, and Challenges" that took place in the National Resistance Museum in Renda on 13 May 2023.

To achieve a more comprehensive picture of the current status of the research of the armed resistance movement, this issue also offers reviews of recently published books on the history of the occupation and resistance of the Baltic nations. These book reviews, same as the relevant books, demonstrate the academic urgency of the topic of the armed resistance movement, the existence of different research approaches, and the need to conduct fundamental studies as well as conceptually to reconsider the big picture of the history of the resistance movement and place it into the context of military, political, and social history.

We hope that this thematic issue will spread knowledge about the supranational importance and regional specifics of the historical processes and phenomena important for Central and Eastern Europe and, among other things, promote the understanding of the history of the Baltic States during and after the Second World War and contribute to its integration into the common story of European history. This volume also asserts a potential and need for cooperation and polemics among the researchers of the history of this region, striving towards the application of new theoretical and methodological approaches in the study of the resistance movements, especially the armed ones, of the 1940s–1950s.

Editors

Dr. hist. Eva Eihmane
Dr. hist. Uldis Neiburgs

**BETWEEN RESISTANCE AND COLLABORATION:
LATVIAN PARTISAN AND SELF-DEFENCE
UNITS AT THE BEGINNING OF THE GERMANY–
USSR WAR IN THE SUMMER OF 1941**

Jānis Tomaševskis

Mg. hist., PhD candidate; historian, Latvian War Museum

Research interests: Latvian military units in German and Soviet armed forces, collaboration and resistance to occupation regimes, changes in Latvia's cultural and industrial heritage caused by the Second World War, the development of the idea of Latvia's independence and its continuity in the 20th century

The article examines the attitude of irregular Latvian military units active in the territory of Latvia at the onset of the Germany–USSR war – national partisans and self-defence fighters – towards the Soviet and German occupation rules. Views on the relevant topic expressed in historiography are analysed, to help in understanding the notions of resistance and collaboration/collaborationism in the context of these military units. The article raises a topical research problem and suggests possible solutions with regard to the research of these issues.

Key words: national partisans, self-defence commandant's offices, armed anti-Soviet resistance, collaborationism, the Second World War

On 22 June 1941, as the Wehrmacht invaded the Soviet Union and the lands it had occupied, Latvia among them, several thousands of Latvian residents were ready to take up arms and fight against the Soviet rule and its military

and paramilitary structures.¹ The former were irregular military units, which for the most part had sprung up spontaneously. Their members are traditionally called national partisans, and their goal was driving out and destruction of the Soviet regime. Due to objective reasons, the German troops were the national partisans' natural ally in this struggle, although both parties benefitted from this unplanned co-operation. However, Germany's political tactics and strategy was not limited to liberation of Latvia and other Soviet-occupied territories, but was rather aimed at exploiting the local population for its own political and racial goals. Thus, the national partisan units were gradually dissolved or transformed into self-defence (*Selbstschutz*) units (commandant's offices), which incorporated also a large part of the (former) national partisans. Self-defence commandant's offices continued to carry out also "partisan" activities, however, their functions could also include the implementation of the Nazi' criminal goals, which were carried out in Latvia by *Einsatzgruppe A* and its counterparts. It led to the situation when the activities of the Latvian self-defence units, apart from elements of national resistance (anti-Soviet) movement, involved collaboration and collaborationism with German occupation authorities.

The topicality of the theme is related to the problem that either has not been addressed yet in a historical research or the offered solution has been contradictory. Namely, in the literature of Latvian exile as well as in Latvian national writings after the regaining of its independence, the dominant narrative has sometimes interpreted the Latvian irregular military units of the summer of 1941 only as fighters for independence and members of anti-Soviet armed resistance² while in the Soviet period and contemporary Russian historiography both these groups have been regarded as German collaborators and agents.³ Both historiographic trends have merged these groups together without trying to discern differences between them.

If we look into the newspapers issued in the summer of 1941 and in the subsequent period under the German occupation rule, we see that breaking down of the borders between national partisans and self-defence fighters started already at the time of their active operation: newspapers subjected to the German censorship, likely, purposefully avoided underlining the difference between voluntary partisans and self-defence units founded under the auspices of the German

1 It is estimated by Latvian historians that at least 6000 of Latvian residents participated in guerrilla warfare against the Soviets in the summer of 1941. However, this number should be evaluated carefully. There are no precise data or personnel lists available. See the chapter "Historical context".

2 E.g., Freivalds 1970; Lācis 2002, etc.

3 Samsons 1966, Krysin, Litvinov 2016, etc.

authorities.⁴ Such a narrative, although it was made intentionally by the Nazi propaganda machine, was inherited to some extent into post-war and even modern historical thought and assessment of what had happened.

Latvian political émigrés, who were the first to write an objective history of the relevant events in Latvia, have researched these groups separately, regarding the national partisans as members of national resistance movement⁵ and the “self-defenders” as participants of a German-organised collaboration.⁶ Contemporary Latvian historians have tried to identify similarities and differences in the activities of these units,⁷ however, no complex research into them has been conducted yet, apart from some groundwork carried out by the author of this article.⁸ Foreign researchers have addressed Latvian irregular military units in the summer of 1941 mostly in the context of the Holocaust, mentioning the complex nature of the problem only in passing.⁹ A certain exception in this regard is German historian Björn Felder who has focused his attention specifically on the issue of partisans and self-defence fighters.¹⁰ However, in general it can be concluded that the elements of resistance and collaboration/collaborationism have not been treated in a complex manner in the research of these two phenomena but rather viewed separately: as resistance to the Soviet regime (in case of partisans) and collaboration with the German regime (in case of self-defence fighters). Yet such an approach fails to reveal the close interconnection of these two phenomena and does not allow fully noticing the common and different features.

This article aims to analyse the theoretical and historical aspects of resistance and collaboration/collaborationism in the context of national partisans and self-defence fighters. In order to achieve this goal, the article tackles three tasks: 1) it briefly overviews the chronology and topic of the activities of national partisans and self-defence units; 2) the author analyses the theoretical discourses on resistance and collaboration/collaborationism, aspiring to adapt them to the situation in the period of the change of Soviet–German rule in Latvia in 1941; 3) the article examines the research problems of this theme through three concrete

4 Viļums 2003, 128.

5 Biezais 1984, 21.

6 Ezergailis 2000, 201.

7 Pelkaus 2004; Pavlovičs 2009 etc.

8 Tomaševskis 2020.

9 See e.g. Drapac 2002, 818; Gluckstein 2012, 74, etc.

10 Felder 2009, 219–223.

cases as well as suggests a new research direction that would enable a complex research of the topic.

In the theoretical part of the article the author has used works by Latvian and foreign researchers on the problems of resistance and collaboration and their application to the topic of national partisans and self-defence fighters. While researching this issue one should keep in mind that the period of activities of partisans and self-defence units was very brief, intense, and full of rapid changes and this has left a large impact on the specific character of relevant sources. Namely, many sources have perished under the conditions of war and occupations, but those that have survived must be viewed critically, considering the time and conditions under which they were created. In the analytical part of the article and when addressing the research problems, the author has used articles specifically dedicated to the relevant topic, works of summarising nature, as well as relevant source material.

Historical context

The period of activities of national partisans and self-defence units lasted for approximately two months: from the onset of the Germany–USSR war on 22 June 1941 when national partisans launched their operation to the second half of August of the same year when the majority of the Latvian self-defence commandant's offices were liquidated, i.e. converted into auxiliary police groups and subjugated to the local Latvian police office in case of rural communities or to the chief of the respective police station in case of towns.¹¹ This period almost fully overlaps with the period of operation of the German military administration in Latvia, during which the military and political resistance to the Soviet occupation regime came to an end and the period of German occupation began, among other things ushering in the local population's social, political, and military collaboration/collaborationism with the German occupation rule.

The idea of an armed resistance to the Soviet regime was brought up by anti-Soviet underground groups in Latvia, but the defeat of these groups in the spring of 1941 postponed such plans to a later period.¹² The main reason for

11 Orders issued by the local German commandant's offices, Valmiera and Valka district administrators, Valmiera Department of Labour Administration Agency and other authorities on the procedure of using the labour of prisoners of war and of their guarding, on the foundation of auxiliary police groups etc. *LNA-LVVA*, 1423–1–32, 25. lp.

12 Ciganovs 2006, 125–127.

the emergence of partisan units was the repressions carried out on 14 June 1941 when overnight 15,424 residents of Latvia were deported. The number includes also up to 560 former Latvian army officers who were arrested in the summer camp of the 24th Territorial Riflemen Corps in Litene and other places in Latvia. They were deported to Norilsk Gulag camps in Russia.¹³ Many militaries and civilians regarded the forest as the safest temporary location and there they spontaneously teamed up, procured weapons and planned the prevention of further repressions. The partisan units launched active operation as soon as they heard about the German invasion into the Soviet Union, i.e. already in the first days of the war. Such groups continued emerging for at least two coming weeks, practically covering the entire territory of Latvia. According to the researchers of the national partisans, in the summer of 1941 the activities of national partisans have been recorded in 129 rural communities in Latvia, i.e. in one out of four communities, the partisan activities altogether involving at least 6000 residents of Latvia.¹⁴

While the organisation of partisan groups had started already before the war, the self-defence units sprung up in municipalities covered by the respective orders of the German Army commandant's offices or security structures,¹⁵ or else such groups were set up by Latvian residents who had come into contact with the military intelligence service of the German Army (*Abwehr*) already before the war. The National Union of Latvian Soldiers, which was founded in Germany in the spring of 1941, was associated with the latter service, but only a few of its highest-ranking members (colonel Aleksandrs Plensners, lieutenant-colonel Viktors Deglavs, etc.) are known to have been involved in the organisation of the resistance movement, although before the war efforts had been exerted to create an agents' network capable of establishing contacts with the heads of the potential armed resistance groups.¹⁶ Likely, the organisation and co-ordination of anti-Soviet armed groups failed to take as broad a scope as had been planned and did not develop beyond the placing of a few above-mentioned officers at the head of Latvian self-defence forces, the active phase of which did not exceed two weeks.

13 Dambītis 2011, 296.

14 Strods 2002, 91.

15 E.g., Pāvils Tauriņš told Soviet state security interrogators after the war that on 28 June the commander of a subordinate unit of the German Army had appointed him the military commandant of Viesīte and he had fulfilled the relevant functions for six days and, during this period, recruited approximately 50 self-defence fighters. See: Strods 2005, 127.

16 Biezais 1985, 25–26.

On 5 July, Plensners came to Riga and met there Latvian officers who after the withdrawal of the Soviet authorities had started to organise and co-ordinate the activities of Latvian partisan and self-defence units in Riga and elsewhere. Plensners showed the officers the warrant issued by German rear-admiral Franz Claassen that authorised him “to assume the leadership of Latvian self-defence organisations in Latvian coastal areas controlled by the German Navy”. He was also obliged to report to the naval commander of this area, i.e. to Claassen himself.¹⁷ Although Riga was not a coastal area and was not controlled by the *Kriegsmarine*, Latvian officers respected Plensners’ authority and he was allowed to head the Latvian self-defence forces, issuing orders that agreed with the “line” of the German Army command.

It is important to note that the types of activities of Latvian irregular military units that had sprung up spontaneously and those established with the mediation of Latvian or German agents almost fully coincided, at least at the beginning. Namely, these groups engaged in military rather than policing activities: they took part in armed clashes/battles, swept the respective territories, captured individual Soviet soldiers and activists and handed them over to Germans, guarded military objects, etc. Meanwhile, security tasks in the rear of the Wehrmacht in Latvia were assigned also to German reserve police and national guard (*Landeschützen*) battalions, which were subordinated to Wehrmacht’s security divisions.

There are no precise data available but there is a reason to believe that only a minority of the members of Latvian irregular units and only a small part of self-defence units were involved in repressive (and criminal) activities, i.e., it was rather an exception than the rule. Thus, in most cases one can speak about the discrepancy of notions (partisans/self-defence fighters) rather than that of content (activities). The Latvian military units, which in the period from 3 to 15 July wrote reports to the headquarters of the Latvian self-defence units (operating outside Riga) headed by colonel Kārlis Dzenīt-Zeniņš, called themselves different names: partisans, self-defence group, *aizsargi* (former members of the paramilitary Aizsargi organisation) group, combat group, security service, auxiliary service, etc., which leads to the conclusion that these units did not operate under a single “regulation”. It was only from 9 June that the unit commanders seem to have followed some kind of guidelines in their written reports: in those written on 9–15 July there are mentioned only two names, “self-defence group” and “security service/police”.¹⁸ Such change likely was associated with the position taken by the commander of SS *Einsatzgruppe A* SS-*Brigadeführer* Walther

17 *Order of F. Claassen to A. Plensners (July 3, 1941)*. Latvijas Okupācijas muzejs, OMF 11650/13.

18 Tomaševskis 2015, 191.

Stahlecker towards the already existing Latvian military units and his attempts to channel the activities of these groups as he thought advisable.

Namely, in Riga the Latvian partisan and self-defence units formally ceased to exist on 7–8 July, when Stahlecker banned all kinds of Latvian military units, prohibited the wearing of Latvian army and *aizsargi* uniforms and declared that only he and he alone was responsible for security in the rear.¹⁹ However, the prohibition came into force only partially and did not fully stop the operation of such groups, instead achieving their gradual subjugation to the German authorities. As a tool to implement his goals, Stahlecker chose former military attaché of the Latvian Army in Estonia and Riga Latvians' commandant (as of 1 July) colonel-lieutenant Voldemārs Veiss and by an oral order of 7 July appointed him head of Riga self-defence service.²⁰ Henceforth, the operation of Latvian military units and its character clearly depended on Stahlecker's orders.

Apart from firmer control, the Germans also aimed to achieve the local residents' involvement in spontaneous Jewish pogroms. As the head of the Reich Security Main Office, Reinhard Heydrich, whom Stahlecker was directly subordinated to, underlined addressing the *Einsatzgruppen* a day after the occupation of Riga, "in no way should one hinder the self-cleansing attempts of anticommunist or anti-Jewish circles in the territories that will be newly occupied. On the contrary, they are to be encouraged, but making sure not to leave any trace of such encouragement, so that these local 'self-defense' circles could not later on point to orders or to political assurances that were given." Moreover, already before the war he had pointed out an essential aspect: self-defence groups were not meant to operate in a long-term period. On the contrary, these groups were to be encouraged to show discontent with the evicted Soviet rule by turning against the Jews "at this decisive moment".²¹ However, the residents of Latvia did not engage in such Jew-baiting (of the kind that took place in Lithuania) and it was possible to organise only artificial "pogroms" with the help of the Latvian auxiliary security police that was established in Riga in early July by the Germans and was headed by Viktors Arājs. Yet, neither Latvian partisans, nor self-defence fighters took part in such pogroms. Admittedly, the latter participated in other repressions targeted against the Jews.²²

19 Feldmanis 2008, 258.

20 Kangeris 2001, 154.

21 Naimark 2002, 480.

22 The topic of the participation of Latvian self-defence units in the Holocaust crimes in different Latvian municipalities has been addressed by Latvian historians Aigars Urtāns, Rudīte Viksne, Dzintars Ērglis, Uldis Lasmanis etc. The relevant articles have been published in the volumes of the Historians' Commission of Latvia.

On 20 June, there were issued new regulations on the forming of Riga Auxiliary Order Police (*Ordnungshilfspolizei*), appointing the above-mentioned Veiss as its commander. The partisan and self-defence units subordinated to colonel Plensners were to be dissolved and henceforth their count was limited to 3000. These reforms had to be implemented by 25 July.²³ However, comprehensive reforms were enforced gradually, and the process came to a completion in late August. Yet, the subjugation of the Latvian units had clearly entered its final phase, and from this period onwards we cannot speak about voluntary Latvian units operating outside any control. Auxiliary police units (in many municipalities still called self-defence commandant's offices) now collaborated with the German occupation authorities and in many districts took part also in repressive operations targeted against the local Jews. According to the findings of Latvian historian Rudīte Viksne, the self-defence units received orders mostly from the German *Ortskommandanturen* (commandant's offices of Wehrmacht) and in some communities instructions were also passed from the commander of *Einatzgruppe A* to the local self-defence commander through the head of the district. The first Jewish massacre in the territory of Latvia took place in the small Auce town on 22 July²⁴, with the participation of the local self-defence fighters. Latvian historian Juris Pavlovičs notes that "the German occupants' main goal was to see their orders and instructions implemented rather than themselves – the German occupants – necessarily being present everywhere."²⁵

Reflecting on the events that had transpired before the mid-August 1941, Stahlecker wrote: "In Latvia after the arrival of the German army there was established self-defence, which consisted of the representatives of different social groups and thus was not completely usable for political tasks. (...) Thus, the self-defence was re-organised into auxiliary police, which now consists of selected, loyal, and professionally trained persons. In the largest cities the auxiliary police is subordinated to the prefects."²⁶ In the same report written in October 1941, Stahlecker revealed the main reason behind the formation of self-defence units: "The self-defence units are organised for shootings", adding though that "their additional task is to fight against partisans and the Red Army soldiers who keep emerging in Estonia²⁷. Apart from that, they are responsible for

23 Kangeris 2005, 287.

24 Viksne 2004, 43–44.

25 Stranga 2006, 18.

26 Cit. in Strods 2005, 131.

27 Estonian mainland was occupied by the Germans in the beginning of September and islands – in the beginning of October. Stahlecker described the situation in mid-August.

the guarding of major military objects, bridges, warehouses, and other facilities subject to the threat of sabotage. Self-defence fighters also take part in conveying vehicles transporting prisoners.”²⁸ These goals set by Stahlecker (and the Germans in general) were met in most cases, using the local residents who, believing that they were fighting against the Soviet regime, in fact became collaborationists of the German occupation authorities.

Assessment in historiography

The issue of collaboration/collaborationism in the context of partisans and self-defence fighters has not been addressed in detail yet in scholarly research, while several historians have studied individual aspects of this topic. If the issue is addressed in a simplified manner, one may jump to the conclusion that the national partisans’ resistance to the supporters of the Soviet regime at the onset of the Germany–USSR war naturally places them in the camp of German collaborators. Those who knowingly co-operated with the German authorities (collaborationists) in their turn can naturally be excluded from the resistance movement because the Soviet regime in fact no longer existed in Latvia at that time. However, the issue likely is more complicated than the two statements above, because, first, the two groups (partisans and self-defence fighters) were not homogeneous and, second, it is impossible to draw a clear line between them in research at this moment. This chapter will examine those Latvian and foreign researchers’ views on the issue of resistance and collaboration at the onset of the Germany–USSR war that can be applied to Latvia’s situation.

In historiography, the notions of resistance and collaboration/collaborationism are viewed both in combination and separately. A specific aspect that has been rather extensively addressed by Western authors is the local population’s collaboration with the German occupation regime. Several scholars have focused on the German-occupied Baltic states and other territories that had fallen under the Soviet rule and experienced so-called double-aggression, i.e. a sequence of Soviet and German occupations replacing each other. Professor Vesna Drapac from the University of Adelaide believes that in most of these territories the German invasion was welcomed with a sense of relief and often even with enthusiasm. Thus, many individuals who collaborated with the Germans after their occupation considered that they were engaging in resistance to the Soviet

28 *Stahlecker’s Consolidated Report, October 15, 1941, 20.*

regime rather than collaboration.²⁹ Moreover, according to Professor Emeritus Dina Porat from Tel-Aviv University, the residents of the occupied Baltic States, for example, Lithuanians, had set a concrete price for their co-operation with the Nazi occupation authorities (including participation in genocide campaigns against Jews): the restoration of their statehood.³⁰ American historian István Deák has underlined that the residents of the Eastern European states that underwent several successive occupations, again and again, had to choose between resistance, collaboration, and adaptation. However, with regard to the local population's attitude towards the Jewish residents, the Nazi authorities would never have achieved such a "result" if they did not face "enthusiastic collaboration" from the part of many non-German Europeans.³¹

Among Latvian historians, Daina Bleiere has probably conducted the most thorough research of the notion of collaboration and collaborationism during the Second World War in the context of Latvia, where the population was subjected to three successive occupations: Soviet, German, and again Soviet ones. In this aspect the zone of the Hitler–Stalin Pact considerably differed from Western Europe. Daina Bleiere believes that the Baltic peoples' collaboration with the German authorities can largely be explained by the repressive policies pursued by the Soviet regime in 1940–1941 and the former's hope for the restoration of the independence of their states.³² Another Latvian historian, Inesis Feldmanis has underlined that "the Latvian population's mood and activities as well as attitude towards the German occupation authorities were considerably influenced by the first Soviet occupation and their aspirations to regain the lost independence of their states", from which it follows that the German occupation period "cannot be understood and more or less impartially assessed without keeping in mind two paradigms of evil: Communism and Nazism".³³

The above aspect must be kept in mind when evaluating not only the summer of 1941 (the period of partisans and self-defence fighters), but also the entire German occupation period. Both during the phase of the occupants' military administration and in the subsequent phases of German occupation, the harsh experience of the Soviet regime made many residents choose from between "the two evils" the one that best agreed with the interests of a significant part of

29 Drapac 2022, 496.

30 Porat 1996, 166.

31 Deák 2015, 2–4.

32 Bleiere 2014, 149.

33 Feldmanis 2010, 169.

the people,³⁴ i.e., they choose to fight against the restoration of the Soviet regime. Although it does not justify the possible crimes committed by these Latvian residents when collaborating with the German occupation authorities in the summer of 1941, it helps better to understand the motivation behind collaboration/collaborationism. In the research into the partisans and self-defence fighters, motivation is one of the most important issues.

In the post-war years the former national partisans, arrested and interrogated by the authorities of Soviet State Security, as the main motivation for their struggle against the Soviet occupation regime mentioned the prospect of the restoration of the national independence.³⁵ Yet, as demonstrated before, those who collaborated with the German occupation authorities could have had a very similar main motivation. Historian Bleiere has noted with good reason that “collaboration/collaborationism is possible when an independent state still exists in some form or when there exists a hope/chance that its independence can be restored.”³⁶ In the summer of 1941 a certain part of Latvia’s population cherished such hope.

German legal historian Dietmar Willoweit has emphasised that the situation in the Baltic States considerably differed from that in other German-occupied territories: “The aim of the Baltic guerillas was to hunt down the communist collaborators, and this activity cannot be described as collaboration with the occupying power.” Nevertheless, he argued, the persecution of Jews after the outbreak of the German–Soviet war was a completely different matter. It was possible only because the Nazi regime declared lawful an act which used to be a crime under the previous regimes in the respective countries.³⁷

American historian and Holocaust researcher Martin Dean has urged not to ascribe the Baltic populations’ collaboration/collaborationism solely to their attitude towards Communism, but rather to view it in a broader historical perspective, considering also the local social context. He believes that the motives for the collaborationism targeted against the Jews lay not only in different forms of anti-Semitism, but were also based in much more commonplace reasons, such as greed, self-seeking, anti-Communism, social pressure, and even alcoholism.³⁸ Latvian historian Kārlis Kangeris also considers that the causes of the relevant

34 It is quite impossible to provide precise data on the public attitude towards the restoration of Latvia’s independence and resistance to the Soviet regime. It is rather an “average” temperature, an educated guess of what the situation could have looked like.

35 Pelkaus 2004, 149.

36 Bleiere 2014, 154–155.

37 Willoweit 2007, 161.

38 Dean 2004, 124, 128.

events and the motives of individual actions should not be assessed one-sidedly and factors such as social ethics, beliefs, norms of behaviour and legal system should also be taken into consideration.³⁹

American historian Timothy Snyder has underlined the phenomenon of statelessness, without which such massive collaboration or annihilation of Jews on so broad a scale would have been impossible. He emphasises that before the Second World War anti-Semitism was a global phenomenon and there is no reason to believe that in the Baltic societies in the 1930s it was more present than in other countries, Western democracies included. However, in the German-occupied countries, especially in the formerly independent states that beforehand had been occupied by the USSR and in which not only the statehood, but also all democratic institutions had been liquidated, the Holocaust took the most active expression because the Jews (and other societal groups) had no access to any state support and were abandoned to their fate without any civic protection. In countries where the statehood had not been annihilated, no such thing was possible.⁴⁰

American-Latvian historian Andrievs Ezergailis, to a certain extent, disputes the above views, emphasising that the Germans were not ready to accept the collaboration/collaborationism offered by the Latvians. According to him, in the first weeks and months of the Nazi occupation there had been Latvians who had offered the Germans co-operation with the goal of restoring Latvia's statehood at least in a very limited form. The offers voiced by the head of the Latvian self-defence forces Aleksandrs Plensners, chief of its headquarters Viktors Deglavs, and other Latvians were rejected because the Germans were not ready to discuss the restoration of Latvia's statehood in any form.⁴¹ It must be added though, while the Germans were not ready to accept the collaboration that Latvians offered on their own initiative, Stahlecker and other officers of the German security structures were eager to accept it on their own conditions. D. Bleiere has come to a generalising conclusion that the Germans were interested in Latvian collaborationism (deliberate co-operation), but not in collaboration.⁴²

39 Kangeris 2007, 80.

40 Snyder 2015, 260.

41 Ezergailis 2004, 44–47.

42 Bleiere 2014, 154–155.

Complex research of resistance and collaboration

As the survey of views expressed in historiography shows, in Eastern Europe at the onset of the Germany–USSR war, resistance to the Soviets and collaboration/collaborationism with the Germans were closely related phenomena, and it is not easy to draw chronological, geographical, and other kinds of borders between them. However, the author of this article believes that one should nevertheless try to do so, in order to separate the legitimate resistance and justifiable collaboration from false resistance and criminal collaboration/collaborationism. At present, it is possible to offer a hypothesis that should be tested through a complex and empirical research of the two phenomena, gradually arriving at academically grounded criteria, which would allow drawing such borders. The author brings forward the following hypothesis: partisan and self-defence units should be regarded as a part of the national resistance movement until the phase when the latter started to engage in (criminal) activities which were outlawed according to the last Latvian Penal Law.

Such a hypothesis partly derives from the already mentioned Dietmar Willoweit's thesis that the Holocaust was possible in the Nazi occupied Baltics (and other territories) only because Germany had declared lawful an act that used to be a crime.⁴³ Despite anti-Semitism that was present in Latvia and other countries of the region before the war, it was impossible according to the Latvian Penal Law to act against compatriots in a way it was carried out in the summer of 1941 and later under the German occupation. The Latvian Penal Law is taken as a criterion here, but only in its spirit, not in letter. Therefore, the proving or overturning of the hypothesis is not a "legal exercise", since the Latvian Penal Law was not valid anymore. It is rather a "litmus test" on whether members of Latvian irregular military units were ready to follow the Law also under totalitarian occupation.

In normal circumstances, the state is responsible for defending their citizens against military aggression, violence, and injustice. As the Latvian state no longer existed, it was not able to defend its citizens, therefore, the latter had moral rights to defend their country, resist its occupier in order to restore the national independence. Several researchers have studied morality during times of war and tried to find a difference between just and unjust wars.⁴⁴ American political theorist Michael Walzer in his classical work on just and unjust wars stresses that when the state has surrendered, "there are still values worth defending, no one can defend them except ordinary men and women, citizens with no political or

43 Willoweit 2007, 161.

44 E.g., Walzer 2006; Fabre et al. 2014; Orend 2006, etc.

legal standing. (...) There are such values, or often are, that lead us to grant these men and women a kind of moral authority.”⁴⁵ Those who either because of their own inner evil or delusions committed crimes against their compatriots, had no moral rights to do so even if the occupier had authorised it.

Irish historian Tom Behan, who has researched Italian resistance against fascism during the Second World War, has emphasised that “in essence the Resistance is about democracy, direct democracy (..) All Resistance fighters made their own personal decision that it was right to risk their own lives for a cause – a very different decision from that of someone joining an army because they receive their call-up papers through the letter box.”⁴⁶ In the case of Latvian irregular military units in the summer of 1941, the moral and ethics played the decisive role. Those who resisted the Soviet regime, its military and paramilitary structures, had moral rights to do so because the regime had occupied Latvia and repressed a certain part of its society. On the other hand, those members of irregular military units who engaged in criminal and repressive actions, did not have moral rights to kill their peaceful compatriots who had been outlawed by the German occupational regime. Thus, we can use the Latvian Penal Law as a criterion in order to evaluate the moral rights and ethics of Latvian national partisan and self-defence units.

Proving or overturning of this hypothesis would be a certain challenge, however either of the outcomes would help to identify the “good” and the “bad” co-operation with the German occupation regime, i.e. collaboration and collaborationism. In an ideal case, in the course of research the activities of Latvian partisans and self-defence units would be investigated in each concrete community to establish the continuity of these units in terms of personnel and operations, the degree of their co-operation with the German occupation regime and their possible participation in repressive campaigns; the findings would allow drawing a line between partisans (members of resistance movement) and self-defence fighters (German collaborators / collaborationists) in each concrete community, also revealing when and how the transformation occurred there and showing the common and different features of their activity. The research of these aspects in communities where the partisan and/or self-defence fighters’ activities can be traced (in a part of Latvian communities such research has already been conducted through the efforts of Latvian historians) would provide a maximum broad view of the dramatic events in Latvia in the summer of 1941 and the participation of Latvian military units in the resistance movement against the Soviet

45 Walzer 2006, 178.

46 Behan 2009, 4–5.

regime and in collaboration with the German occupation regime. Latvian historian Aleksandrs Ivanovs who has carried out a study of the Latvian historiography of the Second World War has underlined that collaboration and resistance have been extensively researched in Latvia, yet “well-documented research of each aspect of the resistance movement and collaboration is needed, in order to achieve a more complete and concrete picture of the history of the Latvian people during the Second World War”.⁴⁷

In order to illustrate the research intent and partly its execution, the activities of partisan and self-defence units in three concrete Latvian municipalities will be briefly examined as case studies. These three cases are rather well researched by Latvian historians and show a range of varieties within the history of Latvian partisan and self-defence units. These cases could serve as rather typical examples of what were the variations of how the partisan and self-defence units were formed, how they acted, and what was their destiny. These are just a few cases, different from each other, but it is clear that they could be generalised on a narrower or wider scale, keeping in mind that the variation during further research could be much wider.

Case study No. 1. Ventspils. The Soviet authorities abandoned the Latvian NW port city of Ventspils on 27 June 1941 and on the same day a “security committee” was established there, consisting of the local voluntaries who were ready to take care of security in the city. As the city’s commandant was appointed former warrant officer of the Latvian Army Ādolfs Kandars (who was later replaced by Jānis Lūkins) who issued an appeal on handing over weapons and maintaining order in the city. Many voluntaries applied and in the coming days they functioned in the city and environs as a “mobile group” for arresting stray Red Army soldiers. On 1 July, the German troops arrived in the city.⁴⁸ The Germans established their own commandant’s office and on 2 July Latvian self-defence service was founded in Ventspils on the orders of the district commander colonel-lieutenant Friedrich Althoff.⁴⁹ A part of the members of the former “security committee”, i.e. the partisan unit also joined this service. On 9 July, the head of the Latvian self-defence forces, Aleksandrs Plensners, appointed colonel-lieutenant Kārlis Lobe as the chief of the self-defence forces in Ventspils district and lieutenant Osvalds Strauts – as the same in Ventspils city.⁵⁰ From then on, various orders restricting Jews were issued with Lobe’s signature, and in mid-July their physical

47 Ivanovs 2005, 44.

48 Pelkaus 2004, 44–45.

49 Ezerģailis 1999, 148–149.

50 Viksne 2003, 77.

annihilation started. It was carried out by self-defence fighters under the command of Osvalds Strauts, a 2nd *Einsatzkommando* of the SS *Einsatzgruppe A* commanded by Erchard Grauel and soldiers from the 1st Company of the German police battalion No. 9 who jointly murdered approximately 300 Jews. At least three campaigns to exterminate Jews took place in the city until October, but the participation of self-defence fighters in these operations has not been proved. Ventspils self-defence commandant's office was liquidated only on 8 October, which is a comparatively very late date, but it coincided with the annihilation of the last Jewish residents of the city.⁵¹

This example illustrates the partisans' own initiative in organising armed resistance as well as their gradual subjugation to the orders of the German authorities. Namely, until the arrival of the German troops, the group was led by their own leader, but after the founding of the self-defence service and the commandant's office it had to carry out not only security tasks but also repressive campaigns against the local Jews. Thus, this example shows that the former partisans, willingly or not, turned into collaborationists with the German occupation authorities.

Case study No. 2. Saldus. In several communities of Kuldīga district, at the onset of the Germany–USSR war, there emerged partisan groups; they started to organise to prevent the repetition of the 14 June 1941 deportations. As warfare broke out, partisans from Ciecere, Zvārde, Saldus, and other rural districts fired at Red Army troops and hampered their withdrawal as well as took part in arrests of the latter. These groups also used the opportunity and after the departure of the Soviet authorities took over power in rural centres and towns. On 29 June, the combined partisan unit of Ciecere and Zvārde rural districts marched to Saldus where they met with no resistance as the Soviet authorities and soldiers had already left the town.⁵² Later the same day the German troops arrived in the town, and a member of a partisan unit, former chief of Kuldīga district Saldus police station, Amandus Andersons, together with commander of Ciecere partisan group Miķelis Lilienšteins, founded Saldus commandant's office at the same time issuing a call for recruits for the newly established self-defence unit. The appeal was met with enthusiasm and in a few days about 80 fighters joined the unit.⁵³ After that, for several days the group carried out tasks typical for the national partisans of 1941: detained small groups of Red Army soldiers in the vicinity of Saldus and arrested local Soviet activists. After that a part of

51 Viksne 2003, 93.

52 Pelkaus 2004, 38–39.

53 Urtāns 2006, 118–119, 122.

the members of the self-defence commandant's office took part in the murder of Jewish citizens. According to the findings of historian Aigars Urtāns, around 4–5 July, self-defence fighters arrested and later (the exact date is not known) murdered several tens of Jewish residents of Saldus. Later more arrests and genocidal campaigns followed with the participation of self-defence fighters, who convoyed the Jews to the execution site where an unidentified execution squad murdered them.⁵⁴

The development of partisan and self-defence units in Saldus environs graphically shows transition from anti-Soviet resistance to pro-German collaborationism. In the presence of the German troops, the partisan unit was replaced by a self-defence commandant's office which incorporated also a part of the former partisans. For a few days, the members of the commandant's office were busy capturing Red Army soldiers and Soviet activists (which can be interpreted as armed resistance to the Soviet occupation regime), but later took part in arresting and killing of the local Jews (which, in turn, has to be regarded as collaborationism with the German occupation authorities).

Case study No. 3. Limbaži. On 4–5 July, the town of Limbaži was the site of a battle, likely most famous in the history of the 1941 national partisans. The formation of the partisan unit here was a complex phenomenon: three groups of militaries (altogether around 180 participants), the majority of whom were former officers and soldiers of the 24th Territorial Riflemen's Corps of the Red Army, joined forces to attack the town. The idea of attacking the town, which was guarded by Soviet militia, workers' guard, and Baltic Fleet sailors, came from Ādaži Latvian commandant's office, while military affairs were under the charge of Colonel-Lieutenant Arvīds Reke, who assumed the command of the attack.⁵⁵ The main part of the battle took place on 4 July when the attack was stopped due to lack of ammunition. On the next day, partisans, who included only few town dwellers, attacked again, but the city was already abandoned by the Soviets.

The absolute majority of partisans left the town after its liberation and the governance of the town was assumed by self-defence commandant's office headed by first lieutenant Fridrihs Švēde. Many persons who were not mutually related became self-defencemen in the coming days, launching retaliation against the supporters of the Soviet rule and Soviet soldiers remaining in the town as well against other personae non grata.⁵⁶ Researcher of the history of Limbaži region, Uldis Bērziņš, claims in his recently published work that “at the time

54 Urtāns 2006, 127, 131.

55 Pavlovičs 2009, 88.

56 Tomaševskis 2020, 137.

when people were shot in Limbaži, no German soldier or even German civilian was seen there⁵⁷. However, academic Latvian historians who have established the arrival of the German soldiers in the town already around 10 July, disagree with him.⁵⁸ Members of the self-defence unit participated in rounding up around 70 Jews and partly in their murders, which took place in three separate actions, from around 20 July until mid-September 1941.⁵⁹

The case study of Limbaži shows that there were communities, where the local partisans practically had no connection with the members of the later established commandant's offices and their activities. Notably, the activities of the members of the commandant's office reveal signs of collaboration and collaborationism with the German occupation regime and only very relative features of resistance to the Soviet regime. They can rather be interpreted as using one's newly acquired power for retaliation and achieving (German) political and racial goals.

Conclusions

In the first weeks and months of the Germany–USSR war, many Latvian residents cherished illusions about forthcoming restoration of national independence and thus favourably looked at possible co-operation with the representatives of the new rule. At the onset of the war, several thousands of Latvian residents joined armed units, which were fighting against the Soviet occupation regime; at the same time, this helped the German army to reach its military goals as it benefitted from having loyal military units in the rear. The German occupation rule and its security structures (Security Police and SD) were not interested in the development of Latvian military units and thus did their utmost to control and/or subjugate them. Self-defence commandant's offices, which had been formed on the basis of partisan units, also partially carried out tasks typical for partisan units (in this way resisting the Soviet occupation regime), at the same time taking part in fostering the Nazi's political and racial goals (in this way actively collaborating with the German occupation regime).

The authors, whose views are examined in the article, have noted the close relation between resistance to the Soviet regime and collaboration with the German authorities at the onset of the Germany–USSR war in those Eastern

57 Bērziņš 2021, 133.

58 Urtāns 2003, 257.

59 Ibid., 263–264.

European territories that were subjected to the succession of Soviet and German occupations replacing each other. While the author of this article does not justify the crimes committed by the local residents in collaboration with the German occupation authorities, he believes that the repressions earlier carried out by the Soviet regime served as a strong motivation both for those who wanted to resist the Soviet regime and for those who due to various reasons became German collaborationists. The authors, whose works are analysed in the article, with good reason have indicated that it would have been impossible for the Nazis to gather local collaborationists without the experience of Soviet repressions in 1940–1941, as well as to carry out their racial goals without the support from the local collaborationists.

The author believes that resistance to the Soviet regime and collaboration with the German occupation regime should be studied and analysed in context with each other, as only in this way it is possible to draw a line between resistance and collaboration/collaborationism. The article brings forth a hypothesis, which places a part of the self-defence units established under the German authorities in the category of the resistance movement, yet only as long as their activities were not against the last Latvian Penal Law. It means, they had moral rights to fight the Soviets, but they had no rights to commit criminal acts against their peaceful compatriots. Resistance to the Soviet regime is often associated with collaboration with the German regime as Germans were an ally of partisans and self-defence fighters; however, collaborationism with the German regime, i.e., participation in repressive campaigns against civilians and opponents of the German regime is often hardly related to resisting the Soviet regime. In many cases, such activities presented a crime according to the Latvian Penal Law but this law was no longer in force. It was possible only because the Nazi regime had legalised what previously used to be a crime.

Three different cases of Ventspils, Saldus, and Limbaži analysed in the article give an insight in the proposed research direction. Such an approach enables tracking how partisan units were formed, transformed and partly involved in the criminal activities of the German regime. However, these cases also show a tendency that was quite typical, namely, the membership of partisan and self-defence units often was partly or completely different, and those who justifiably resisted the Soviets often were different persons than those who willingly collaborated with the Germans. It can be concluded that in many cases resistance and collaboration had a quite clear border, at least on a moral and ethical level as a personal choice.

BIBLIOGRAPHY / BIBLIOGRĀFIJA

Archive Sources / Nepublicētie avoti

Orders issued by the local German commandant's offices, Valmiera and Valka district administrators, Valmiera Department of Labour Administration Agency and other authorities on the procedure of using the labour of prisoners of war and of their guarding, on the foundation of auxiliary police groups etc. *LNA-LVVA*, 1423–1–32. Order of F. Claassen to A. Plensners (3 July 1941). *Latvijas Okupācijas muzejs*, 11650/13.

Published Sources / Publicētie avoti

Stahlecker's Consolidated Report, 15 October 1941, p. 20. (Nuremberg document L-180). In: National Archives (hereinafter – NARA), USA, M895-9-8-371. Available: <https://defendinghistory.com/the-first-stahlecker-report-1941-digitized/87705> (28.11.2021.).

Secondary Sources / Literatūra

- Behan, Tom (2009). *Italian Resistance: Fascists, Guerrillas and the Allies*. London: Pluto Press.
- Bērziņš, Uldis (2021). *Laikmets, kad bija jāraud pat akmeņiem*. Limbaži: n.p.
- Biezais, Haralds (1984). Nacionālie partizāņi. *Kara Invalids*, 29, 12.–22. lpp.
- Biezais, Haralds (1985). Vācu okupācijas priekšvakarā. *Kara Invalids*, 30, 21.–30. lpp.
- Bleiere, Daina (2014). Par kolaborāciju: definīcijas, klasifikācija, pielietojamība vācu un padomju okupācijas pētniecībā Latvijā. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2, 139.–167. lpp.
- Ciganovs, Juris (2006). The Resistance Movement against the Soviet Regime in Latvia between 1940 and 1941. In: Anušauskas, Arvydas (ed.). *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*. Vilnius: Pasauliui Apie Mus. pp. 122–130.
- Dambītis, Kārlis (2011). Represijas pret Sarkanās armijas 24. teritoriālā strēlnieku korpusa virsniekiem: 1941. gada 14. jūnija izsūtīšana. No: Bleiere, Daina (ed.). *Otrais pasaules karš un Latvija: Notikumi un sekas, 20. gadsimta 40.–60. gadi: Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 27. sēj. Rīga: Zinātne, 286.–300. lpp.
- Deák, István (2015). *Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution during World War II*. Boulder: Westview Press.
- Dean, Martin (2004). Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe. In: Stone, Dan (ed.). *The Historiography of the Holocaust*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 120–140.
- Drapac, Vesna (2022). Collaboration and resistance in the East: Explaining a contested past. In: Bartrop, Paul R. (ed.). *The Routledge History of the Second World War*. Abingdon and New York: Routledge, pp. 495–510.
- Ezergailis, Andrievs (1999). *Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 1941–1944*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.

- Ezergailis, Andrievs (2002). Pašaizsardzību komandantūru loma holokaustā. In: Puisāns, Tadeušs (ed.). *Okupācijas varu nodarītie postījumi Latvijā 1940–1990: rakstu krājums*. Stokholma: Memento, pp. 200–208.
- Ezergailis, Andrievs (2004). Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: piedāvātā un atraidītā. *Latvijas Vēsture*, 2, 42.–53. lpp.
- Fabre, Cécile et al. (eds.) (2014). *The Morality of Defensive War*. London: Oxford University Press.
- Felder, Björn M. (2009). *Lettland im Zweiten Weltkrieg. Zwischen sowjetischen und deutschen Besatzern, 1940–1946*. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Feldmanis, Inesis et al. (ed.) (2008). *Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945)*. Rīga: Jumava.
- Feldmanis, Inesis (2010). Okupācija, kolaborācija un pretošanās kustība Latvijā. In: Nollendorfs, Valters et al. (eds.). *Okupācija, kolaborācija, pretošanās: vēsture un vēstures uztvere: Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 26. sēj. Rīga: Okupācijas muzeja biedrība, 165.–177. lpp.
- Freivalds, Osvalds (ed.) (1970). *Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā*. 1. sēj. Vasteras: Daugavas Vanagu Centrālā Valde.
- Gluckstein, Donny (2012). *A People's History of the Second World War: Resistance Versus Empire*. London: Pluto Press.
- Ivanovs, Aleksandrs (2005). Okupācijas varu maiņa Latvijā 1940.–1945. gadā Latvijas historiogrāfijā. No: Ērglis, Dzintars (ed.). *Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 16. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 11.–72. lpp.
- Kangeris, Kārlis (2001). “Volchovas Pulkvedis Voldemārs Veiss. Dzīve Latvijai”. SS propagandas nodaļas sagatavota, bet npublicēta brošūra. No: Ciganovs, Juris (ed.). *Latvijas Kara muzeja Gadagrāmata II*. Rīga, 150.–167. lpp.
- Kangeris, Kārlis (2005). Policijas struktūras Latvijā vācu okupācijas laikā. No: Ērglis, Dzintars (ed.). *Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 16. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 278.–318. lpp.
- Kangeris, Kārlis (2007). Izvēles iespējas: “Jaunā Eiropa”, padomju republika vai neatkarīga valsts. Valststiesiskie jautājumi un “Lielā politika” kara gados (1941–1945). No: Bleiere, Daina et al. (eds.). *Latvija Otrajā pasaules karā: Starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs: Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 1. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 79.–94. lpp.
- Krysin, Mihail, Litvinov, Mihail (2016). *Latishskie “l'esniye brat'ya” i nemeckie specsluzhbi, 1941–1956*. Moskva: Veche.
- Lācis, Visvaldis (2002). *Latviešu zemes un tautas vēsture*. 2. sēj. Rīga: ASF Saules koks.
- Naimark, Norman M. (2002). The Nazis and “The East”: Jedwabne's Circle of Hell. *Slavic Review*, 3 (61), pp. 476–482.
- Orend, Brian (2006). *The Morality of War*. Toronto: Broadview Press.
- Pavlovičs, Juris (2009). Vidzemes latviešu komandantūru sistēma vācu militārvaldes darbības perioda sākumposmā. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2, 80.–94. lpp.

- Pelkaus, Elmārs (2004). *Cīņa un cerība: Latviešu partizāni 1941. gada vasarā*. Rīga: n.p.
- Porat, Dina (1996). The Holocaust in Lithuania: some unique aspects. In: Cesarani, David (ed.). *The Final Solution: Origins and Implementation*. London: Routledge, pp. 159–174.
- Samsons, Vilis (ed.) (1966). *Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941–1945)*. Rīga: Zinātne.
- Snyder, Timothy (2015). *Black Earth: The Holocaust as history and warning*. New York: Tim Duggan Books.
- Stranga, Aivars (2006). Holokausta vēstures pētniecība un holokausta piemiņa Latvijā. No: Ērglis, Dzintars (ed.). *Holokausts Latvijā: Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 18. sēj. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 13.–32. lpp.
- Strods, Heinrihs (2002). Sarkanarmijas haotiskā atkāpšanās no Latvijas (1941. gada 22. jūnijs – 5. jūlijs). No: Strods, Heinrihs (ed.). *Nācija gūstā: Latvijas okupācijas muzeja gadagrāmata, 2001*. Rīga, 31.–93. lpp.
- Strods, Heinrihs (2005). Latvijas pirmās padomju okupācijas aktīvistu vajāšanas (1941. gada 23. jūnijs – 1945. gads). No: Ērglis, Dzintars (ed.). *Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 16. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 106.–204. lpp.
- Tomaševskis, Jānis (2015). Latviešu pašaizsardzības spēku štāba (ārpus Rīgas) koordinēto latviešu pašaizsardzības vienību darbības ziņojumu (1941. gada 3.–15. jūlijs) analīze. *Latvijas vēstures un historiogrāfijas problēmas 1918–1990: Latvijas vēsturnieku komisijas raksti*, 28. sēj. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 185.–210. lpp.
- Tomaševskis, Jānis (2020). Latviešu partizānu un pašaizsardzības vienības 1941. gada vasarā: Valmieras apriņķa pilsētu piemērs. No: *Jauno vēsturnieku zinātniskie lasījumi, V*. Rīga, 130.–143. lpp.
- Urtāns, Aigars (2003). Ebreju tautības civiliedzīvotāju slepkavošana Valmieras apriņķī. No: Ērglis, Dzintars (ed.). *Holokausta izpētes jautājumi Latvijā: Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 8. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 253.–278. lpp.
- Urtāns, Aigars (2006). Ebreju tautības civiliedzīvotāju slepkavošana Kuldīgas apriņķī. No: Ērglis, Dzintars (ed.). *Holokausts Latvijā: Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 18. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 118.–136. lpp.
- Viļums, Jānis (2003). Pretošanās okupācijai Latvijā 1940.–1941. gadā. No: Strods, Heinrihs (ed.). *Varas patvaļā: Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 2002*. Rīga, 127.–160. lpp.
- Vīksne, Rudīte (2003). Ebreju iznīcināšana Ventspilī 1941. gadā. No: Ērglis, Dzintars (ed.). *Holokausta izpētes jautājumi Latvijā: Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 8. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 67.–100. lpp.
- Vīksne, Rudīte (2004). Ebreju iznīcināšana Latvijas mazpilsētās: pētniecības problēmas un rezultāti. No: Ērglis, Dzintars (ed.). *Holokausta izpēte Latvijā: Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti*, 12. sēj. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 41.–48. lpp.
- Walzer, Michael (2006). *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations* (4th edition). New York: Basic Books.
- Willoweit, Dietmar (2007). Okupatsiooniõigus ja kollaboratsioon [Occupation law and collaboration]. *Ajalooline Ajakiri*, 2, pp. 137–162.

STARP PRETOŠANOS UN KOLABORĀCIJU: LATVIEŠU PARTIZĀNU UN PAŠAIZSARDZĪBAS VIENĪBAS VĀCIJAS–PSRS KARA SĀKUMĀ 1941. GADA VASARĀ

Jānis Tomaševskis

Mg. hist., doktora grāda pretendents; vēsturnieks, Latvijas Kara muzejs

Zinātniskās intereses: latviešu militārās vienības vācu un padomju bruņotajos spēkos, kolaborācija un pretošanās okupācijas režīmiem, Latvijas kultūrvēsturiskā un industriālā mantojuma izmaiņas Otrā pasaules kara rezultātā, Latvijas neatkarības idejas attīstība un valsts neatkarības kontinuitāte 20. gadsimtā

Rakstā apskatīta Vācijas–PSRS kara sākumā Latvijas teritorijā darbojušos neregulāro militāro vienību dalībnieku – nacionālo partizānu un paš aizsardzības vienību – attieksme pret padomju un vācu okupācijas varām; analizēti viedokļi historiogrāfijā, kas palīdz saprast pretošanās un kolaborācijas/kolaboracionisma jēdzienus šo militāro vienību kontekstā; piedāvāta aktuāla pētniecības problēma un tās iespējamie risinājumi saistībā ar šo militāro vienību izpēti.

Atslēgas vārdi: nacionālie partizāni, paš aizsardzības komandantūras, bruņotā pretpadomju pretošanās, kolaboracionisms, Otrais pasaules karš

Kopsavilkums

Šī raksta mērķis ir analizēt pretošanās un kolaborācijas/kolaboracionisma teorētisko un vēsturisko problemātiku nacionālo partizānu un paš aizsardzības vienību kontekstā. Lai šo mērķi sasniegtu, rakstā risināti trīs uzdevumi: 1) īsumā apskatīta 1941. gada vasaras nacionālo partizānu un paš aizsardzības vienību darbības hronoloģija un tematika; 2) analizēti pretošanās un kolaborācijas/kolaboracionisma teorētiskie diskursi, mēģinot tos pielāgot situācijai padomju–vācu varas maiņas periodam 1941. gadā Latvijā; 3) ar konkrētu piemēru palīdzību apskatītas šīs tēmas izpētes problēmas, kā arī piedāvāts jauns pētniecības virziens (hipotēze), kādā būtu iespējama šīs tēmas turpmāka kompleksa izpēte.

Vācijas–PSRS kara pirmajās nedēļās un mēnešos daudzi Latvijas iedzīvotāji loloja ilūzijas par drīzu valsts neatkarības atjaunošanu, tādēļ labvēlīgi attiecās pret iespējamo sadarbību ar jaunās varas pārstāvjiem. Vairāki tūkstoši Latvijas iedzīvotāju kara sākumā iesaistījās bruņotās vienībās, kas cīnījās pret padomju okupācijas režīmu, un vienlaikus – palīdzēja vācu armijai sasniegt tās militāros mērķus, jo tās aizmugurē atradās tai lojālas militāras vienības. Vācu okupācijas vara un tās drošības struktūras (Drošības policija un SD) nebija ieinteresētas latviešu militāro vienību attīstībā, tādēļ darīja visu, lai tās ierobežotu un/vai pakļautu savai varai. No partizānu vienībām izveidotās paš aizsardzības

komandantūras daļēji veica arī partizānu vienībām raksturīgus uzdevumus (tādējādi – pretojās padomju okupācijas režīmam), bet iesaistījās arī nacistu politisko un rasistisko mērķu sasniegšanā (tādējādi – aktīvi kolaborējot ar vācu okupācijas režīmu).

Pretošanās padomju režīmam un kolaborācija ar vācu varu Vācijas–PSRS kara sākumā bija cieši saistīta tajās Austrumeiropas teritorijās, kas piedzīvoja vienu otrai sekojošu padomju un vācu okupāciju, kas atspoguļojas arī autora analizētajos historiogrāfijas darbos. Neattaisnotot vietējo iedzīvotāju veiktos noziegumus kolaborācijā ar vācu okupācijas varu, tomēr padomju režīma pirms tam veiktās represijas kalpoja par spilgtu motivāciju gan tiem, kas vēlējās pretoties padomju režīmam, gan tiem, kas dažādu iemeslu dēļ kļuva par vācu kolaboracionistiem. Rakstā analizēto autoru darbi pamatoti rāda, ka vāciešiem nebūtu nekādu iespēju īstenot savus rasistiskos mērķus bez plaša vietējo kolaboracionistu atbalsta.

Autors uzskata, ka pretošanās padomju režīmam un kolaborācija ar vācu okupācijas režīmu jāpēta un jāanalizē kopīgā kontekstā, jo tikai tā iespējams izšķirt, kur beidzas pretošanās un sākas kolaboracionisms. Rakstā izvirzīta hipotēze, kas daļu no vācu varas pakļautībā izveidotajām paš aizsardzības vienībām arī iekļauj pretošanās kustībā, taču tikai līdz tam brīdim, kamēr to darbība nav pretrunā ar pēdējo Latvijas Sodlu likumu. Tas nozīmē, ka nacionālajiem partizāniem un paš aizsardzības komandantūru locekļiem bija morālas tiesības cīnīties pret padomju varu, bet nebija tiesību veikt noziedzīgas darbības pret civiliedzīvotājiem. Pretošanās padomju režīmam bieži tiek saistīta ar sadarbību ar vācu režīmu, jo vācieši bija partizānu un paš aizsardzības vienību dalībnieku objektīvi sabiedrotie; tomēr kolaboracionisms ar vācu režīmu, tostarp piedalīšanās noziedzīgās darbībās pret civiliedzīvotājiem un vācu režīma pretiniekiem, nebija pretošanās padomju režīmam.

Apskatītie Ventspils, Saldus un Limbažu partizānu un paš aizsardzības darbības piemēri ilustrē rakstā piedāvāto pētniecības virzienu, kas ļautu saskatīt robežu starp pretošanos padomju režīmam un kolaboracionismu ar vācu okupācijas varu. Piemēros parādīts, kā neregulārās latviešu militārās vienības veidojās, transformējās un daļēji iesaistījās vācu režīma noziedzīgajās darbībās. Taču arī šie gadījumi uzrāda diezgan tipisku tendenci, proti, konkrētās apdzīvotās vietas partizānu un paš aizsardzības vienību sastāvs varēja būt daļēji vai pat pilnīgi atšķirīgs, un tie, kas pretojās padomju varai, bieži bija citas personas nekā tie, kas labprātīgi sadarbojās ar vāciešiem. Var secināt, ka daudzos gadījumos starp pretošanos un kolaboracionismu bija diezgan skaidra robeža, un vismaz morālā un ētiskā līmenī to var skaidrot kā apzinātu personisku izvēli.

Saņemts / Submitted 31.12.2021.

Acknowledgements / Pateicības

The article has been written within the framework of FLPP project "Rethinking Statelessness: Resistance and Collaboration during the Second World War in Latvia" (Izp-2020/2-0212).

© 2023 Jānis Tomaševskis, Latvijas Universitāte

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons

Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

SOVIET PARTISAN MOVEMENT IN ESTONIA 1941–1944

Peeter Kaasik

PhD, research fellow, Estonian War Museum – General Laidoner Museum

Research interests: Estonian War of Independence, the Second World War in Estonia, forest brothers in Estonia

Article is giving an overview of the activities of the Soviet partisans in Estonia in 1941–1944. The partisans, trained in the Soviet rear and sent to Estonia over the frontline or parachuted, were mostly recruited from among ethnic Estonians, evacuated to the Soviet rear or mobilised to the Red Army in 1941. Soviet partisans in Estonia were commanded by the Estonian Partisan Movement Headquarters that was subordinated to the Central Headquarters of the Partisan Movement of the Red Army. Most of the partisans sent to Estonia were captured soon or gave themselves up. The damage caused by the partisans in Estonia was not considerable. There was no national armed resistance in Estonia during the German occupation.

Key words: resistance to the German occupation, Soviet partisan movement during the Second World War, Estonia during the Second World War, Soviet partisans in Estonia

Introduction

During the Second World War, different forms of resistance to the occupation regime emerged in all countries occupied by Germany, both on the Eastern and Western fronts. Sometimes, there is some frustration that can be observed in memoirs, particularly in Western Europe, about foreigners first invading the country, then other foreigners bringing liberation, and the local people playing only a limited role. In most cases, the number of participants in resistance movements was lower than the number of those who collaborated with the occupation authorities. Resistance to an occupying force, or national resistance, can have great emotional significance for national self-perception, and it proved to be

a fruitful soil for exaggerations or fabrications in literature even during the war-time, and even more so after the war. The occupiers (or the compatriots collaborating with occupiers) are demonised and blamed for all kinds of crimes, whereas the actions of “our people” are often exempted from all criticism.¹

A specific case is the countries and nations that, finding themselves between two great opposing powers, the Soviet Union and National Socialist Germany, did not have many alternatives as there were only two very bad choices available to them. In particular, this applies to the areas annexed by the Soviet Union in 1939 and 1940 but, less directly, also to much of Eastern Europe that experienced both the German occupants and Soviet “liberators”. In these countries, resistance to one occupying power paved the way to the other occupying power, as neither of the two had any interest in restoring the independence of the countries and nations that had been caught up in the war.

This article discusses the Soviet partisan movement, focusing on the particular example of Estonia. The Soviet Union was a totalitarian, bureaucratic police state, dominated by communist ideology, which manifested itself in ubiquitous propaganda. Any independent initiative without the Communist Party’s prior approval was, at best, suspicious, including in a situation of war. Even during the war, as well as afterwards, the resistance to German occupants was portrayed as “the fight of the whole people² under the guidance of the Communist Party”. This interpretation was finalised in the 1970s when propaganda flaunted the “Great Patriotic War” as one of the central events of world history.

Any uncomfortable facts were suppressed in the interest of shaping a narrative of heroism and suffering. Supposedly, the “fight of the whole people” had involved everyone and all nations of the USSR, and the Russian people in particular, had eagerly participated. The role of individuals was assigned less value than the abstract leadership role of the Party in this heroic fight of the whole Soviet people. This resulted in extreme glorification of the communist partisan movement.

The official reviews drafted already during the war clearly overstated the scope of the partisan movement and the extent of destruction caused by partisans. It was an easy thing to do because most of the claims could not be verified due to the lack of reliable data. The tinkering with the data to meet the needs of propaganda continued after the war. If the presented figures were to be believed, the Wehrmacht would have bled out even before reaching the front line. No train would have moved, communications would not have worked, and rivers would have been crossed only at fords because the absolute majority of the railroads,

1 See Judt 2005, 32–43.

2 (Of the) whole people – Soviet ideological adjective – *obshhenarodnyj*.

communication lines, and bridges were blown up by the partisans according to the propaganda claims.³ However, for a long period, there was no agreement concerning the number of partisans. Primarily, it was important for propaganda reasons – to demonstrate the “whole people” nature of the partisan movement. The final outcome was a vague consensus at “roughly a million”.⁴ The number of partisans was also dependent on the definition of a “communist partisan”, the subsequent additions to that category, and those who included themselves in the group of Soviet patriots/partisans.

While in general the “fight of the whole people against German occupants under the guidance of the Communist Party” was a propagandist fiction, the reality behind the Party’s guiding role was that most of the partisan warfare was carried out, or at least commanded, by specially trained saboteurs dispatched from the Soviet rear. It was them who had actual close connections with the Party and security agencies.

A spontaneous resistance to German occupants was not the first preference of the Soviet regime. There were some regional differences but, as an example, the goals and organisation of the Soviet partisan warfare in Estonia were not different from those in the rest of areas of the Soviet Union that was under German occupation for a shorter or longer period of time. Only a resistance movement that could be controlled and managed was considered “correct” in the USSR. The partisan movement was under central command. The Soviet partisan movement was a method of non-conventional warfare that the Red Army used in the territories occupied by Germany; it was not spontaneous resistance of the people.⁵

The following article is basing mostly on the archive documents addressing the Soviet partisan movement in general and particularly in Estonia. There is a number of document collections, published in Russia after the fall of the Soviet Union, that include a number of documents on the organisation and activities of the Soviet partisan movement in general. The documents connected to the Soviet partisans in Estonia are preserved in Estonian National Archives. On the Soviet partisans there is no particular research paper written after Estonia has regained its independence and most of the publications from the Soviet period on this topic are useless. However, a book by Rudolf Lumi (1967) is among the secondary sources of the current article.

3 For more, see Sokolov 2008, 41–45, 107–133; Armstrong 2007; Gogun, Kentij 2006; Hasch, Friedrich 1998, 230–231; Meien 2014.

4 See Minasjan et al. 1968, 550.

5 See Patrushev et al. 2000–2007.

Non-communist resistance movement in Estonia during the German occupation

Apart from the Soviet partisan movement there were other forms of resistance (incl. armed resistance) to the German occupation regime as well, but in those cases the goal was not the restoration of the Soviet rule. Most national resistance movements considered the democratic Western states as their allies. The Soviet authorities saw such resistance movements as manifestations of nationalism (or separatism) and sometimes regarded them as even more dangerous enemies than German occupants.

Many Estonians greeted the invading Germans as “liberators” in 1941. However, year by year the German occupation was more and more disliked by most of the population. The expectation that Estonian independence would be re-established was not fulfilled. Still, the Germans were treated as “a lesser evil” compared to the Soviets. Therefore, there was no armed national resistance movement in Estonia during the German occupation.

The goal of the unarmed national resistance movement was to create pre-conditions for the restoration of Estonia’s independent statehood after the war, based on the principle of legal continuity. Having escaped the Soviet repressions, Jüri Uluots, the last Prime Minister of the Republic of Estonia, was named by an ad hoc constitutional election assembly as Prime Minister in the duties of the President according to the Estonian constitution (President Konstantin Päts had been deported to Russia in July 1940). An underground pseudo-parliament, the National Committee of the Republic of Estonia, was formed in February 1944, consisting of members who had belonged to democratic political parties in Estonia before the establishment of the authoritarian rule in 1934/1935. The German occupation authorities were not comfortable with the actions of nationalists, and many members of the National Committee and its support network were arrested in April 1944. Their number exceeded 300 people, according to some sources. Most of them were released from prison shortly before the Germans left Estonia in September of the same year. On placards posted on 1 August 1944, the National Committee declared itself the bearer of the supreme constitutional power in Estonia.

The most successful action of the underground nationalist resistance movement was helping young, conscription-age men escape to Finland. Mostly, this concerned men who were born in 1919–1924 and in 1925 and subject to mobilisation announced, respectively, in February and October of 1943. In Finland, an Estonian infantry regiment was formed from them in February 1944. The regiment fought after training in Karelian Isthmus and was sent back to homeland

in August 1944 to participate in the battles in Estonia. In addition, the activists of the national resistance movement maintained secret contacts with Estonian representatives in Finland and Sweden, who then kept Estonian diplomats in Western countries informed about the events in Estonia and about the plans to restore Estonia's independence after the war.

Another goal of the nationalists was also to prevent the recognition of the Estonian Self-Administration, set up by the German occupation regime, as a legal representative of the Estonian people. However, after the war, the head of the Estonian Self-Administration, Hjalmar Mäe, claimed that he had no such intentions. The relations between the politicians that belonged to the National Committee and to the aforementioned election assembly were tense – the former saw the latter as supporters of President Päts who were co-responsible for the loss of democratic government. Nevertheless, an agreement was reached and on 18 September 1944, when the Germans were about to leave Estonia, Jüri Uluots named a new Government of the Republic, headed by Acting Prime Minister, Otto Tief. However, on 22 September, the Red Army captured Tallinn and most members of that government were soon arrested by the Soviet security agencies. Jüri Uluots had been evacuated to Sweden immediately after appointing the government, and he died there in January 1945.⁶

There were also many men who were hiding from the German mobilisations in Estonia. Johan Pitka (1872–1944), one of the heroes of the War of Independence in 1918–1920, returned from Finland⁷ in 1944 having reached an agreement with the German occupation authorities, as the Germans permitted him to form an assault battalion involving the men who were in hiding. A unit with the size of a reinforced company was then formed in August, but it mostly served as a symbol of mentality. Pitka himself went missing in Estonia in the autumn of 1944.⁸

Centralised nature of the Soviet partisan movement

The command structure of the Soviet partisan movement was based on a Directive of the Council of People's Commissars (CPC) and the Central Committee (CC) of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU), of 29 June 1941, on "Mobilisation of the Soviet people to fight against the enemy", which

6 See Orav, Nõu 2004.

7 In July 1940, after the Baltic States were occupied, Pitka managed to escape to Finland through Latvia and Sweden.

8 See Salo, Hiio 2008, 154–168.

included a call for the formation of partisan detachments and sabotage groups to fight the enemy in the occupied regions.⁹ This was followed by respective directives from the Party committees of the western Soviet republics, autonomous republics, and frontline oblasts.¹⁰ More specific guidance for partisan warfare was issued in the second half of July 1941 when it had become clear that the Red Army had lost hundreds of thousands of square kilometres of Soviet territory to the Germans for a longer period of time. On 18 July, the CC of the CPSU issued a regulation on the organisation of partisan movement, calling for the destruction of communication lines and means of transport, as well as the annihilation of enemies and their collaborators, and for collection of intelligence. For this, the Party and administrative bodies of the Soviet republics, oblasts, rayons and cities had to form partisan detachments and sabotage groups and to establish undercover Party centres for commanding them.¹¹

The majority of those orders only remained on paper, at least in the regions close to the front line. On 30 June 1941, the Bureau of the CC of the Estonian Communist Party (ECP) adopted a decision on forming partisan detachments and establishing secret bases. Feodor Okk, Secretary of the CC of the ECP (and later commissar of the headquarters of the destruction battalions¹²) had to organise

9 Директива СНК СССР и ЦК ВКП(б) партийным и советским организациям прифронтовых областей [Directive issued by the Council of the People's Commissars of the USSR and Central Committee of the All-Union Communist (Bolshevik) Party to the party and Soviet organisations of the front-near oblasts], 29 June 1941. Published in: Naumov 1998, 446–448.

10 See Директива № 2 ЦК КП(б) Белоруссии партийным, советским и комсомольским организациям по развертыванию партизанской войны в тылу врага [Directive issued by the Central Committee of the Communist (Bolshevik) Party of Belorussian SSR to the Party, Soviet and Komsomol organisations on deployment of the partisan war in the enemy's rear], 1 July 1941. Published in: Patrushev et al. 2000, Vol. 2 Book 1, 138–140.

Oblasts were the biggest units of the Soviet administrative division usually. They were divided into rayons, the latter into the village councils. Smaller Soviet republics were divided only into rayons, bigger ones had oblasts as well. Krai were and are big administrative units in Siberia and North Caucasus (*author's comment*).

11 Постановление ЦК ВКП(б) “Об организации борьбы в тылу Германских войск” [Regulation of the CC of the All-Union Communist (Bolshevik) Party on the organisation of combat in the rear of German army], 19 July 1941. Published in Naumov 1998, 474–476.

12 Destruction battalions were semi-voluntary units of the NKVD for fighting enemy parachutists and local individuals who opposed the Soviet rule, in the front rear area. Destruction battalions were recruited from among Party and Komsomol members and from the “Soviet active” since the end of June 1941, but to a certain extent the mobilised men were sent to these battalions as well. Destruction battalions committed numerous atrocities against civilians in Estonian countryside (*author's comment*).

a 700-strong partisan regiment by 10 July 1941. In addition to this regiment, a partisan detachment had to be established in each county¹³ and in Tallinn (two detachments in Viru county).¹⁴ All this remained on paper. While the personnel was chosen and some raids to the German rear were made, it was of limited importance in terms of the partisan movement as a whole.

On 22 July 1941, when half of Estonia was held by Germans, an underground Party centre, a countrywide headquarters of the partisan detachments and illegal Party centres of the counties were established to manage the resistance movement.¹⁵ No real actions were undertaken by the members of the centres/headquarters in Estonia when occupied by the Germans. Most of them were arrested in August/September 1941 and executed by shooting on the orders of the German Field Police (*Feldgendarmarie*) or the Special Commando (*Sonderkommando*) 1A of the Security Police Task Force A (*Einsatzgruppe A*).¹⁶

The Communist Party had the obligation of organising undercover cells and fulfilling the leadership role. After the start of the war, a directorate for the formation of partisan detachments and groups was set up at the USSR People's Commissariat of Defence for performing operative command functions. This directorate was closed down as early as December 1941, because it was believed to be inefficient, primarily due to its vague purpose. In the structure of the People's Commissariat for Internal Affairs (*NKVD*), the organisation of the partisan movement was the responsibility of the 4th directorate and the respective 4th departments of the subordinated commissariats for internal affairs in the Soviet and autonomous republics.¹⁷ The *NKVD* was also responsible for training the partisans

-
- 13 The Soviet administrative division was introduced in Estonian SSR only in 1950. Until then, counties and civil parishes (rural municipalities) existed (however, beginning with 1945, civil parishes were divided into village councils (*author's comment*).
 - 14 Minutes of the Bureau of the CC of the ECP "Abinõudest seoses Punaarmee väeosade sunnitud taganemisega" [Measures in connection with the enforced retreat of the Red Army units], 30 July 1941. *Estonian National Archives* (Eesti Rahvusarhiiv, hereinafter: RA), ERAF.1.4.71, pp. 121–124.
 - 15 Excerpt from the Minutes of the Bureau of the CC of the ECP No. 16, 23 July 1941. RA, ERAF.247.7.43, pp. 32–33; Presentation by Artur Vaha, 28 August 1941. RA, ERAF.4.1.209, pp. 33–34.
 - 16 See German Security Police investigation files: Arbon, Herman Hermani p. RA, ERA.R-819.2.71; Cher, Oskar Juhani p. RA, ERA.R-819.2.72; Kadakas, Erich Jaani p. RA, ERA.R-819.2.73; Ruus, Neeme Alfredi p. RA, ERA.R-819.2.74.
 - 17 Записка наркома внутренних дел СССР в Государственный Комитет Обороны о создании партизанских отрядов и диверсионных групп для действий в тылу противника [Note to the State Defence Committee by the People's Commissar of Internal Affairs of the USSR on organisation of the partisan detachments and diversion groups for the activities in the enemy's rear], 8 August 1941. Published in: Patrushev 2000a, 464–466.

and saboteurs in special purpose training centres and military units before they were dispatched to the German rear.¹⁸

In 1942, after the front had stabilised, the Soviet leadership came to the conclusion that the local Party organisations and headquarters of the fronts and armies did not have sufficient ability to coordinate the partisan movement. With a regulation of the Soviet State Defence Committee, of 30 May 1942, the Central Headquarters of the Partisan Movement (CHPM) was established at the Headquarters of the Supreme Command, and Panteleimon Ponomarenko, First Secretary of the Communist Party of Belorussia, was appointed as the Chief of Staff. Vasiliĭ Sergienko, People's Commissar for Internal Affairs of the Ukrainian SSR, and Colonel Taras Korneev from the Intelligence Directorate of the People's Commissariat of Defence were appointed by the NKVD as members of the staff. Operative headquarters were established at Ukrainian, Bryansk, Western, Kalinin, Leningrad, and Karelian fronts.

The tasks of the Central Headquarters included expansion of the partisan movement, training of organisers and dispatching them to the enemy's rear, establishing reserve units of the partisan movement, building connections with partisan detachments to strengthen their political and military leadership, organisation of political propaganda among the residents of occupied areas, and expanding the network of underground Party and Komsomol organisations in cooperation with the central committees of the Communist Parties of the Soviet republics and the Party organisations of the oblasts and krais.¹⁹

The order of the USSR People's Commissar of Defence, of 5 September 1942, established specific objectives for the partisan movement together with a new structure. The main elements included the typical methods of partisan warfare – terror, diversion, and sabotage. However, there were also reconnaissance tasks and a duty to conduct political and organisational work amongst the population.²⁰

On 6 September 1942, the People's Commissariat of Defence appointed Marshal Kliment Voroshilov as the Commander in Chief of the partisan movement, and approved the statutes of the CHPM. The latter was supposed to

18 See Докладная записка УНКВД по г. Москве и Московской области № 1/1079 в МК и МГК ВКП(б) об отборе слушателей в специальную школу [Report by the Moscow City and Oblast NKVD Administration to Moscow City Committee of the All-Union Communist (Bolshevik) Party on the selection of students for the special training centre], 9 November 1941. Published in: Patrushev et al. 2000b, 296.

19 Постановление № ГОКО-1837сс [Regulation of the State Defence Committee], 30 May 1942. Published in: Patrushev et al. 2003, 507–510.

20 Order of the USSR People's Commissar of Defence No. 00189, 5 September 1942 "О задачах партизанского движения" [On the tasks of the partisan movement]. RA, ERAF.4.1.3, pp. 6–9.

conduct partisan movement in the enemy's rear, using the partisan headquarters of the Soviet republics and oblasts for practical assistance. The Estonian Headquarters of the Partisan Movement (EHPM, see below) was also established on this basis.²¹ As a rule, the secretary of the Party Central Committee of the Soviet or autonomous republic (or the secretary of the oblast committee in case of oblasts) was appointed as the figurehead of the headquarters. The work itself was managed by a staff member from the *NKVD*, either as a deputy chief of staff or head of the operations department.

The Chief Command of the Partisan Movement was liquidated on 19 November 1942, and the CHPM was brought back under the Headquarters of the Supreme Command.²² The CHPM itself lost its purpose and was liquidated in January 1944. The local headquarters of the partisan movement were retained and placed under the operative command of the war councils of the fronts and armies.²³

Dispatch of partisans to Estonia from the Soviet rear 1941–1942

No local undercover communist network emerged or was created in Estonia either in 1941, or in the subsequent years. The phenomenon that, later on, Soviet historiography labelled as local “resistance of the whole people” was actually a fiction. In reality, the partisan movement was directed from the rear of the Soviet Union.

At first, the formation and dispatch of partisan detachments for Estonia was overseen by Artur Vaha,²⁴ former head of department of the CC of the ECP, who had been assigned as senior instructor of the political directorate of the Leningrad front. After the siege of Leningrad began in September 1941, Estonian communists were transported deeper to the Soviet rear over Lake Ladoga. Initially, organisation of the partisan movement was an issue of secondary importance for the CC of the ECP and the CPC of the Estonian SSR. By that time, any connections to those who had remained in Estonia for undercover work had been

21 Sokolov 2008, 41–45.

22 Постановление № ГКО-2527сс [Regulation of the State Defence Committee], 19 November 1942. Published in: <https://www.prlib.ru/item/1351062> [15.09.2023].

23 Постановление ГКО № 4945сс [Regulation of the State Defence Committee], 13 January 1944. Published in: Patrushev et al. 2007, 35–37.

24 Artur Vaha (1900–1976). He was born in Tartu county, was a worker in Moscow during the First World War, joined the Red Army in 1918. Later was a worker in Leningrad and a director of a machine tractor station in Western Siberia. Graduated from the All-Union Academy of Agriculture in 1939. In March 1941, he was sent to Estonia to work with the CC of the ECP. Served as State Audit Minister of the Estonian SSR from 1945–1949, Minister of Agriculture from 1949–1951.

lost, if they ever existed at all. Even some of the member lists of the ECP as late as from 1943 include several names of communists left in Estonia with the note “special assignments in Estonia”.

According to a presentation held in July 1943 by Nikolai Karotamm, Secretary of the CC of the ECP, about 50 people were dispatched from Leningrad to Estonia for undercover work from September to November 1941. There was no radio connection and Karotamm himself did not know what had become of them.²⁵ It is possible that these were the two sabotage groups formed in the Leningrad oblast: 21 fighters were sent to Estonia on 28 September 1941 from the 1st (191st) Estonian partisan detachment (commanded by Nikolai Katkov) and 27 fighters from the 2nd (205th) Estonian partisan detachment (commanded by Nikolai Shalomov).²⁶

In the first half of the year 1942, the Bureau of the CC of the ECP and other leading communists were assembled in Moscow. The Bureau appointed Artur Vaha as the organiser of the Estonian partisan movement, now in the position of the head of the military department of the Central Committee. In early March 1942, the CC of the CPSU ordered 200 “best soldiers” to be released from the 7th Estonian Rifle Division, which was being formed at the time, to the CC of the ECP in order to prepare 15–20 sabotage and partisan groups for dispatch to Estonia.²⁷

On 1 April 1942, the first group of future partisans/saboteurs began their training at the 7th Estonian Rifle Division in a special-assignment unit (*отряд особого назначения*).²⁸ By mid-June 1942, 208 partisans had completed their training and were assembled in Ivanovo.²⁹ A second group, with 350 members, selected from the 1st Estonian Reserve Regiment and 249th Estonian Rifle Division, began their training at the 7th Estonian Rifle Division in the special-assignment unit in June 1942. Colonel Abram Ratner was appointed as commander of the group.³⁰ After training, this group was sent to Ivanovo as well. A third

25 Nikolai Karotamm to Lieutenant General Panteleimon Ponomarenko, Chief of Staff of the ШРМ, 7 July 1943. RA, ERAF.4.1.7, p. 51.

26 Списки личного состава I-го и II-го эстонских партизанских отрядов (командиры отряда Катков и Шаломов) [Personnel lists of the 1st and 2nd Estonian partisan detachments (detachment commanders Katkov and Shalomov)], 27 September 1941 and 11 January 1942. RA, ERAF.4.5.1, pp. 2–3, 6, 9.

27 Karotamm to Georgy Malenkov, Secretary of the CC of the CPSU, 19 March 1942. RA, ERAF.1.1.375.

28 Coded message from Y[efim]. Shchadenko, Deputy People's Commissar of Defence, № ГУФ/200 ш, 26 May 1942. RA, ERAF.1.1.857, p. 26.

29 Karotamm to Ponomarenko, 17 June 1942. RA, ERAF.1.1.375.

30 Abram Ratner (born 1900, date of death unknown). Served in the Joint State Political Directorate (OGPU) from 1927 and later in the NKVD; was head of division and department in the State Security Main Directorate of the NKVD. Sent to reserve in

group with 150 saboteurs, selected from the 1st Estonian Reserve Regiment, began their training at Podolsk Infantry School in mid-September 1942.³¹ Later, training continued mostly in Ivanovo, but special courses took place elsewhere as well. 520 persons, including 328 in Ivanovo, were registered as Estonian partisans by 10 September 1942.³² On 10 November, Karotamm informed the Chief of Staff of the CHPM that 655 partisans, including 23 radio operators, had been trained or were currently in training. Another 22 radio operators were taking courses.³³

Multiple plans were drafted for the partisan network. On 17 June 1942, Karotamm sent a report to the Chief of Staff of the CHPM, stating that 208 partisans/saboteurs were awaiting in Ivanovo for their dispatchment to Estonia. The plan was to create four partisan detachments, each with 50 fighters, to cover the counties of Petseri, Võru, Tartu, and Viru. The dispatch of partisans to Estonia was to take place in cooperation with the North-Eastern Front and the Leningrad Front.³⁴ A couple of weeks later, on 1 July 1942, the Bureau of the CC of the ECP decided to divide Estonia into three regions. A trustee of the CC of the ECP was envisaged for each region. The appointed trustees included Oskar Sall (codename Otto Kivi) for North Estonia, Tarmo Talvi (Jaan Järv) for South Estonia, and Jaan Kalu (Andres Meri) for West Estonia. The trustees of the Central Committee oversaw the appointment of further seven Party organisers for cities or counties.³⁵

On 10 July 1942, the Chief of Staff of the CHPM, Ponomarenko, approved the 1942 plan for the partisan movement in Estonia. Another plan for the network of partisan groups in Estonia was prepared. In total, the partisan network included a larger partisan detachment in South Estonia and ten smaller organisational groups, each with 13–20 members. A procedure was envisaged for communication between the detachment and the groups. According to the plan, the units had to be active by 25 July 1942 at the latest.³⁶

1939. 1942–1944 head of division and department of the NKVD special department for the Kalinin front and the 1st Baltic front (from 1943, Smersh administration). Retired in 1948. Available: https://nkvd.memo.ru/index.php/Патнер_Абрам_Максимович/ [18.09.2023].

31 Coded messages from Y[efim]. Shchadenko, Deputy People's Commissar of Defence, № ГУФ/199 ш, 25 May 1942; № ГУФ/265 ш, 14 August 1942; № ГУФ/291ш. RA, ERAF.1.1.857, pp. 25, 27–28.

32 Statement of the military department of the CC of ECP, 10 September 1942. RA, ERAF.1.1.376.

33 Karotamm to Ponomarenko, 10 November 1942. RA, ERAF.1.1.377.

34 Karotamm to Ponomarenko, 17 June 1942.

35 Lumi 1967, 67.

36 План Центрального Штаба Партизанского Движения по организации, засылке и действиях партизанских отрядов и групп Эстонской ССР [Plan of the Central

The first group headed out towards Estonia by foot in early August 1942. These 48 fighters (“Harju-Petseri Detachment”) established six organisational groups that were supposed to work in Harju, Võru, Viru, Tartu, Petseri (Pechory), and Valga counties.³⁷ The platoon crossed the front line on 13 August 1942 in Kalinin Oblast. On 19 August, they had their first skirmish with German troops near the village of Golubov, after which the platoon scattered. In September, two groups reached Petseri county: a 9-strong group No. 552 commanded by Tarmo Talvi and a 7-strong group No. 551 commanded by Ivan Yusev. In total, this made 16 men.³⁸ The partisan group of Tarmo Talvi had a couple of skirmishes with the Estonian Home Guard in October 1942 in which most of the group members, including Talvi, were killed, and the group disbanded after that. The group of Ivan Yusev split after arriving in Estonia. The Petseri group commanded by Yusev established a base in the forests of Bor-Belkovo (some 10 kilometres to north-east from Pskov) but they were soon discovered and the group was destroyed.³⁹ A total of 14 individuals died, were imprisoned or went missing. Seven people, including two radio operators, were evacuated back across the front line. 11 fighters never reached Estonia and continued as partisans in the platoon of Vladimir Margo⁴⁰ in Belorussia.⁴¹

Headquarters of the Partisan Movement on organisation, dispatching and actions of partisan detachments and groups in the Estonian SSR], 26 July 1942. RA, ERAF.4.1.4, pp. 2–22.

- 37 Итоги боевой деятельности партизанских отрядов. Список партизанских групп, отрядов и бригады Эстонского Штаба Партизанского Движения направленных в тыл [Results of the military actions of the partisan detachments. List of partisan groups, detachments and brigades, dispatched to the [enemy’s] rear by the Estonian Headquarters of the Partisan Movement], 1945. RA, ERAF.4.1.160, pp. 7–8.
- 38 Pavel Stamm, instructor of the military department of the CC of the ECP, to Karotamm, 1942. RA, ERAF.4.1.7, pp. 10–13.
- 39 Circular of department B IV of the Estonian Security Police, 15 October 1942. RA, ERA.R-93.1.7, p. 51.
- 40 Vladimir Margo (1913–1977), Major, was from 1942–1944 commander of the 5th Kalinin Partisan Brigade. Before the war, he had been a teacher and education official in the Sebez rayon and in Velikiye Luki. After the war, he was chairman of the Executive Committee of the Sebez rayon and later head of the education department of Velikiye Luki Oblast. He was an ethnic Latvian. Available: <https://sebez-gid.ru/wiki?name=Владимир%20Марго> [18.09.2023].
- 41 Объяснительная записка к сводке переброшенных в Эстонию партизанско-диверсионных группах [Explanatory note to the summary report on partisan and diversion groups, dispatched to Estonia], 3 January 1943. RA, ERAF.4.1.7, p. 14.

Partisans/saboteurs dispatched to Estonia by the Estonian Headquarters of the Partisan Movement from 1942–1943

The Bureau of the CC of the ECP discussed the development and command of the partisan movement in Estonia again on 29 August 1942. In line with the tasks assigned to the CHPM, they adopted a decision on the establishment of the headquarters of the partisan movement in the Estonian SSR, with the Secretary of the CC of the ECP, Nikolai Karotamm, appointed as its head. A numbering system (starting from number 11) was introduced for the partisan units. It was envisaged that the detachments in a county would form a company, resulting in the establishment of three battalions: the North, West, and South Estonia battalions. As the headquarters did not have appointed officials and its members were overloaded with other duties, the headquarters remained mostly an organisation on paper.⁴²

The formation of regional headquarters of the partisan movement started in the autumn of 1942. The Estonian Headquarters of the Partisan Movement (EHPM) was formed on the basis of regulation of the State Defence Committee of the USSR of 3 November.⁴³ The headquarters was subordinated to the CHPM, which was responsible for providing equipment and weapons. Nikolai Karotamm was appointed as Chief of Staff, whereas actual work was managed by Lieutenant Colonel Pavel (Paul) Stamm.⁴⁴ The structure of the headquarters included operational, reconnaissance, personnel, communications, equipment, financial, encoding, administrative, and special departments. In addition, the headquarters

42 Протокол заседания Эстонского Штаба партизанского движения № 1 [Minutes of the meeting of the Estonian Headquarters of Partisan movement], 3 September 1942. RA, ERAF.4.1.190, pp. 1–2; Karotamm to Ponomarenko, 7 September 1942. RA, ERAF.1.1.376.

43 Decision of the CPC of the USSR No. 2469, 3 November 1942. RA, ERAF.4.1.1, 13; Order of Marshal Kliment Voroshilov, Commander in Chief of the partisan movement, No. 0062 “Об образовании Эстонского Штаба партизанского движения” [On the formation of the Estonian Headquarters of Partisan movement], 10 November 1942.

44 Paul Stamm (1901–1967) was arrested in Tartu in 1921 for subversive actions and was exiled to Soviet Russia. He studied at the Moscow University and served in the Cheka, the OGPU and the NKVD. In 1937, he became deputy head of department at the NKVD Leningrad Oblast Directorate, and in 1940 deputy commander of the NKVD Nizhne-Amursk prison camp. Was sent to retirement in November 1940. After the war, he was a head of department at the CC of the ECP. Available: https://nkvd.memo.ru/index.php/Штамм,_Павел_Юлиусович [18.09.2023]. Постановление № ГОКО-2469сс “О партизанском движении в Эстонской ССР” [Regulation of the State Defence Committee on the partisan movement in the Estonian SSR], 3 November 1942. Published in: <https://www.soldat.ru/doc/gko/text/2469.html> [15.09.2023].

commanded a single unit for special assignments, a training centre, a reserve unit, and a mobile radio unit.⁴⁵

Between 14 March and 5 May 1943, the EHPM dispatched five organisational groups to Estonia, charged with the task of establishing contacts with possible undercover communist organisations, doing propaganda work, forming new partisan units, and reporting back with information on German military units and the mood among local residents. These groups were short-lived. The group headed by Oskar Sall, trustee of the CC of the ECP for North Estonia, landed near Sonda on 14 March. The group had been assigned to operate in Viru county and to prepare a base for a second group (commanded by Jaak Karu) that landed on 5 May 1943. As early as 28 May, both groups were rounded-up and destroyed near the village of Sirtsu, some ten kilometres south of Kiviõli.

The group of Jaan Kalu, trustee for Western Estonia, landed on 17 March 1943 at the boundary between Pärnu and Viljandi counties. They established their base in the village of Riisa (currently in the Soomaa National Park), near Halliste River. They managed to post three flyers and report back to the EHPM with some reconnaissance⁴⁶ before the Home Guard eliminated the group in a raid on 18 June 1943.

The group of Albert Koppel landed on 15 March 1943 near Lake Endla, but the Home Guard destroyed it in a raid on 19 March. The group of Otto Saks that operated in Viljandi county was also soon liquidated. Otto Saks was the only one to survive and he hid in the forests of Viljandi county until the Red Army returned in late summer the next year.⁴⁷

The arrival of subsequent groups was no longer a secret for the German security authorities. According to the statements of captured or surrendered partisans, the German *Abwehr* and Security Police knew the names and assignments of the trained personnel of the groups even before they were dispatched to Estonia.⁴⁸

45 Orders of the Commander in Chief of the partisan movement No. 2469, 3 November 1942; No. 0062, 31 December 1942; No. 034/342, 22 July 1943. RA, ERAF.4.1.1, 13; RA, ERAF.4.1.1, pp. 13, 19, 42; RA, ERAF.4.1.5, 58. Request for permissions by P. Stamm, Deputy Chief of the EHPM, to the commandant of the City of Leningrad, 10 February 1944. RA, ERAF.4.1.16, p. 26; Request for permissions by V. Kuusik, Commander of the Reconnaissance/Information Department of the EHPM, to the commandant of the City of Leningrad, 17 July 1944. RA, ERAF.4.1.16, pp. 105–106.

46 Coded messages No. 6–8. RA, ERAF.4.1.184, pp. 6–8.

47 Lumi 1967, 110–121; Circular of department B IV of the Estonian Security Police, 4 April 1943. RA, ERA.R-59.1.92, pp. 100–103; Karotamm to Ponomarenko, 17 September 1942. RA, ERAF.1.1.376.

48 See Report of the Estonian Security Police to the Police Director, A. Sinka, 15 June 1943. RA, ERA.R-77.1.5, p. 1.

As none of the groups was able to organise any preparations, the earlier plans of sending larger groups to Estonia never materialised. The EHPM had to coordinate its subsequent efforts with the Leningrad Headquarters of the Partisan Movement (LHPM). The EHPM was ordered to form a 60-strong partisan detachment by 15 July 1943 and to parachute it to the western regions of Leningrad Oblast by 1 August 1943 under the command of the LHPM.⁴⁹ The longer-term plan was to expand the activity in the eastern counties of Estonia.⁵⁰

A total of 178 partisans had been dispatched to Estonia and Leningrad Oblast by 1 October 1943 (incl. 134 to Estonia). It was known that many of them had reached Estonia but, due to insufficient communication, it was not known how many were still active. A contact had been established with only two groups.⁵¹ In the second half of 1943, the EHPM dispatched a further 12 partisan groups to Estonia, with 81 members in total. These groups were also very short-lived, with only 12 members surviving or escaping capture in hiding.

Ilmar Jürisson (1912–1985) was one of the more prominent former partisans in the Estonian SSR after the war. He was one of the best-known agricultural figures in Soviet Estonia, having graduated from the Higher Party School at the CC of the CPSU in 1948 and from the Estonian Agricultural Academy in 1953, specialising in livestock farming; he defended the candidate's degree in 1977. He was director of the Estonian Farming and Amelioration Institute from 1959 to 1979, and was awarded two Orders of Lenin, an Order of the October Revolution, and a USSR State Prize.⁵²

49 In early August, the first group of 18 partisans, commanded by Aleksander Kruise, were dropped in the region supervised by the LHPM. The group operated as part of Viktor Obyetkov's partisan brigade in the area between Pskov and Gdov. See Karotamm to Ponomarenko, "Внеочередное донесение о боевых действиях эстонской партизанской группы при бригаде тов. Рачкова на временно оккупированной немцами территории Ленобласти" [Extraordinary report on the military operations of Estonian partisan group subordinated to the brigade of comrade Rachkov in the territory of Leningrad oblast, temporarily occupied by the Germans], 29 August 1943. RA, ERAF.4.1.7, p. 58.

50 Order of the Chief of staff of the СНРМ No. 011 "О мерах по дальнейшему развертыванию и активизации партизанского движения на временно-оккупированной территории ЭССР" [On the measures of the future deployment and activation of the partisan movement in the territory of the Estonian SSR, temporarily occupied by the Germans], 5 July 1943. RA, ERAF.4.1.1, p. 37.

51 Справка о численном составе партизанских отрядов партизанского движения Эстонского фронта [Explanatory note on the number of personnel of the partisan detachments of the partisan movement of the Estonian front], 1 October 1943. RA, ERAF.4.1.7, p. 68.

52 His work – particularly in developing the field of agriculture – was not forgotten after restoration of Estonia's independence. See Sirendi 2012.

His partisan detachment (No. 579) consisted of an organisational group (6 members), and groups operating in Central Pärnu county (7 members), Western Pärnu county (8 members), North-Western Pärnu county (6 members), and South-Western Pärnu county (7 members). The platoon was dropped in Estonia in several dispatchments, on 10 September, 12 and 14 October, and 22 December 1943. L. Loorand was the commissar of the platoon, and Erich Meimre served as head of reconnaissance. According to the report, the platoon derailed three trains, damaging three locomotives and 21 carriages, blew up a rail bridge in Pärnu county, and destroyed 3 km of communication lines. Allegedly, they killed 30 members of a “punitive squad” while 100 men had been killed as a result of derailing the trains. The Home Guard put an end to the operations of the group in December 1943 by destroying the base of Jürisson’s detachment.⁵³ According to the reviews of the reconnaissance department of the EHPM, the platoon destroyed 3 trucks and 1 passenger car, derailed 4 trains, damaging 4 locomotives and 46 carriages, killed 453 enemy troops and police officers, captured 30 prisoners, destroyed 400 m of rail track and 1200 m of communication lines, blew up two rail and three road bridges.⁵⁴ Obviously, the information on sabotage and killed Home Guard and German military members was strongly exaggerated in the reports.

Dispatchment of sabotage groups to Estonia in cooperation with the Leningrad Headquarters of the Partisan Movement

In early 1944, the front line reached the Estonian territory near Narva. This resulted in a reorganisation of the command structure of the partisan movement. As mentioned above, the CHPM was closed down in January 1944, and the command of the partisan movement was given, formally, to the Party’s central committee (or committee in oblasts) and the headquarters of the partisan movement responsible for that Soviet republic or oblast.⁵⁵ This is the reason why the EHPM was relocated from Moscow to Leningrad. On 6 February, 37 officers, 99 sergeants and 157 regular troops were sent from the former assembly centre

53 Итоги боевой деятельности партизанских отрядов [Results of the military actions of the partisan detachments], RA, ERAF.4.1.160, pp. 22–25.

54 Итоги боевой деятельности эстонских партизан [Results of the military actions of Estonian partisans], RA, ERAF.4.1.161, p. 1.

55 Постановление ГКО № 4945сс [Regulation of the State Defence Committee], 13 January 1944. Published in: Patrushev 2007, 35–37.

of Ivanovo to Leningrad.⁵⁶ Preparations were launched, in cooperation with the Leningrad Front, the headquarters of the 3rd Baltic Front and the LHPM, for dispatchment of larger partisan units to Estonia. The reasons for such cooperation are unknown because, by that time, hundreds of partisans of Estonian origin had been trained and were waiting in the rear to be dispatched to Estonia. It is possible that the Estonians were not trusted, but the trained Estonian partisans also constituted a staff reserve for the continuation of the Sovietisation after the Red Army had recaptured Estonia. In addition, there were thousands of experienced partisans in Leningrad Oblast after the passing of the front, i.e. retreat of German troops from the areas of their former activity, and they needed something to do.

Thus, eight sabotage groups (each including 12–13 saboteurs) and Viktor Vennikov's partisan detachment (the latter also included 44 saboteurs of Estonian origin) were sent on airplanes over the front line, mostly to South Estonia, from 7 to 16 February 1944. Five of the groups did not include Estonians while the rest included only a few. They were able to create some confusion in the German rear, but did not gain special achievements and were destroyed in a couple of weeks. Only 12 of the 156 saboteurs survived.⁵⁷

The next major joint action of the EHPM and the Leningrad Headquarters of the Partisan Movement occurred from 24 February to 17 March when three partisan brigades raided the rear of the Wehrmacht's Army Detachment Narva that held the front line on the river of Narva.⁵⁸ The brigades included volunteers selected by the LHPM and partisans from the reserve of the EHPM (who constituted about a quarter of those dispatched to Estonia).⁵⁹

The 1st and 2nd Partisan Brigades, commanded by Andrey Filipov and Fedor Yangirov, respectively, operated from 24 February to mid-March at the North-Western coast of Lake Peipus. They managed to create significant confusion in the German rear. After several skirmishes with the German rear defence units and the Estonian Home Guard, the platoons returned to Russia across the ice of Lake Peipus. The 3rd Partisan Brigade commanded by Dmitri Makarov did not fare as well. Having walked over the ice on Lake Peipus, they reached the shore between the villages of Omedu and Sääritsa, and immediately came under fire from the Lake Peipus Coastal Guard on 12 March. On the same day, they held

56 Political information on relocation of the Single Special-Assignment Unit, 7–10 February 1944. RA, ERAF.4.1.16, p. 28v. See also Letter from Major Suslov, commander of the Red Army House in Ivanovo to the Secretary of the CC of the ECP, 9 February 1944. RA, ERAF.1.1.889.

57 *Итоги боевой деятельности партизанских отрядов*, RA, ERAF.4.1.160, pp. 26–32.

58 Niio 2006, 1051.

59 *Итоги боевой деятельности партизанских отрядов*, RA, ERAF.4.1.160, pp. 32–35.

a larger skirmish with the 3rd Estonian Border Defence Regiment and the Home Guard units in the forest of Muru, which was also the last serious action for them. The leadership of the brigade was not familiar with the area and headed towards Viru county, assuming that the 1st and 2nd Partisan Brigades were operating there. The German rear defence quickly mobilised the Home Guard units of Tartu, Viru, and Järva counties and they started to pursue the partisans with the mobile units (*Jagdkommando*) of the 207th Security Division. The brigade moved north along the Mustvee river but was rounded up and scattered near the village of Ulvi. Only about ten of the 400 fighters in the brigade survived and were able to return across Lake Peipus or hide in the forest.

The three brigades included a total of 790 saboteurs and less than a half of them returned to the rear.⁶⁰

On 4 February 1944, the CC of the ECP presented a new plan for the use of the trained partisan reserve. The reserve of the EHPM, 495 individuals in total, was to be assembled in Leningrad from 7 to 10 February. The plan was to dispatch 13 reconnaissance/sabotage groups to Estonia, each with 20 persons including a radio operator. The assignments were envisaged on a grand scale – organisation of partisan movement, reconnaissance, sabotage, propaganda, etc.⁶¹ This plan was never put into practice. According to the instructions received from Moscow, on 20 April 1944, the Bureau of the CC of the ECP adopted a decision on the “Situation and tasks of the partisan movement in the Estonian SSR”. The decision provided for dispatchment of small reconnaissance groups to Estonia. Destruction of communication lines was to be avoided.⁶² According to the EHPM,⁶³ 25 reconnaissance groups, consisting of a total of 68 individuals, were dispatched to Estonia from 23 March to 12 September 1944 and most of their members survived.⁶⁴

60 Итоги боевой деятельности партизанских отрядов, RA, ERAF.4.1.160, pp. 49–50; Итоги боевой деятельности эстонских партизан, 3 January 1945. RA, ERAF.4.1.161, pp. 1–3; Operative reviews of the Home Guard, 18 February – 20 March 1944. RA, ERA.R-358.2.23, pp. 64–90. See also: Lumi 1967, 187–198.

61 План первоочередных мероприятий ЦК КП(б) Эстонии в тылу врага [Plan by the CC of the ECP(B) on the first order measures in the enemy's rear], 4 February 1944. Published in: Patrushev et al. 2007, 151–154.

62 Lumi 1967, 215.

63 At the same time, training of saboteurs continued in the rear of the Soviet Union but, judging by the curricula, the goal of the training was now to prepare them as reserve units for future authorities of the Estonian SSR. See Political information on the work of the reserve assembly point of the EHPM from 28 May to 8 June 1944. RA, ERAF.4.1.16, pp. 99–102.

64 Итоги боевой деятельности партизанских отрядов, RA, ERAF.4.1.160, pp. 5–6.

On 10 August 1944, the Red Army broke through the German defence lines (the so-called Marienburg Line) near Alüksne, North-Eastern Latvia, and soon entered South-Eastern Estonia. They captured Tartu on 25 August, after which the front line stabilised for three weeks at Emajõgi river. In early September 1944, the EHPM was relocated to the southern part of Tartu county, in the rear of the 3rd Baltic Front.⁶⁵ As the headquarters was no longer needed, the USSR People's Commissariat of Defence and the General Headquarters of the Red Army ordered, on 2 October 1944, the EHPM to be disbanded by 20 October 1944. The officers were reassigned to the personnel department of the USSR People's Commissariat of Defence, while the regular staff and sergeants were transferred to the 123rd Reserve Infantry Regiment. The assets and means of transportation were given to the rear units of the 3rd Baltic Front.⁶⁶

Conclusion

Partisan warfare requires availability of personnel, either in the form of encircled troops or civilians motivated by national/ideological beliefs. For the partisan movement to be effective, members of the resistance had to be supported with equipment, weapons, additional personnel, evacuation of the wounded, and ideological literature from the other side of the front line. However, even more important was the environment in which the resistance fighters operated, incl. the assistance from local residents (hideouts, provision with food and clothing, intelligence collection, etc.). In fact, lack of local support was the greatest weakness of the Soviet partisan movement in Estonia. No spontaneous local partisan movement emerged. The efforts that were launched from the Soviet rear could only formally be called a "partisan movement". For the most part, it consisted of saboteurs who, depending on timing, had been given various reconnaissance and organisational assignments.⁶⁷

65 Order of Colonel Vasilyev, Deputy Chief of Staff of the Leningrad Front, № I /47721, 29 August 1944. RA, ERAF.4.1.16, pp. 148.

66 Order of Cherentsov, Deputy Chief of Staff of the Baltic Front, № VII/02738, 3 October 1944. RA, ERAF.4.1.16, 160, p. 3.

67 Saboteurs and intelligence agents were dispatched to Estonia by the army, the Baltic Fleet and the intelligence and counter-intelligence departments of the NKVD as well, but they were not called "partisans". One of those was Leen Kullmann (born in 1920), who was named Hero of the Soviet Union posthumously in 1965. According to the Soviet narrative, she was captured by the Germans and shot in March 1943 in Tartu, while other sources claim that she collaborated with the Germans and died in 1978 in West Germany.

According to the official data, the EHPM of the CC of the ECP, in cooperation with the CHPM, the LHPM and the Red Army, dispatched a total of 1354 partisans to Estonia from 1942 to 1944 (however, some of them never reached Estonia). At least 750 of them were killed or captured by the German rear security units (primarily by the Estonian Home Guard) and many of the partisans of Estonian origin surrendered voluntarily. According to later Soviet sources, further 387 persons joined the dispatched partisans in Estonia. This occurred primarily in the rural areas of Petseri county with mostly ethnic Russian population. However, more than a half of the accounted partisans belonged to an over 200-strong partisan platoon “Eagle” that never existed in reality. The actions of the “Eagle” were described in post-war Soviet propaganda among other alleged acts of diversion and sabotage that were included in the statistical reviews prepared in 1944/1945, but were not confirmed by any other sources.⁶⁸

Discounting the people who allegedly joined the partisan groups, the figure of 1354 Estonian partisans is rather small in the context of the entire Soviet partisan movement. In addition, nearly 70% of the partisans/saboteurs were dispatched to Estonia by the LHPM that was not responsible for the organisation of the partisan movement in Estonia. The partisans of the EHPM were not able to achieve their main objective, which was to incite “widespread support by the population” for the partisan movement. They also did not succeed in establishing undercover centres.

The second main objective was the organisation of sabotage acts. The respective results were impressive, at least on paper. In 1944/1945, the EHPM prepared an overview of the work of individual partisan detachments, groups, and brigades, listing the achievements of each unit in destroying the enemy’s troops and infrastructure. Despite the fact that some of the groups only lasted for a few hours, the overview credits them with achieving extensive destruction.

Below are the figures presented by the Headquarters of the Partisan Movement, which deviate wildly from the information of the German police authorities and the Wehrmacht’s rear command operating in Estonia:

- German troops killed – 3468 (incl. two generals and 44 general staff officers);
- police officers and Estonian collaborators killed – 79;
- German troops captured as prisoners – 229;
- train echelons derailed – 11;
- locomotives destroyed – 11;
- carriages destroyed – 139;

⁶⁸ See Kaasik 2014, 98–104.

- German garrisons destroyed – 8;
- total rail track destroyed (in 109 instances) – 5400 m;
- total communication lines destroyed (in 260 instances) – 36,000 m;
- rail bridges destroyed – 7;
- road bridges destroyed – 27;
- warehouses destroyed – 10.⁶⁹

It is unknown how or when these facts were established and how they were attributed to the EHPM's partisan groups. Most likely, these are arbitrary figures that were presented with the belief that nobody will ever attempt to verify them or check them against the documents of German rear and security authorities.

It is true that the partisans dispatched by the EHPM committed acts of sabotage. Some of the explosions, communication impairments and bridge detonations were indeed caused by the same people who were mentioned in the documents of the partisan movement, and this is confirmed by the documents of the German rear and security authorities.⁷⁰ However, such actions constitute only a small part of the massive destruction attributed to partisans in Soviet sources and literature. Based on the Estonian example, it seems likely that exaggerating partisan achievements by an order of magnitude was a common practice even in those regions where partisan warfare was much more active and occurred on a larger scale than in Estonia.

In addition to organisational efforts and sabotage, the third main objective was reconnaissance to inform the Party, the security and intelligence agencies and the Red Army of the events in Estonia. Some of the preserved documents, such as radio messages from the partisan groups of the EHPM, seem to present a more adequate picture of reality.⁷¹ The EHPM, in turn, prepared longer recon-

69 Итоги боевой деятельности эстонских партизан за период с 14.08.1942–13.09.1944 [Results of the military actions of Estonian partisans during the period of 14.08.1942–13.09.1944], 17 December 1944. RA, ERAF.4.1.24, pp. 18–19. See Краткая справка о действиях эстонских партизан на территории Ленобласти и ЭССР с 1941–1945 [Short explanatory letter on the actions of Estonian partisans on the territory of Leningrad Oblast and Estonian SSR in], 3 December 1946. RA, ERAF.4.1.34, pp. 5–6.

70 See: Sicherungs-Division 207, Abteilung Ia, Kriegstagebuch Nr. 6, 1.1.1942–31.12.1942. *BArch*, RH 26-207/13; Sicherungs-Division 207, Abteilung Ia, Kriegstagebuch Nr. 7, 1.1.1943–30.6.1943. *BArch*, RH 26-207/20; Sich.Div. 207, Ia, Kriegstagebuch Nr. 8, 1.7. bis 31.12.1943. *BArch*, RH 26-207/23. See also: Omakaitse operatiivkokkuvõtet ja teatised erakorralistest sündmustest 1942–1944 [Operative reviews and reports of the Home Guard concerning the extraordinary events of 1942–1944]. RA, ERA.R-358.2.9 and RA, ERA.R-358.2.23.

71 Шифровальный отдел ЭШПД [Ciphering department of the EHPM], 11 November 1943 – 13 November 1944. RA, ERAF.4.1, files No. 184–189.

naissance reports using the information received from the partisans in Estonia. This information was submitted to the CHPM that used them for preparing general reconnaissance reviews. For instance, the overview of the CHPM of 12 July 1943 includes a longer section on Estonia. While the data were outdated, they were relatively accurate. However, it is unknown whether this information had been received from the partisans dispatched to Estonia. At the time of presenting the overview, there were no active groups in Estonia that could have communicated this intelligence.⁷²

The EHPM's best successes came in training personnel for continued Sovietisation of Estonia after the war. Nearly 2000 individuals were trained at the special-assignment unit, the training centre and the EHPM reserve assembly point in Pushkino, with only a third of them dispatched to Estonia as partisans.⁷³ After Estonia was captured, most of the people who participated in these courses were employed at lower-level positions in the Party or Soviet administration (rural Party organisers, chairmen of rural executive committees, chairmen of collective farms (*kolkhozes*) and directors of state farms (*sovkhoses*), etc.).⁷⁴

To conclude: Soviet partisan movement was a form of the non-conventional warfare, directed and controlled by the Red Army respective headquarters, the NKVD and, last but not least, the Communist Party. It was not a spontaneous resistance of the people under occupation. The environment for the partisan movement in Estonia was hostile and most of the partisans, sent to Estonia in 1942–1944 were captured soon by the Estonian Home Guard or German rear security units.

BIBLIOGRAPHY / BIBLIOGRĀFIJA

Archives / Arhīvi

Estonian National Archives (Eesti Rahvusarhiiv, RA):

RA, ERA.R-59 *Eesti Julgeolekupolitsei Narva Haruosakonna Poliitilise Politsei Referentuur* (Political Police Division of Narva Branch Department of the Estonian Security Police)

RA, ERA.R-77 *Petseri Politseiprefektuur* (Petseri Police Precinct)

RA, ERA.R-93 *Holstre rajooni konstaabel* (Constabulary of Holstre Precinct)

72 Разведывательная сводка Центрального штаба партизанского движения № 25/72, [Intelligence summary of the Central Headquarters of the Partisan Movement], 12 June 1943. Published in: Patrushev et al. 2003, 591–602.

73 See EHPM personnel files. RA, ERAF.4.2, files 1–1797.

74 Paavle 2009, 171.

- RA, ERA.R-358 *Eesti Omakaitse Peavalitsus* (Main Administration of Estonian Home Guard)
- RA, ERA.R-819 *Julgeolekupolitsei ja SD Komandör Eestis* (Commander of the Security Police and SD in Estonia)
- RA, ERAF.1 *Eestima Kommunistliku Partei Keskkomitee* (Central Committee of Estonian Communist Party)
- RA, ERAF.4 *Eesti Partisaniliikumise Staap* (Headquarters of Estonian Partisan Movement)
- RA, ERAF.247 *EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut* (Institute of the Party History of the ECP CC)

German National Archives (Bundesarchiv, BArch):

BArch, RH 26-207 *207. Infanterie-Division / 207. Sicherungs-Division* (207 Infantry Division / 207th Security Division)

Document Collections / Dokumenti

- Naumov, V. P. (ed.) (1998). *1941 год: Документы: в 2 книгах*. Кн. 2: *Апрель 1941 – декабрь 1941* [1941: Documents: in 2 books. Book 2: April 1941 – December 1941]. Moscow: Международный фонд Демократия [International Foundation Democracy] (Серия: Россия. XX век. Документы [Series: Russia. XX century. Documents]).
- Patrushev, N. P. et al. (eds.) (2000a). *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов*. Т. 2: *Начало*. Кн. I: *22 июня – 31 августа 1941 года* [State Security Bodies of the USSR in the Great Patriotic War: Collection of documents. Vol. 2: Beginnings. Book I: 22 June – 31 August 1941]. Moscow: Руть.
- Patrushev, N. P. et al. (eds.) (2000b). *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов*. Т. 2: *Начало*. Кн. II: *1 сентября – 31 декабря 1941 года* [State Security Bodies of the USSR in the Great Patriotic War: Collection of documents. Vol. 2: Beginnings. Book II: 1 September – 31 December 1941]. Moscow: Руть.
- Patrushev, N. P. et al. (eds.) (2003). *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов*. Т. 3: *Крушение “блицкрига”*. Кн. I: *1 января – 30 июня 1942 года* [State Security Bodies of the USSR in the Great Patriotic War: Collection of documents. Vol. 3: The collapse of the Blitzkrieg. Book I: 1 January – 30 June 1942]. Moscow: Руть.
- Patrushev, N. P. et al. (eds.) (2007). *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов*. Т. 5: *Вперед на запад*. Кн. I: *1 января – 30 июня 1944 года* [State Security Bodies of the USSR in the Great Patriotic War: Collection of documents. Vol. 5: Forward to the West. Book I: 1 January – 30 June 1944]. Moscow: Кучково поле.
- Patrushev, N. P. et al. (eds.) (2008). *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов*. Т. 4: *Секреты операции*

“Цитадель”. Кн. I: 1 января – 30 июня 1943 [State Security Bodies of the USSR in the Great Patriotic War: Collection of documents. Vol. 4: Secrets of Operation Citadel. Book I: 1 January – 30 June 1944]. Moscow: Русь.

Secondary Literature / Literatūra

- Armstrong, John (2007). *Советские партизаны: легенда и действительность 1941–1944* [Soviet partisans: legend and reality 1941–1944]. Moscow: Centropolygraph (Серия: За линией фронта. Военная история [Series: Behind the Front Line. Military history]).
- Gogun, Alexander, Kentii, A. (2006). “...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...”. *Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы* [“Create unbearable conditions for the enemy and all his accomplices...” Red partisans of Ukraine, 1941–1944: little-studied pages of history. Documents and materials]. Kyiv: Union of Ukrainian Publishers.
- Hasch, Wolfgang, Friedrich, Gustav (1998). *Der Partisanenkrieg der Sowjetunion und die deutschen Gegenmaßnahmen*. In: Poeppel, Hans, Prinz von Preußen, Wilhelm-Karl, von Hase, Karl-Günther (Hrsg.). *Die Soldaten der Wehrmacht*. München: F. A. Herbig.
- Hiio, Toomas (2006). *Combat in Estonia in 1944*. In: Hiio, Toomas, Maripuu, Meelis, Paavle, Indrek (eds.). *Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Tallinn: IKUES.
- Judt, Tony (2005). *Postwar: a History of Europe Since 1945*. New York: Penguin Press.
- Kaasik, Peeter (2014). Põrandaalune organisatsioon “Kotkas” – näide paberil peetud partisanisõjast Teise maailmasõja ajal [Underground organisation “Kotkas” (Eagle) – an example of partisan war during the Second World War, fought only on paper]. *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, 3, pp. 98–104.
- Meien, Joachim von (2014). *Der Partisanenkrieg der Wehrmacht während des Russlandfeldzuges im Zweiten Weltkrieg*. Hamburg: Diplomica.
- Minasjan, M. M. et al. (ed.) (1968). *Nõukogude Liidu Suur Isamaasõda 1941–1945: lühike ajalugu* [Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945: Short History]. Tallinn: Eesti Raamat.
- Orav, Mart, Nõu, Enn (comp. and ed.) (2004). *Tootan ustavaks jääda...: Eesti Vabariigi Valitsus 1940–1992* [I pledge to remain faithful ... The Government of the Republic of Estonia 1940–1992]. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Paavle, Indrek (2009). *Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950* [Sovietisation of local administration in Estonia 1940–1950]. Ph.D. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus (Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis, 19).
- Lumi, Rudolf (1967). *Tasujad* [Revengers]. Tallinn: Eesti Raamat.
- Salo, Vello, Hiio, Toomas (2008). *Löögiüksus “Admiral Pitka”: 22. septembril 2006 peetud ajalookonverentsi “Tallinna kaitsjad 22. septembril 1944” ettekanded* [Strike Unit Admiral Pitka. Propositions of the Historical Conference “The Defenders of Tallinn on 22 September 1944, held on 22 September 2006]. Viimsi: Eesti

sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum (Eesti sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi toimetised. 4).

Sirendi, Arvo (ed.) (2012). *Ilmar Jürisson. 100 aastat sünnist: tema elu ja töö põllumajanduses, pedagoogina ja instituudi direktorina teaduses, kaastöötajate meenutusi ja mõtisklusi* [Ilmar Jürisson. 100 Years Since His Birth: Life and Work in Agriculture, as a Pedagogue and Director of an Institute in Science, Reminiscences and Reflections of Co-workers]. Saku: Saku Vallavalitsus.

Sokolov, Boris (2008). *Фронт за линией фронта. Партизанская война 1939–1945 гг.* [Front behind the frontline. Partisan warfare in 1939–1945]. Moscow: Вече.

Internet Sources / Interneta resursi

Гид по Себежу [Guide to Sebez], available: <https://sebezh-gid.ru/wiki?name=Владимир%20Магго> [18.09.2023].

Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939 [Personnel composition of state security bodies of the USSR. 1935–1939], available: <https://nkvd.memo.ru/index.php> [18.09.2023].

Президентская библиотека [Presidential Library], available: <https://www.prlib.ru/item/1351062> [15.09.2023].

Солдат.ru [Soldier.ru], available: <https://www.soldat.ru/doc/gko/text/2469.html> [15.09.2023].

PADOMJU PARTIZĀNU KUSTĪBA IGAUNIJĀ, 1941–1944

Pēters Kāsiks

PhD, zinātniskais līdzstrādnieks, Igaunijas Kara muzejs – Ģenerāļa Laidonera muzejs

Zinātniskās intereses: Igaunijas Neatkarības karš, Otrais pasaules karš Igaunijā, mežabrāļi Igaunijā

Raksts sniedz pārskatu par padomju partizānu darbību Igaunijā 1941.–1944. gadā. Partizāni, kuri tika apmācīti padomju aizmugurē un iesūtīti Igaunijā pāri frontes līnijai vai nomesti ar izpletņiem, lielākoties tika savervēti uz padomju aizmuguri evakuēti vai Sarkanajā armijā 1941. gadā mobilizēti igauņu vidū. Šos partizānus komandēja Igaunijas Partizānu kustības štābs, kas bija pakļauts Partizānu kustības centrālajam štābam Maskavā. Vairums Igaunijā iesūtīto partizānu drīz tika sagūstīti vai arī padevās paši. Partizāni Igaunijā neradīja ievērojamu kaitējumu. Vācu okupācijas laikā Igaunijā nenotika nacionāla bruņota pretošanās.

Atslēgas vārdi: pretošanās vācu okupācijai, padomju partizānu kustība Otrā pasaules kara laikā, Igaunija Otrā pasaules kara laikā, padomju partizāni Igaunijā

Kopsavilkums

Otrā pasaules kara laikā absolūtajā vairākumā okupēto zemju izvērās pretestība pret vācu okupāciju. Igaunija nebija izņēmums. Taču Igaunijā nebija vērojama nacionāla bruņota pretošanās. Igaunijā no padomju aizmugures tika iesūtītas daudzas īpaši apmācītu diversantu un desantnieku grupas.

Padomju partizānu kustība bija nekonvencionālās karadarbības forma, ko vadīja un kontrolēja attiecīgie Sarkanās armijas štābi, NKVD, kā arī ne mazākā mērā – Komunistiskā partija. Tā nebija spontāna okupācijai pakļauto iedzīvotāju pretestība.

Partizāni tika savervēti no padomju aizmugurē 1941. gadā evakuēto padomju aktivistu vidus, kā arī no Igaunijā mobilizēto vīru rindām. Liela daļa Igaunijā iesūtīto “partizānu” nebija igauņi. Partizānu darbībai Igaunijā tika izvēlēts ap 2000 personu, taču no viņu vidus uz Igauniju reāli tika nosūtīti tikai trešā daļa. Viņu apmācību un nosūtīšanu kontrolēja NKVD un Komunistiskā partija. 1941.–1942. gadā Maskavā tika dibināts Partizānu kustības ģenerālštābs, par kura priekšnieku tika iecelts Panteleimons Ponomarenko. Tika izveidots arī Igaunijas Partizānu kustības štābs Igaunijas Komunistiskās (boļševiku) partijas sekretāra Nikolaja Karotamma vadībā.

Igaunijā apstākļi partizānu kustībai bija naidīgi un vairums partizānu drīz pēc ierašanās krita igauņu zemessardzes vai vācu aizmugures drošības vienību gūstā. 1944. gada sākumā Igaunijā pa aizsalušo Peipusa ezeru tika iesūtītas trīs padomju partizānu brigādes diversijas aktu veikšanai Vācijas armiju grupas “Narva” aizmugurē. Arī viņi

drīz tika sakauti, un tikai dažiem partizāniem izdevās atgriezties frontes līnijas otrā pusē. Ziņojumos par partizānu darbību iekļauti saraksti ar iznīcinātiem ceļiem, tiltiem, komunikācijas infrastruktūru, noliktavām un nogalinātiem vācu karavīriem. Tomēr šie dati lielākoties negūst apstiprinājumu attiecīgajos igauņu zemessardzes vienību, kā arī par drošību frontes aizmugurē Igaunijā atbildīgās Vērmahta 207. drošības divīzijas ziņojumos.

Saņemts / Submitted 10.09.2023.

© 2023 Peeter Kaasik, Latvijas Universitāte
Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons
Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)
This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0
International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

NEIESPĒJAMĀ SADARBĪBA: LATVIEŠU NACIONĀLIE UN PADOMJU LATVIEŠU PRETVĀCU BRUŅOTIE FORMĒJUMI KURZEMĒ (1944–1945)

Uldis Neiburgs

Dr. hist., vadošais pētnieks, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts

 0000-0001-5807-6137

Zinātniskās intereses: Latvijas Otrā pasaules kara vēsture, pretošanās un kolaborācija padomju un nacistu okupācijas laikā, sociālā atmiņa, publiskā vēsture

Rakstā ir atklāti padomju kaujinieku vienības “Sarkanā bulta” un ģenerāļa Kureļa grupas leitnanta Rubeņa bataljona dalībnieku sadarbības mēģinājumi un konflikti 1944. gada novembrī–decembrī Kurzemē. Analizētas abu šo militāro formējumu komandieru – pirms tam 283. krievu policijas bataljona un latviešu leģiona karavīru – kolaborācijas un pretošanās izpausmes un to sociāli politiskais konteksts, kā arī izvērtēts šo notikumu atspoguļojums Latvijas atmiņas telpā. Kaut arī šo vienību komandieri – Vladimirs Semjonovs, Viktors Stolbovs, Roberts Rubenis un Aleksandrs Druviņš – bija pirmskara Latvijas pilsoņi, mēģinājumi vienoties par kopīgu sadarbību pret vāciešiem dažādu politisku, ideoloģisku, etnisku, sociālu un citu atšķirību dēļ bija nesekmīgi.

Atslēgas vārdi: nacistu okupācija, kolaborācija un pretošanās, “Sarkanā bulta”, Rubeņa bataljons, vēsture un atmiņa

Ievads

Otrā pasaules kara laikā Latvija zaudēja valstisko neatkarību un piedzīvoja nonākšanu divu totalitāru režīmu – PSRS un nacionālsociālistiskās Vācijas pakļautībā. Abu okupācijas varu klātbūtne nereti sašķēla un pretstatīja citu citam indivīdus un dažādas Latvijas sabiedrības grupas. Cilvēku rīcību līdzās ideoloģiskiem vai politiskiem apsvērumiem bieži vien noteica eksistenciāli motīvi un okupācijas varu pozīcijas, ko ietekmēja mainīgā militārā un starptautiski

politiskā situācija, kad uzvaras kausi kara gaitā pakāpeniski nosvērās par sliktu Vācijai un par labu PSRS. Izpaliekot padomju un nacistu represiju vai to draudu skartās Latvijas politiskās elites atklāti paustam okupācijas varu nosodījumam un skaidriem neatkarīgas valsts atjaunošanas orientieriem, sabiedrības vairākums sadarbojās, bet tikai drosmīgākie uzsāka pretošanos.

Mēģinot pārdzīvot komplicēto kara laika situāciju, Latvijas iedzīvotāji bieži vien bija spiesti izvēlēties “mazāko” ļaunumu, kas vieniem bija Padomju Savienība, bet citiem nacionālsociālistiskā Vācija. Kara laika realitāte atšķīrās no pēckara Rietumu pasaulē dominējošiem priekšstatiem par nacismu kā absolūtu, bet komunismu kā relatīvu ļaunumu, tā kalpojot par pamatu arī mūsdienu Centrālās un Austrumeiropas valstu atceres naratīviem, ka tās cietušas no diviem – padomju un nacistu totalitāriem režīmiem un ka Otrā pasaules kara beigās tām neatnesa brīvību.¹

Cenšoties izprast Latvijas iedzīvotāju tā laika noskaņojumu un rīcību, var konstatēt, ka pretošanās vienam agresoram bieži vien bija saistīta ar kolaborāciju ar otru agresoru un otrādi – kolaborācija ar vienu no svešajām varām varēja mīties ar pretošanos otrai. Izplatīta bija situācija, kad viena okupācijas režīma īstena vai tikai iedomāta atbalstīšana draudēja ar otra okupācijas režīma represijām, un svešas nebija situācijas, kad vieni un tie paši cilvēki sadarbojās ar vienu, bet vēlāk, lai izvairītos no represijām, – ar otru okupācijas varu. Šo pretošanās/kolaborācijas izpausmju pētniecība ilgāku laika posmu ir notikusi, izpaliekot vispusīgai vēstures kopainu veidojošai sistemātiskai pieejai, un tikai pēdējos gados ir parādījušās publikācijas, kur šī problemātika analizēta plašākā konceptuālā un kontekstuālā ietvarā.²

Raksta mērķis ir atklāt Otrā pasaules kara pretošanās/kolaborācijas vēstures un atmiņas komplicēto raksturu Latvijā, analizējot sadarbības mēģinājumus un konfliktus, to priekšvēsturi, sekas un sociāli politisko kontekstu divu, lielākoties no Latvijas pilsoņiem sastāvošu, uz nacionālās neatkarības vai padomju valstiskuma atjaunošanu orientētu bruņoto formējumu starpā. Tie ir: 1) padomju kaujinieku vienība “Sarkanā bulta” (turpmāk – “Sarkanā bulta”), kas izveidojās pēc tam, kad 1944. gada 30. septembrī Mazirbes apkārtnē no 283. krievu policijas bataljona, līdzī paņemot ieročus un munīciju, dezertēja 19 karavīri ar daugavpilieti Vladimiru Semjonovu priekšgalā; 2) Rīgas aizsargu pulka ģenerāļa Jāņa Kureļa grupas (turpmāk – Kureļa grupa) leitnanta Roberta Rubeņa bataljons (turpmāk – Rubeņa bataljons), kas bija vienīgā kureliešu vienība, kas pēc Kureļa grupas štāba un 1. bataljona apcietināšanas 1944. gada 14. novembrī Puzes pagasta Stiklos nepakļāvās vācu atbruņošanas rīkojumam, turklāt lielāks nekā citās kureliešu apakšvienībās tajā bija bijušo leģionāru īpatsvars.

1 Mälksoo 2009, 660–663; Snyder 2015; Galai 2019, 4–9.

2 Bleiere 2021.

Konkrēto gadījumu izpēte ir balstīta šo padomju kaujinieku/kureliešu bruņoto vienību komandieru pirmskara un kara laika (V. Semjonovs/R. Rubenis u. c.), un arī pēckara (Viktors Stolbovs/Aleksandrs Druviņš) individuālās pieredzes analizē, kā arī citu šo militāro struktūru dalībnieku sniegtajās liecībās. Kaut arī ciešāka šo bruņoto vienību mijiedarbība bija iespējama tikai kara beigu posmā 1944. gada novembrī–decembrī Kurzemē, tajā iesaistīto personu rīcība, atbalstot vai pielāgojoties padomju un nacistu okupācijas varas īstenotajām pārmaiņām Latvijā 1940.–1941. un 1941.–1944. gadā, t. sk. sākotnēji sadarbojoties, bet vēlāk izrādot pretestību nacistiem, var sekmēt pretošanās/kolaborācijas problemātikas niansētāku vērtējumu arī plašākā Latvijas Otrā pasaules kara un padomju–nacistu–padomju okupācijas režīmu maiņu kontekstā.

Rakstā aplūkoto pretošanās/kolaborācijas gadījumu pētniecībā ir izmantota kritiskā reālisma pieeja,³ kas nosaka, ka sadarbība un/vai pretošanās ir jāuzlūko kā apstākļu iepriekš veidota stratēģiska rīcība, kas savukārt arī var radīt jaunus apstākļus un sekojošu citu rīcību.⁴ Šādā rāmējumā rīcības spējas (*agency*) izvērtēšana ir iespējama četros – 1) personību (*persons*), 2) primāro aģentu (*primary agents*), 3) korporatīvo aģentu (*corporative agents*), 4) aktoru (*actors*) analītiskos līmeņos, saprotot, kā indivīdi un grupas izmanto materiālos un idejiskos resursus un kādas strukturālās īpašības virza viņu darbību gan kopumā, gan atsevišķos gadījumos.⁵

Galvenie vēstures avoti par pētījumā analizēto indivīdu un grupu kolaborācijas/pretošanās izpausmēm ir dažādi latviešu, vācu un padomju izcelsmes dokumenti Latvijas un ārvalstu arhīvos. To vidū īpaša nozīme ir rakstveida un mutvārdu vēstures liecībām (padomju drošības iestāžu 1944.–1953. gadā apsūdzēto un notiesāto bijušo 283. krievu policijas bataljona dalībnieku krimināllietu materiāli, t. sk. V. Stolbova 1953. gada liecinieka nopratināšanas protokoli,⁶ kā arī 1974. gadā rakstītā autobiogrāfija un atmiņas;⁷ R. Rubeņa un A. Druviņa personas dokumenti, t. sk. R. Rubeņa 1943. gada vēstules no Austrumu frontes, A. Druviņa 1960. gadā rakstītā autobiogrāfija u. c.);⁸ Ventspils–Talsu–Tukuma skolotāju starprajonu meto-

3 Bhaskar 1979; Giddens 1984; Archer 1995; Herepath 2014; Archer 2020.

4 Archer 1995, 15; Archer 2020, 138.

5 Archer 1995, 254–265; Archer 2003.

6 *Latvijas Nacionālais arhīvs – Latvijas Valsts arhīvs (LNA-LVA)*, 1986–1–21497, 112.–118., 139.–142., 194.–196. lpp.

7 *Kuldīgas novada muzejs (KNM)*, Inv. Nr. KNM 7737, 11181 u. c.

8 *Latvijas Nacionālais arhīvs – Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LNA-LVVA)*, 1492–1–130; 1497–1–237; *Latvijas Kara muzejs (LKM)*, Inv. Nr. 5-34129/1756-DK, 5-34130/1757-DK; *Latvijas Nacionālais arhīvs – Jēkabpils zonālais valsts arhīvs (LNA-JZVA)*, 1287–2–58; *Nacionālās pretošanās kustības muzejs Rendā (NPKM)*, Materiāli par ģenerāļa Kureļa grupas leitnanta Rubeņa bataljonu u. c.

diskās apvienības un Skolotāju kvalifikācijas celšanas institūta 1961. gada ekspedīcijās Zlākās, Rendā un Abavas lejtecē savāktās “Sarkanās bultas” kaujinieku, t. sk. bijušo Rubeņa bataljona dalībnieku, atmiņas un sarakste ar V. Stolbovu u. c.⁹⁾ un citiem materiāliem, kas palīdz izvērtēt “Sarkanās bultas” un Rubeņa bataljona dalībnieku iekļaušanos dažādos rīcībspējas analītiskos līmeņos, veicina labāku izpratni par viņu nenotikušās sadarbības iemesliem un likumsakarībām, kā arī vēsta par šo notikumu refleksijām vai to trūkumu pēckara atmiņas telpā.

Kaut arī mūsdienu vēstures literatūrā ir mēģināts vienkopus apskatīt arī ideoloģiski atšķirīgas pretnacistiskās pretošanās izpausmes,¹⁰ Rubeņa bataljona un “Sarkanās bultas” gadījumu izvērstāka salīdzinoša analīze līdz šim nav veikta. Kopumā historiogrāfijā dominē padomju un nacionālās pretošanās kustības politisko mērķu un darbības novērtējumi,¹¹ bet daudz mazāka uzmanība ir veltīta nacistu okupācijas varas piespiedu pasākumu (politiski neuzticamu personu nosūtīšana darbos uz Vāciju, mobilizācija darba un militārajā dienestā u. c.) ietekmei uz dažādu pretošanās strāvojumu rašanos, attīstību un komplicēto struktūru.

No jauna apzinātie vai līdz šim nepilnīgi izmantotie vēstures avoti var sekmet niansētāku, agrāk noklusētu vai nepietiekami izziņātu pētniecības jautājumu noskaidrošanu. Ieturot zināmu distanci no historiogrāfijā dominējošiem pretošanās kustības vēstures naratīviem, kas nereti balstās pārlieku ideoloģizētos “Sarkanās bultas”/Rubeņa bataljona vērtējumos, ir iespējams izvirzīt hipotēzi, ka šo bruņoto formējumu dalībnieku iesaiste dažādās kolaborācijas/pretošanās norisēs, t. sk. to savstarpējā saskarsme, ne vienmēr izrietēja no konkrēto personu politiskās pārliecības, bet to varēja vadīt arī dažādi personīgi un eksistenciāli motīvi, kā arī nejaušības.

Abpus kolaborācijai un pretestībai: “Sarkanās bultas” un Rubeņa bataljona dalībnieki pirmskara un kara laika Latvijā

Līdzšinējā pētniecībā, balstoties uz atsevišķu bijušo Rubeņa bataljona un “Sarkanās bultas” dalībnieku sniegtajām liecībām, kaut neliela uzmanība ir pievērsta šo vienību kontaktiem 1944. gada novembrī–decembrī Kurzemē,¹² tomēr

9 *Latvijas Zinātņu Akadēmijas arhīvs (LZAA)*, 40–5–22; LKM, Inv. Nr. RM 4-56150/900-VIII.

10 Swain 2003, 89–90; Strods 2006a, 19–35; Strods 2006b, 242–246.

11 Neiburgs, Ērglis 2001, 289–314; Felder 2009, 297–335; Swain 2020, 311–321; Neiburgs, Ērglis 2022, 419–444.

12 Samsons 1974, 297–299, 301–302; Biezais 1991, 77–79; Felder 2009, 328–329.

nav mēģināts notikumu analizē iekļaut abu bruņoto formējumu komandieru biogrāfisko analīzi.

Kurzeme, kur padomju kaujinieku un kureliešu komandieri pa dažādiem ceļiem nonāca kara noslēgumā, tiem bija sveša, jo viņi uzauga, izglītojās vai savu karjeru veidoja citos Latvijas novados – Vidzemē un Latgalē. A. Druviņš bija dzimis 1911. gadā Rīgas apriņķa Rembates pagastā, bet pēc Madlienas pamatskolas beigšanas strādāja vecāku saimniecībā Kastrānes pagastā. Viņa profesionālā karavīra karjera aizsākās 1933. gadā, dienot obligātajā, bet vēlāk virsdienestā 9. Rēzeknes kājnieku pulkā, pēc tam 4. Valmieras kājnieku pulkā, vairākās atestācijās iegūstot augstu vērtējumu. 1940. gada pavasarī viņš, līdzīgi kā vēl vairāki tūkstoši cilvēku, atsaucās uzvaru latviskošanas kampaņai kopā ar Rīgā dzīvojošo ģimeni (sievu Loniju un bērniem Gunti un Ainu), atsakoties no pirms tam viņiem bijušā uzvārda – Dudzenko.¹³ Jau pēc Latvijas okupācijas un Kara skolas kursu beigšanas A. Druviņu 1940. gada augustā paaugstināja par virsnieka vietnieku,¹⁴ bet štatu samazināšanas dēļ vēlāk atvaļināja no Sarkanās armijas 24. teritoriālā strēlnieku korpusa 186. strēlnieku divīzijas.

R. Rubenis piedzima 1917. gadā Krustpils pagastā, no 1932. līdz 1937. gadam mācījās Malnavas lauksaimniecības vidusskolā un aktīvi darbojās patriotiskajā organizācijā “Latvijas Vanagi”. Vēlākais “Latvju Jaunatnes organizācijas” un latviešu Gaisa spēku izpalīgu sakaru virsnieks leitnants Indulis Kažociņš savu skolas biedru ir raksturojis kā “dzīvespriecīgu, sabiedrisku, labu organizatoru un stingru rīkotāju. Fanātisku nacionālistu un Kārļa Ulmaņa atbalstītāju”.¹⁵ 1938.–1940. gadā R. Rubenis dienēja Latvijas armijas 7. Siguldas, vēlāk Autotanku pulkā. Pēc virsnieku vietnieku kursu beigšanas viņu paaugstināja par seržantu, vēlāk par virsnieka vietnieku. Līdzīgi kā A. Druviņu, vēlāk arī R. Rubeni ieskaitīja 24. teritoriālā strēlnieku korpusa 181. strēlnieku divīzijas izlūku bataljonā, bet 1940. gada septembrī atvaļināja no karadienesta.¹⁶

V. Semjonovs un V. Stolbovs bija 1924. gadā dzimuši un Daugavpili uzauguši krievu tautības jaunieši ar atšķirīgu sociālo izcelsmi. V. Semjonovs bija nācis no turīgas Daugavpils uzņēmēja ģimenes un ieguvis tam laikam labu izglītību.¹⁷ Savukārt V. Stolbovs bija cēlies no nabadzīgas strādnieku daudz bērnu ģimenes. Pēc sešu klašu nepilnās vidusskolas beigšanas 1938. gadā viņš savu iztiku pelnīja,

13 *Valdības Vēstnesis*, 19.04.1940.

14 *LNA-LVVA*, 1492-1-130, 113. lp.; Paegle 2017, 10.

15 I. Kažociņa liecība par R. Rubeni. 1976. *ASV Hūvera kara, revolūcijas un miera institūta arhīvs (US Hoover Institution on War, Revolution and Peace Archives) (HI)*, Andersons Edgars, Box. 2.

16 R. Rubena Kara klausības apliecība. 1939–1940. *LKM*, Inv. Nr. 5-34127/1754-DK.

17 I. Muzikantika liecība par V. Semjonovu. 1960. *LZAA*, 40-5-22, 74. lp.

kopā ar cīņās pret vāciešiem Pirmajā pasaules karā smagi ievainoto tēvu – invalīdu, strādājot galdniecībā, bet brīvajā laikā nodarbojās ar sportu. Atsevišķu novadnieku vērtējumā brāļi Stolbovi gan esot nākuši no “lumpenproletariāta, Daugavpilī jau pirms kara nodarbojušies ar visādām lietām – gribēja viegli dzīvot”.¹⁸

Par izmaiņām V. Semjonova biogrāfijā 1940.–1941. gadā ziņu trūkst, taču var pieņemt, ka viņa ģimenei, kas bija labi situēta, privātīpašumu nacionalizācija un visu dzīves jomu sovetizācija nebūt nelikās pievilcīga. Citādi bija ar V. Stolbovu, kurš 1974. gadā rakstītajā autobiogrāfijā ir atzinis, ka jau tad simpatizējis padomju režīmam, jo Latvijas aneksija PSRS nabadzīgajam strādnieku jauneklīm devusi jaunas iespējas. V. Stolbova atšķirtību no pirmskara Latvijā dominējošās vides apstiprina arī viņa paša teiktais, ka tobrīd viņš tikpat kā nav pārvaldījis latviešu valodu.¹⁹

Pēc Vācijas–PSRS kara sākuma un okupācijas varu maiņas 1941. gada vasarā un atgriešanās civilajā dzīvē R. Rubenis saimniekoja tēva mājās Krustpils pagasta Ļūļākās, strādāja par cukurbiešu inspektoru un bija “Latvju Jaunatnes organizācijas” Jēkabpils apriņķa nodaļas vadītājs, kas liecina par viņa organizatora dotībām un spēju pielāgoties vācu okupācijas apstākļiem, tajos akumulējot zināmu sociālo kapitālu. Nozīmīgs notikums R. Rubeņa dzīvē bija laulības ar Ainu Luķis 1943. gada 15. maijā Krustpils evaņģēliski luteriskajā baznīcā. Ļoti ticami, ka šo kāzu datums nebija izvēlēts nejauši, bet gan atbilstoši viņa nacionālajai nostājai.

Vēlāko “Sarkanās bultas” un Rubeņa bataljona komandieru dzīves pieredze līdz to iesaistei vācu okupācijas varas izveidotajos vai vēlāk pret pašiem nacistiem vērstajos bruņotajos formējumos parāda to dalībnieku rīcībspēju primāro aģentu līmenī, kas izpaudās kā viņu piederība konkrētam reģionam, sociālajām un interešu grupām. Līdztekus tam viņu katra kā personības pasaules uztvere (nacionālisms, lokālpatriotisms u. c.) un individuālās īpašības (līderisms, ietekmējamība, pilsoniskā apziņa vai tās trūkums) veidoja pamatu arī šo cilvēku turpmākajai rīcībai. Ne mazāk spēcīgi to virzīja arī mainīgie strukturālie apstākļi – Vācijas armijas militārās neveiksmes un PSRS karaspēka sekmīgā ofensīva Austrumu frontē, un ar to saistītās izmaiņas Latvijas iedzīvotāju noskaņojumā, arvien lielākai sabiedrības daļai pakāpeniski apzinoties atkārtotas padomju/nacistu okupācijas varas nomaiņas iespējamību.

18 I. Muzikantika liecība par V. Stolbovu. 1960. LZAA, 40–5–22, 74. lp.

19 V. Stolbova autobiogrāfija un atmiņas. 08.04.1974. KNM, Inv. Nr. KNM 7737, 11181.

Uzspiestā kolaborācija: “Sarkanās bultas” un Rubeņa bataljona dalībnieki vācu militārajā dienestā

V. Semjonova un V. Stolbova kara gaitas uzsākās pēc tam, kad 1943. gada maijā Daugavpils Jaunbūvē sāka formēt 283. krievu policijas bataljonu ar tā komandieri kapteini Garinu (*Гарин*) priekšgalā.²⁰ Tas bija viens no septiņiem no Latvijas krievu tautības pilsoņiem izveidotajiem bataljoniem, kas atradās SS un policijas vadītāja Latvijā un armiju grupas “Ziemeļi” (*Nord*) pakļautībā. Sakarā ar vācu militāro iestāžu vēlmi vietējos krievus izmantot savām vajadzībām, nevis nodot tos Krievu atbrīvošanas armijas (*Русская освободительная армия – РОА*) rīcībā, 1944. gadā šīs vienības pārdēvēja par Latgales (*Lettgallen*) būvbataljoniem. Saskaņā ar latviešu leģiona Ģenerālinspektora štāba datiem 26. jūnijā tajos dienēja 7671 karavīrs.²¹ Pirmie no šiem bataljoniem (283. un 314.) oficiāli skaitījās saformēti no brīvprātīgajiem, kas dažviet raksturoti kā labi motivēti antikomunisti un krievu nacionālisti.²² Tomēr, spriežot pēc tajos novērotajiem disciplīnas pārkāpumiem un dezertēšanas gadījumiem, ir iespējams runāt par vismaz daļēju šīs brīvprātības nosacīto raksturu, nereti saistītu ar jauniesaukto pakļaušanos nacistu propagandai vai materiālo labumu solījumiem.

Pats V. Stolbovs ir apgalvojis, ka vācu armijā ticis mobilizēts piespiedu kārtā, bet viņa vecākais brālis, tikai trīs klašu izglītību ieguvušais Vladimirs Stolbovs 308. latviešu strēlnieku divīzijas pretizlūkošanas daļas SMERŠ (*Смерть шпионам*) nopratināšanā 1944. gadā ir liecinājis, ka viņš, tāpat kā brāļi Josifs un Viktors, 283. policijas bataljonā iestājies brīvprātīgi, jo ticējis Vācijas armijas neuzvaramībai un domājis, ka tagad Latvijas saimnieki būs vācieši.²³ Toties bijušais daugavpīlētis un padomju Latviešu partizānu brigādes 3. vienības komandieris Ivans Muzikantiks, kurš brāļus Stolbovus pazina jau no bērnības, 1960. gadā atcerējās, ka viņi vācu okupācijas laikā par zagšanu nonākuši cietumā, no kurienes tos izpestījis kāds pareizticīgo mācītājs, pierunājot iestāties dienestā Krievu atbrīvošanas armijā.²⁴

Pēc apmācībām un svinīgā solījuma nodošanas 283. krievu policijas bataljona karavīrus iesaistīja sardžu dienestā un padomju partizānu atvairīšanā

20 Russisches Polizeibataillon. 12.10.1943. *LNA-LVVA*, P-69-1.a-2, 1. sēj., 282. lpp.

21 Krievu tautības (Latvijas pavalstnieki) slēgtās vienības uz 26.6.44. *Latvijas Okupācijas muzejs (LOM)*, Inv. Nr. OMF 14851/59/7; Neiburgs 2007, 161–162.

22 Kott 2017, 131–132.

23 Vladimira Stolbova nopratināšanas protokols. 19.07.1944. *LNA-LVA*, 1986-1-28695, 10.–15. lpp.

24 I. Muzikantika liecība par V. Stolbovu. 1960. *LZAA*, 40-5-22, 74. lpp.

Latvijas pierobežā.²⁵ 1943. gada septembrī pēc nosūtīšanas uz Krāslavas novada Asūnes pagastu bataljona komandēšanu pārņēma vācu kapteinis Šacs (*Schatz*), un 1943. gada oktobrī – 1944. gada janvārī un 1944. gada martā–aprīlī bataljons veica akcijas pret padomju partizāniem Sebežas rajonā Krievijā.²⁶ Mūsdienās apzinātie dokumenti apstiprina 283. bataljona (18 virsnieki, 713 kareivji) dalību operācijā “Heinrihs” (*Heinrich*) 1943. gada 1.–9. novembrī Osvejas apkārtnē, iesaisti cīņās pret padomju partizāniem 1944. gada martā–aprīlī Drisas rajonā un bataljona (854 cilvēki) atrašanos “mežu tīrīšanas akcijās no bandām” jūnijā Polockas rajonā Baltkrievijā.²⁷

Saskaņā ar kritiski vērtējamu LPSR Valsts drošības ministrijas majora Napoļskija (*Нарольский*) 1952. gada 7. aprīlī sastādītu pārskatu 283. krievu bataljons kopā ar citiem policijas bataljoniem 1943.–1944. gadā Krievijas PFSR Veļikije Luki apgabala Sebežas rajonā, Baltkrievijas PSR Polockas apgabala Drisas (mūsdienās – Vjerhņadzvinskas), Osvejas un Polockas rajonos un Latvijas PSR Dagdas rajonā bija piedalījies neskaitāmās partizānu apkarošanas operācijās. To rezultātā tikai Drisas rajonā vien nogalināti, zvērīgi sadedzināti un vācu verdzībā aizdzīti 15 000 cilvēku, bet tieši 283. bataljons 1944. gada janvārī–februārī Drisas rajonā veicis 78 reidus un mežu masīvu ķemmēšanas, aizturējis un aizdzinis uz koncentrācijas nometnēm 37–47 iedzīvotājus un nodedzinājis piecus ciemus.²⁸

Ja iesaukšana krievu policijas bataljonos skāra katru desmito Latgales krievu tautības vīrieti,²⁹ tad latviešu tautības vīriešu skaits, kurus mobilizēja Latviešu SS brīvprātīgo leģionā (*Lettische SS-Freiwilligen Legion*) un citās Vācijas bruņoto spēku vienībās, bija proporcionāli vēl lielāks. 1944. gada 13. martā leģionā iesauca arī R. Rubeni, kurš kā leitnants nonāca 15. latviešu ieroču SS grenadieru apmācību un papildinājumu brigādes 1. štāba rotā un 1944. gada pavasarī–vasarā kā 15. divīzijas 34. grenadieru pulka 5. rotas komandieris piedalījās kaujās pret Sarkanarmiju pie Veļikajas upes.

1944. gada pavasarī sievai Ainai uz mājām nosūtītajās vēstulēs R. Rubenis tomēr nav paudis lielu entuziasmu par kaujām Austrumu frontē, bet pamatā koncentrējies uz apgādes jautājumiem, lūdzis noskaidrot, “ko runā un domā latvieši

25 Spravka na 283 dobrovol'cheskij storozhevoj policejskij batal'on. 07.04.1952. LNA-LVA, 1986-1-19183, 1. sēj., 56.–57. lpp.

26 Aleksandra Boburova nopratināšanas protokols. 07.08.1952. LNA-LVA, 1986-1-18424, 1. sēj., 11.–15. lpp.

27 Krievu tautības (Latvijas pavalstnieki) slēgtās vienības uz 26.6.44. LOM, Inv. Nr. OMF 14851/59/7; Kangeris 2004, 349–350.

28 Spravka na 283 dobrovol'cheskij storozhevoj policejskij batal'on. 07.04.1952. LNA-LVA, 1986-1-19183, 1. sēj., 56.–57. lpp.

29 Kott 2017, 132.

patreiz, jo šē neko nezinām”, un rakstījis par iespējām izkārtot atvaļinājumu uz mājām.³⁰ Nav izslēdzams, ka šādu R. Rubeņa noskaņojumu tobrīd noteica vēlme pēc iespējas ātrāk redzēt 1944. gada martā Ābeļu pagastā dzimušo meitu Laimu, izpratne par kara cenzūras klātbūtni vai vēl kādi citi apsvērumi. Bet ļoti iespējams, ka viņš arī saprata, ka cīnīšanās kopā ar vāciešiem pret Padomju Savienību vēl nenozīmē arī cīņu par Latvijas brīvības atgūšanu, ko vārdos sludināja nacistu propaganda, ar to saprotot “brīvību no boļševisma” un tā manipulējot ar latviešu alkām pēc brīvības, kuriem tā nozīmēja reālu valstisku neatkarību.³¹

R. Rubeņa un citu latviešu leģionāru līdzdalība kaujās Krievijā 1944. gada pavasarī notika ar lieliem dzīvā spēka zudumiem. Vācu VI SS korpusā ietilpstošā 19. divīzija no 1. līdz 25. martam zaudēja 599 cilvēkus, bet 15. divīzijā no 1. marta līdz 14. aprīlim krita 362, tika ievainoti 1157 un pazuda bez vēsts 306 karavīri.³² Ņemot vērā lielos zaudējumus un apmācītu papildinājumu trūkumu, sekoja korpusa pakāpeniska pārvietošana uz daudz mierīgāku frontes sektoru Bardovo-Kudeveras pozīcijās, kur 1944. gada maijā–jūnijā bija iespējams saņemt papildinājumus un veikt apmācības piefrontes joslā. Situācija strauji mainījās pēc Sarkanās armijas īstenotās vācu armiju grupas “Centrs” (*Mitte*) sagrāves 1944. gada jūnijā beigās Baltkrievijā, kā rezultātā arī latviešu leģionāri pēc smagām kaujām Opočkas un Krasnijas apkārtnē Krievijā 1944. gada jūlija vidū bija spiesti atkāpties Latvijas teritorijā.

A. Druviņš iesaukšanas pavēsti leģionā saņēma 1944. gada rudenī, pirms tam pagūstot neklātienē pabeigt vakara vidusskolu, uzsākt studijas Universitātes Rīgā Inženierzinātņu fakultātes būvniecības nodaļā un strādāt par kancelejas ierēdni pasīvajā pretgaisa aizsardzībā.³³ Lai izvairītos no mobilizācijas leģionā, kā arī visdrīzāk nevēlēdamies piedzīvot nonākšanu atkārtotas padomju okupācijas varas pakļautībā, A. Druviņš neieradās iesaukšanas komisijā, bet devās uz Kurzemi.

Dienesta laikā 283. krievu policijas bataljonā vai latviešu leģionā papildinātā jau esošā vai arī no jauna iegūtā pieredze, it īpaši cīņās pret Sarkanā armiju vai padomju partizāniem iegūtās militārās zināšanas un psiholoģiskais rūdiņums, ļauj runāt par šo bruņoto struktūru dalībnieku darbību korporatīvo aģentu līmenī. Tā izpaudās viņu kā jau organizētākas kolektīvas struktūras kopīga rīcība, kas bija pakļauta gan militārās subordinācijas principiem, gan atsevišķu individu spējai koordinēt savas intereses un izturēšanos, vadoties no frontes vai partizānu kara aktuālās situācijas.

30 R. Rubeņa vēstules sievai Ainaī. 1944. gada pavasaris. *LKM*, Inv. Nr. 5-34129/1756-DK, 5-34130/1757-DK; Neiburgs 2014, 153–156.

31 Zellis 2012, 320.

32 Kuzmins 2009, 572–575.

33 A. Druviņa autobiogrāfija. 01.10.1969. *LNA-JZVA*, 1287–2–58, 4.–5. lpp.; Paegle 2017, 10–11.

No kolaborācijas uz pretestību: “Sarkanās bultas” un Rubeņa bataljona dalībnieki pretošanās kustībā

PSRS Sarkanās armijas atgriešanās 1944. gada 18. jūlijā iesāka Latvijas reokupāciju un daudzos Latvijas iedzīvotājos pastiprināja jau agrāk radušos dilemmu – vai nu samierināties un sadarboties ar komunistisko režīmu, vai arī turpināt sadzīvot ar nacistisko režīmu, līdz pat pēdējam cerot aizkavēt padomju varas atjaunošanos tās vēl neokupētajā Latvijas teritorijā. Turklāt šeit jau no 1941. gada rudens darbojās dažādas izcelsmes un politiskās orientācijas vadīti pretošanās strāvājumi, kas iestājās vai nu par Latvijas neatkarības, vai padomju valstiskuma atjaunošanu, tāpat pretestību nacistiem izrādīja arī cilvēki, kuri centās izdzīvot un sagaidīt kara beigas, bet tiem nebija konkrētu politisku mērķu.³⁴

Padomju pretošanās kustība cīnījās par padomju valstiskuma atjaunošanu PSRS un tās okupētajās un inkorporētajās teritorijās,³⁵ un tās cīņas metodēm nereti piemita terora un diversiju raksturs, no kā vairāk cieta nevis nacistu okupācijas varas pārstāvji, bet gan vietējie civiliedzīvotāji. Padomju kaujinieku grupas veidojās/darbojās arī Kurzemē, kur daudzas no tām bija nosūtītas PSRS Iekšlietu tautas komisariāta, Valsts drošības tautas komisariāta, SMERŠ un Sarkanās armijas fronšu uzdevumā un bija šo padomju okupācijas režīma militāro institūciju, nevis vietējo iedzīvotāju spontāni radītas. Līdz kara beigām Kurzemē dislocēto padomju kaujinieku skaits sasniedza gandrīz 1600 cilvēku, no kuriem 1129 (vairāk nekā 2/3) bija no PSRS desantēti diversanti, padomju karagūstekņi un personas, kas bija evakuētas uz Latviju no nacistu okupētajiem Krievijas apgabaliem, bet tikai 449 bija vietējie iedzīvotāji.

Pēc “Sarkanās bultas” izveidošanās 1944. gada oktobrī tās kaujinieku kop skaits novembrī–decembrī pieauga no 30 līdz 110 vīriem, bet līdz kara beigām tās apakšvienībās, saskaņā ar kritiski vērtējamiem V. Stolbova sniegtajiem datiem, bija reģistrēti vairāk nekā 400 cilvēku.³⁶ Salīdzinājumā ar citām padomju partizānu vienībām vai izlūkgrupām “Sarkanā bulta” bija ar nevienmērīgāku dalībnieku sastāvu, ko veidoja daži padomju nelegālisti/diversanti, izbēguši karagūstekņi, vācu armijas dezertieri un vietējie iedzīvotāji. Viņus aktīvai darbībai mobilizēja ne tikai situatīvi faktori – vēlme izdzīvot brīdī, kad tie no okupācijas varas skatpunkta atradās nelegālā stāvoklī un varēja tikt uzskatīti par režīma pretiniekiem, kam draudēja nacistu represijas, bet arī tas, ka viņi bija komunistiski/pretvāciski noskaņoti. Gados vēl jaunajiem dezertieriem no 283. krievu policijas bataljona,

34 Neiburgs, Ērglis 2022, 442–443.

35 Swain 2003, 81–85; Falkov 2018, 97–107.

36 V. Stolbova atmiņas. 08.04.1974, 3. lpp. KNM, Inv. Nr. KNM 11181.

kurus vienoja arī to reģionālā, sociālā un etniskā izcelsme, kā papildus motivācija uzsākt pretošanos vāciešiem varēja kalpot arī apziņa par nepieciešamību cīnīties pret nacistiem, lai attaisnotu savu iepriekšējo sadarbību ar tiem padomju varas acīs, kas V. Semjonova/V. Stolbova vadīto vienību uzskatīja par neuzticamu.

Citāda bija to Latvijas iedzīvotāju nostāja, kuri iesaistījās vai atbalstīja pretošanās aktivitātes, kuru mērķis bija nacionālās neatkarības atjaunošana. 1943. gada 13. augustā Rīgā nelegāli nodibinātās Latvijas Centrālās padomes (LCP) militārā komisija ar ģenerāli J. Kureli un kapteini Kristapu Upelnieku priekšgalā plānoja ar latviešu bruņoto spēku palīdzību pārņemt varu un pasludināt Latvijas neatkarību izdevīgā brīdī starp Vācijas armijas atkāpšanos un PSRS karaspēka iebrukumu Latvijas teritorijā.³⁷ Abi šie latviešu virsnieki komandēja arī 1944. gada 28. jūlijā Skrīveru pagasta Robežās saformēto "Rīgas aizsargu pulka ģenerāļa Kureļa grupu" (*5. Rigaer Schutzwehrregiment Gruppe der General Kurelis*), kas pēc atkāpšanās uz Kurzemi septembra beigās sasniedza Talsu apriņķa Strazdes muižu, bet 29. oktobrī nonāca Ventspils apriņķa Puzes pagastā un pakāpeniski sasniedza 3000 vīru kopskaitu.

Reaģējot uz Kureļa grupas vadības atteikšanos pildīt viņiem dotās pavēles (uzrādīt viņu rindās uzņemtos leģiona dezertierus u. c.), kā arī zinot kureliešu virsnieku pret vāciešiem vērsto nacionālo nostāju un sakaru uzturēšanu ar ārzemēm, vācu SS un policijas vienības pēc Augstākā SS un policijas vadītāja Ostlandē un Ziemeļkrievijā SS obergrupenfirera un policijas ģenerāļa Frīdriha Jekelna (*Jeckeln*) pavēles 1944. gada 14. novembrī aplenca un atbruņoja kureliešu štābu un 1. bataljonu Puzes pagasta Stiklos.³⁸ Vienīgā Kureļa grupas vienība, kas nepakļāvās atbruņošanas rīkojumam, bija Rubeņa bataljons, kura komandieris leitnants R. Rubenis kureliešiem bija pievienojies 1944. gada augusta sākumā, ļoti iespējams, pēc cīņām pie Bauskas, kurās bija iesaistīti arī 15. divīzijas apmācību bataljona karavīri.³⁹ R. Rubeņa neseno līdzdalību karadarbībā netieši apstiprina arī aculiecinieki, kuri šajā laikā bija viņu redzējuši ar pēc ievainojuma pārsietu un kaklā pakārtu roku. Iespējams, ka pēc ievainošanas R. Rubenis vispirms devās uz savām mājām Krustpils pagasta Lūļākās, jo pie kureliešiem ieradās kopā ar ģimeni.⁴⁰

37 Neiburgs 2021, 107–127.

38 Bericht über die Auflösung des Verbandes des Lettischen Generals Kurelis, 25.11.1945. *Vācijas Federālais arhīvs (Bundesarchiv) (BArch)*, R 90/4; Lagebericht Kurland, Hasselmann, [23.11.1944.] *Vācijas Federālais arhīvs – Militārais arhīvs (BArch-MA)*, RH 2/2129; Biezais 1991, 85–89, 97–104.

39 Eglīte 1989, 96.

40 U. Neiburga saruna ar R. Rubeņa sievas māsas meitu Rasmu Nordi (dz. Luķis). 08.10.2006.

Kureļa grupā leitnants R. Rubenis vispirms bija uzņēmies saformēt un vadīt atsevišķu rotu Bebru pagastā, ko apstiprina arī ieraksti kureliešu štāba operatīvā adjutanta virsleitnanta Jāņa Gregora rakstītajā vienības dienasgrāmatā. Tajā R. Rubenis vairākkārt cildināts kā “izdarīgs un enerģisks virsnieks un uzticīgs latvietis”, kurš bijis ļoti aktīvs apgādes jautājumu kārtošana un kopā ar vēl vairākiem Bebru pagasta aizsargu grupas vīriem 1944. gada 23.–24. augustā pat nonācis vācu apcietinājumā, apsūdzēts par nelegālu ieroču uzglabāšanu.⁴¹ Kurzemē leitnants R. Rubenis komandēja Kureļa grupas 2. bataljonu, kas bija novietots savrup Ugāles pagasta Ilziķos, Trebiņos un Vanagos un apkārtnē izveidotajos meža bunkuros.

Ticami, ka līdzās citiem situatīviem un psiholoģiskiem faktoriem – savu/pretinieka spēku samēra novērtējumam, bataljona karavīru noskaņojumam u. c. – R. Rubeņa lēmumu nepadoties ietekmēja viņa nacionālā stāja, kas lika līdz pēdējam palikt uzticīgam Latvijas neatkarības idejai, neapzinoties vai nerēķinoties ar sekām, kas varēja būt ļoti nelabvēlīgas visiem Kureļa grupas karavīriem. 1944. gada 14. novembra akcijas laikā Stiklos apcietinātais kapteinis K. Upelnieks, būdams ne mazāks Latvijas patriots ar divreiz lielāku dzīves pieredzi, tobrīd bija noskaņots daudz pragmatiskāk: “Kaut viņš [R. Rubenis. – *Aut.*] neuzsāktu cīņu pret vāciešiem, tad viss būs pagalam,” – tā teikdams seržantam Vilim Pāvulānam, vēl cerot, ka nacistu vēršanās pret kureliešiem nebūs pārāk bargā. Tikai 27 gadus vecā R. Rubeņa bezkompromisa nostāju, izsverot iespējamus ieguvumus un zaudējumus, varēja vadīt gan Kureļa grupas kā okupācijas režīma paspārnē izveidotas, bet pakāpeniski par latviešu nacionālu karaspēka vienību transformējušās struktūras pastāvēšanas un tās vadības izvirzīto politisko mērķu loģika, gan solidaritāte un sociālā pozicionēšanās kā aktoram iepretim saviem padotajiem ar līdzīgu nacionālo pārliecību un no tās izrietošo pretvācu noskaņojumu. To noteikti ietekmēja arī karadienestā Latvijas armijā un leģionā uzkrātā militārā pieredze, kas palīdzēja izveidot kaujas spējīgu bataljonu 500–600 vīru stiprumā, kas bija gatavs pretoties vāciešiem.

Nenotikusī sadarbība: “Sarkanā bulta” un Rubeņa bataljons Kurzemē – kontakti un sadursmes

1944. gada novembrī Abavas kreisajā krastā dislocētās “Sarkanās bultas” un Rubeņa bataljona starpā notika gan savstarpēja izlūkošana, gan atsevišķas sarunas par iespējamu sadarbību. Tāda tomēr nebija iespējama, jo V. Semjonovs un

⁴¹ Virsleitnanta Jāņa Gregora ieraksts Ģenerāļa Kureļa grupas dienasgrāmatā. 23.–24.08.1944. Andersons, Siliņš u. c. 1994, 302–303.

V. Stolbovs uzstāja uz rubeniešu vienības pakļautību – kaut autonomu – padomju partizānu pavēlniecībai, bet R. Rubenis to noraidīja, jo apzinājās sava bataljona militāro pārākumu un atšķirības savu karavīru un sarkanbultiešu cīņas mērķos un noskaņojumā.⁴²

Mūsdienās apzinātie vēstures avoti ļauj noraidīt savulaik padomju historiogrāfijā propagandēto viedokli, ka rubeniešu ciešāka sadarbība ar “Sarkano bultu” nav notikusi, jo leģiona dezertieri bijuši gatavi cīnīties tikai īslaicīgi un apstākļu spiesti, bet ilgstošākai, mērķtiecīgākai cīņai pret vāciešiem tiem trūcis spēcīgāks idejisks stimulants un skaidra politiska ievirze. Bijušais Latviešu 1. padomju partizānu brigādes komandieris un vēlākais LPSR Zinātņu akadēmijas akadēmiķis Vilis Samsons ir atzinis, ka pret pievienošanos “Sarkanajai bultai” principiāli iebilduši Rubeņa bataljona rotu komandieri, taču, nevēlēdamies popularizēt viņu nacionālo nostāju, nekur nav paskaidrojis, kas ir bijis pamatā šādai pozīcijai.⁴³

Padomju laikā pierakstītajās, bet tikai selektīvi izmantotajās “Sarkanās bultas” un Rubeņa bataljona bijušo dalībnieku ar zināmu pašcenzūras ievirzi sniegtajās liecībās attiecības šo abu militāro vienību starpā raksturotas dažādi. Sākot ar apgalvojumiem, ka to vidū nav pastāvējuši savstarpēji strīdi un tie, Abavas mežos daudzkārt tiekoties, pat atdevuši viens otram godu un tad devušies katrs uz savu pusi, līdz pat nievājošām piezīmēm, ka rubenieši nav spējuši izprast partizānu sadzīves grūtības, gribējuši trīs reizes dienā karstu zupu u. tml.⁴⁴

Trimdas vēstures literatūrā ir uzsvērts, ka kurelieši nekad nav plānojuši sadarbību ar padomju kaujiniekiem cīņā pret vāciešiem, bet vairāku desmitu rubeniešu pievienošanās “Sarkanajai bultai” notikusi jau pēc Rubeņa bataljona izklišanas. Kā neatbilstošs faktiskajai situācijai gan jānoraida teologa Haralda Biezā rakstītais par Rubeņa bataljona un “Sarkanās bultas” kopīgām cīņām pret vāciešiem Zlēku soda ekspedīcijas laikā (tajā tika nogalināti, t. sk. sadedzināti dzīvi, vairāk nekā 80 civiliedzīvotāji, viņu vidū 22 bērni) 1944. gada 8.–9. decembrī.⁴⁵ Padomju kaujinieki šajās cīņās nemaz nepiedalījās, bet tobrīd bija noslēpušies Upatu mežsarga apgaitā Rendas pagastā. Minētā kļūme ir ieviesusies, nekritiski izvērtējot pēc kara

42 Ādolfā Klaiķa nopratināšanas protokoli. 1953. *LNA-LVA*, 1986–1–21461, 1. sēj., 43., 119. lpp.; V. Stolbova atmiņas. 08.04.1974., 7.–9. lpp. *KNM*, Inv. Nr. *KNM 11181*; Voldemāra Mēliusa un Jāņa Paurāna atmiņas. 1960–1961. *LZAA*, 40–5–22, 232., 234., 268. lpp.

43 Samsons 1969, 217–219, 221–222; Samsons 1974, 297–299, 301–302.

44 Elmāra Apmaņa un Indriķa Tīruma atmiņas. 1967. *LZAA*, 40–5–22, 299.–300. lpp.; *Knets* 2012, 61–62.

45 Biezais 1991, 77–79; Korück 584 Übersicht über Bandenlage. 28.12.1944. *BArch-MA*, RH 20-16/613; Materiāli par ekspedīciju Zlēkās. 1961. *LKM*, Inv. Nr. *RM 4-56150/900-VIII*.

trimdā publicētās literāri apstrādātās kurelieša Kārļa Vīnakmens atmiņas, kur apgalvots, ka sarkanbultieši 8. decembrī pārnākuši Abavu un uzbrukuši vāciešiem no aizmugures.⁴⁶ Pats K. Vīnakmens darbības aprakstā 1946. gada 23. septembrī Marburgā Rietumvācijā Latviešu pretestības kustības dalībnieku apvienībai (LPKDA) paskaidro, ka kauju starplaikā 1944. gada 20. novembrī devies pie ģimenes Valdemārpilī un Rubeņa bataljonā vairs nemaz nav atgriezies.⁴⁷

Vēloties salauzt kureliešu pretestību, vācieši Rendas un Zlēku kaujās pret Rubeņa bataljonu raidīja speciāli saformētas vienības, kuras komandēja neviens cits kā pirms mēneša Kurzemē izformētā 283. krievu policijas bataljona virsnieki – pulkvedis Šacs un kapteinis Helds (*Held*). 1944. gada 18. novembrī pulksten 9.30 no rīta meža masīvā dienvidaustrumos no Usmas ezera, kaujā raidot atsevišķo Šaca bataljonu un citas vienības, sākās vāciešu uzbrukums Rubeņa bataljonam, kas sastāvēja no četrām rotām (divas smagās, viena ložmetējnieku, viena strēlnieku) un apgādes kolonnas ar 23 pajūgiem. Rendas kaujas laikā nāvīgi ievainoja R. Rubeni, un viņa vietā vienības vadību pārņēma A. Druviņš. Neraugoties uz komandiera nāvi, rubenieši vāciešu uzbrukumu atsita, vairāku stundu ilgā kaujā paliekot neuzvarēti.

Cietuši ievērojamus zaudējumus 18. novembra kaujā, vācieši papildināja savus spēkus, vēršot pret leitnanta Rubeņa vienību atsevišķu vērmahta bataljonu un kapteiņa Helda pastiprināto bataljonu, kas sastāvēja no četrām rotām (katrā 140 vīru) un bija bruņots ar mīnmetējiem, rokas granātmetējiem un vēl citiem kājnieku ieročiem. Kaujas atsākās 6. decembrī meža masīvā starp Zlēku–Cirkales ceļu un Abavu. Nākamās dienas rītā pie Kunarāju dambja no rubeniešu lodēm krita kapteinis Helds, bijušais Salaspils nometnes komandants SS oberšturbambfīrers Kurts Krauze (*Krause*) un vēl citi vācu virsnieki. Atsītot daudzus pretinieka uzbrukumus, rubenieši turpināja cīņu līdz 9. decembrim, kad sekmīgi izgāja no aplenkuma un, pildot A. Druviņa pavēli, sadalījās mazākās grupās un izklīda.⁴⁸

Rubeņa bataljona pēdējo komandieri ievainoja 1944. gada 7. decembrī cīņās ar vāciešiem pie Vēveru mājām. Vidēji smagi sašauts kreisajā plecā (lode bija skārusi arī krūškurvī), viņš varēja pārvietoties tikai uz nestuvēm, tomēr nezaudēja samaņu un turpināja komandēt vienību. Pēc 9. decembra kaujām A. Druviņš ar ap 100 vīru lielu rubeniešu grupu nonāca Laidarajos, no kurienes viņu ar trofejās iegūtu vācu vieglo automašīnu slepus nogādāja un ar viltotiem dokumentiem uzņēma Talsu slimnīcā.

46 K. Vīnakmens atmiņas. Induļa Kažociņa noraksts. 09.12.1953. *HI*, Andersons Edgars, Box. 2; Biezais 1991, 66–74.

47 K. Vīnakmens darbības apraksts LPKDA. 23.09.1946. *LOM*, Inv. Nr. OMF 16222/3/1.

48 Iesalnieks 2018.

Mūsdienās apzinātās mutvārdu vēstures liecības apstiprina, ka “Sarkanās bultas” komandieris V. Semjonovs un viņa adjutants rēzeknietis Jefims Tihonovs 1944. gada 10. decembrī nevis krita sadursmē ar vācu izlūkgrupu,⁴⁹ bet, būdami pārlietu iereibuši, atgriezoties no pārtikas sirojumiem Novadnieku mājās Abavas labajā krastā, apgāžoties laivai, noslika upē pēc tam, kad uz viņiem tika raidīti Rubeņa bataljona karavīru ložmetēja brīdinājuma šāvieni no iepretim Mežziļu mājām eglē ierīkota slēpņa.⁵⁰ V. Semjonova bojāeja parāda ne tikai liktenīgas nejaušības lomu “Sarkanās bultas” turpmākajā darbībā, vieglprātīgi zaudējot savu pirmo komandieri, bet demonstrē arī komplicēto situāciju Abavas lejtecē, kur blakus viens otram atrodošies bruņoti pretvācu formējumi, nespējot vienoties par kopīgu sadarbību, tomēr bija gatavi neitrālai līdzaspastāvēšanai, kas tomēr neizslēdza risku būt pakļautiem dzīvības briesmām, veidojoties neordinārām situācijām to dalībnieku starpā.

Pēc V. Semjonova nāves par “Sarkanās bultas” komandieri kļuva V. Stolbovs, kura vadītās vienības sastāvā 1944. gada beigās bija 138 padomju karagūstekņi, 83 vācu armijas dezertieri, 48 no Krievijas evakuējušies cilvēki, 23 vietējie iedzīvotāji un 3 vācu tautības karavīri.⁵¹ V. Stolbova vadībā padomju kaujinieki iesaistījās sadursmēs ar nacistu okupācijas varas militārajiem un policijas formējumiem, kā arī regulāri iebruka Kurzemes zemnieku mājās, kur neaprobežojās tikai ar laupīšanu, bet nereti sakropļoja vai noslepkavoja to iemītņiekus (saimniekus, mežsargus u. c.). Viens no šādiem uzbrukumiem notika 1945. gada 18./19. februāra naktī Kuldīgas apriņķa Padures pagasta Vindolēs, kad “Sarkanās bultas” un Nikolaja Kapustina komandētās specgrupas diversantu grupa varmācīgi no mājām aizveda un vēlāk mežā noslepkavoja 71 gadu veco Latvijas armijas atvaļināto pulkvedi Krišu Ķūķi.⁵² Lielākā “Sarkanās bultas” kauja pret vāciešiem norisinājās 1945. gada 7. martā pie Krojupītes ietekas Abavā, kad padomju kaujinieki, kas atradās spēcīgi aizsargātā bāzē, bez manevrēšanas sekmīgi atsita pret viņiem vērsto uzbrukumu.⁵³

Var pieņemt, ka “Sarkanās bultas” vadības maiņa pēc līdz tam lielu autoritāti ieguvušā V. Semjonova nāves ne tikai palielināja V. Stolbova kā aktora sociālo lomu un ietekmi “Sarkanās bultas” militārajā hierarhijā, bet sekmēja arī šīs vienības turpmāku brutālāku darbību, kas izrietēja gan no tās jaunā komandiera personīgajām īpašībām un šaurāka ideoloģiskā skatījuma, gan balstījās citu tās

49 Samsons 1974, 176, 332.

50 U. Neiburga saruna ar novadpētnieku Juri Grasmani. 18.12.2021.

51 Strods 2006b.

52 Ausmas Lejas (dzim. Ķūķis) videoliecība. 28.10.2001. LOM, Inv. Nr. OMF 2300/259.

53 Samsons 1974, 505–515.

dalībnieku kā korporatīvo aģentu kolektīvajā pieredzē, jau ilgāku laiku slēpjoties mežā un cenšoties izvairīties no nacistu okupācijas varas policejisko struktūru mēģinājumiem viņus atklāt un iznīcināt.

Starp atzinību un noliegumu: “Sarkanā bulta” un Rubeņa bataljons pēckara atmiņas telpā

Otrā pasaules kara beigas Eiropā 1945. gada 8. maijā un visas Latvijas teritorijas nonākšana atkārtotas padomju okupācijas pakļautībā iezīmēja robežšķirtni gan bijušo “Sarkanās bultas” un Rubeņa bataljona dalībnieku personīgajā dzīvē, gan varas un sabiedrības attieksmē pret 1944.–1945. gadā Kurzemē notikušo.

Tikai nedēļu pirms nacistiskās Vācijas vispārējās kapitulācijas un piecus mēnešus pēc sava tēva nāves leitnanta R. Rubeņa ģimenē Usmas pagasta Lakšos 1945. gada 1. maijā piedzima dēls Jānis. Patiesību par R. Rubeņa darbību Kureļa grupā viņa atraitne A. Rubene piesardzības dēļ visu mūžu paturēja pie sevis, arī 1952. gadā autobiogrāfijā tikai minot, ka “1944. gada rudenī, vācu okupantu dzīti, nokļuvām Kurzemē, kur mans vīrs, pretodamies tālākai izsūtīšanai uz Vāciju, krīt no žandarmu lodes”.⁵⁴

Pēc Otrā pasaules kara vairāki simti kureliešu (to skaitā vairāki desmiti rubeniešu) tika notiesāti uz 5–25 gadiem ieslodzījumā padomju soda nometnēs.⁵⁵ Rubeņa bataljona pēdējais komandieris – virsnieka vietnieks A. Druviņš pēc atgriešanās no filtrācijas nometnes dzīvoja Suntažos, strādāja Ogres meža tehnikumā, starpkolhozu celtniecības organizācijā un citur. Viņš bija viens no retajiem, kurš spēja no padomju drošības iestādēm noslēpt savas kara gaitas Rubeņa bataljonā. 1960. gadā lietišķi aizpildītajā kadru uzskaites personas lapā un autobiogrāfijā viņš vien norādījis, ka 1944. gadā saņēmis paziņojumu ierasties iesaukšanas komisijā nosūtīšanai uz latviešu leģionu, bet nav tam paklausījis un devies uz Kurzemi, kur nodzīvojis līdz pat kara beigām.⁵⁶

1944. gada 10. decembrī noslikušo V. Semjonovu atrada tikai nākamā gada maijā un apbedīja Abavas krastā, rūpes par viņa piemiņas vietas sakopšanu uzticot

54 A. Rubenes autobiogrāfija. 11.08.1952. *NPKM*, Materiāli par ģenerāļa Kureļa grupas leitnanta Rubeņa bataljonu; R. Rubeņa vedeklas Dzintras Rubenes vēstule U. Neiburgam. 21.12.2005.

55 *LNA-LVA*, 1986. f., 1. apr., 1398., 7803., 21461., 21693., 41012., 43060. l. u. c.; Ērglis 2003, 75–92, 184–202.

56 A. Druviņa autobiogrāfija. 01.10.1969. *LNA-JZVA*, 1287–2–58, 4.–5. lp.; Materiāli par ģenerāļa Kureļa grupas leitnanta Rubeņa bataljonu, *NPKM*; Paegle 2017, 11.

vietējiem Rendas pionieriem.⁵⁷ Padomju laika oficiālo versiju, ka V. Semjonova mirstīgās atliekas 1961. gada oktobrī svinīgi pārapbedītas “Lielā Tēvijas kara varoņu kapos” Miera kapsētā Kuldīgā, liek apšaubīt vietējo novadpētnieku savāktās ziņas, ka viņa māte jau drīz pēc kara beigām neoficiāli pārapbedījusi dēlu ģimenes kapos Daugavpilī.⁵⁸ Mūsdienās V. Semjonova vārds gan ir lasāms uz plāksnes padomju karavīru memoriālā Kuldīgas Annas kapos, kas 20. gadsimta 80. gadu sākumā piedzīvoja pamatīgus atjaunošanas darbus, bet 2013. gadā tika restaurēti par Krievijas Federācijas finansiālajiem līdzekļiem.

Pēdējais “Sarkanās bultas” komandieris V. Stolbovs 1945.–1947. gadā dienēja 43. gvardes latviešu strēlnieku divīzijā. Laikā, kad gandrīz 40 bijušie 283. krievu policijas bataljona karavīri tika apsūdzēti un sodīti ar 10–25 gadiem ieslodzījumā vai pat nāves sodu,⁵⁹ viņš spēja no līdzīgām represijām izvairīties pat tad, kad 1949. gadā atsevišķi V. Stolbova dienesta biedri raksturoja viņu kā padomju partizānu apkarošanas (*SS Jagdkommando*) vienības dalībnieku.⁶⁰ 1953. gadā pats V. Stolbovs sniedza liecības vienā no 283. bataljona karavīru tiesas prāvām, kur sākotnēji apgalvoja, ka piedalījies tikai Latvijas–PSRS robežas apsargāšanā, bet vēlāk tomēr atzina, ka kopā ar bataljonu nosūtīts uz Sebežas–Polockas apkārtni, kur iesaistīts aizsardzības nocietinājumu būvniecībā.⁶¹ Tobrīd V. Stolbovs dzīvoja dzimtajā Daugavpilī un saskaņā ar bijušā PSRS Valsts drošības tautas komisariāta specgrupas kaujinieka un Daugavpils milicijas priekšnieka Vasilija Kononova sniegto liecību, būdams nenosvērta rakstura un politiski nenobriedis, bija sasaitījies ar kādu noziedzīgu bandu un iejaukts veikalu aplaupīšanā, par ko pat krimināli sodīts.⁶²

Pēc atgriešanās no soda izciešanas V. Stolbovs pārcēlās uz Zilokalnu pie Valmieras, kur strādāja vietējā kūdras fabrikā. Pēc bijušo padomju partizānu lielākas pašorganizēšanās un “Lielā Tēvijas kara” atceres nozīmes nostiprināšanās visā Padomju Savienībā V. Stolbovs kļuva par redzamu LPSR komemorācijas izpaušmju sastāvdaļu. 1961. gadā viņš bija viens no V. Samsona vadītās vēstures ekspedīcijas dalībniekiem Rendā,⁶³ vēlākos gados regulāri piedalījās “Sarkanās bultas” un citu padomju kaujinieku atceres pasākumos Kuldīgā, kā arī dalījās ar

57 Padomju partizānu darbība Rendas novadā. *KNM*, Inv. Nr. *KNM* 3116.

58 U. Neiburga saruna ar novadpētnieku Herbertu Knetu. 06.02.2015.

59 *LNA-LVA*, 1986. f., 1. apr., 18424., 19183., 21497., 28695., 39840. l. u. c.

60 Marka Ogorodņikova nopratināšanas protokols. 25.07.1949. *LNA-LVA*, 1986–1–39840, 1. sēj., 11. o.p. l.p.

61 V. Stolbova liecinieka nopratināšanas protokoli. 1953. *LNA-LVA*, 1986–1–21497, 112.–116., 139.–142., 194.–196. l.p.

62 V. Kononova liecība par V. Stolbovu. 1960. *LZAA*, 40–5–22, 74. l.p.

63 Vilciņš 1967, 28.

savām atmiņām, kas 60. gadu beigās – 70. gadu sākumā tika izmantotas publikācijās par padomju partizāniem Kurzemē.

Situācija strauji mainījās, Latvijai atgūstot valstisko neatkarību 1990./1991. gadā, kad atklātībā nāca fakti par “Sarkanās bultas” noziegumiem pret Kurzemes civiliedzīvotājiem un cilvēki drīkstēja atklāti runāt par Rubeņa bataljona pretošanos vāciešiem. Jau 1990. gada 5. jūnijā Latvijas Republikas Ministru padome, balstoties uz Ventspils rajona kolhoza “Sarkanā bulta” (no 1961. gada) pilnvarotās sapulces lēmumu, pārdēvēja to par kopsaimniecību “Pope”, un turpmāko gadu laikā arī citviet publiskajā telpā padomju partizāni arvien vairāk zaudēja savu kādreizējo varonīgo cīnītāju oreolu. Ja padomju gados V. Stolbovs tuvāko darba biedru vidū mēdza lielities ar pulkveža K. Ķūķa pazemošanu un sodīšanu ar nāvi, tad 90. gados, lai izvairītos no iespējamās izmeklēšanas par “Sarkanās bultas” veiktajiem noziegumiem, viņš slepus pārcēlās uz dzīvi Latgalē.⁶⁴

1996. gadā Saeimas pieņemtais “Likums par nacionālās pretošanās kustības dalībnieka statusu” netika attiecināts uz padomju partizāniem, jo to cīņas mērķis nebija “1918. gada 18. novembrī proklamētās Latvijas atjaunošana”.⁶⁵ 1997. gadā Puzes pagasta Dzelzkalnu kapos uzstādīja R. Rubenim veltītu piemiņas akmeni, bet 2000. gadā atklāja līdzīgu piemiņas plāksni pie Malnavas koledžas. Kopš 2009. gada ir atvērts nodibinājuma “Rubeņa fonds” izveidots muzejs Ugālē un atjaunots viņa komandēto karavīru 2. rotas bunkurs Usmas pagastā. 2022. gada 21. aprīlī Ogres novada pašvaldība, uzskatot, ka “ir būtiski atcerēties un godināt Latvijas brīvības cīnītājus un citas personības, kas devušas nozīmīgu ieguldījumu Latvijas valstiskuma stiprināšanā”, pieņēma lēmumu par ielu nosaukšanu R. Rubeņa un A. Druviņa vārdā Lielvārdē un Ogrē.⁶⁶

Vērtējot padomju partizānu, “Sarkanās bultas”, kureliešu un Rubeņa bataljona vietu Latvijas atmiņas telpā laikā no Otrā pasaules kara beigām līdz mūsdienām, var konstatēt, ka tā pieredzējusi diametrāli pretēju varas un sabiedrības attieksmes maiņu. Savulaik glorificētie padomju partizāni kļuviši par margiņāliem vēstures aktoriem, kuru pretošanās nacistiskajai Vācijai sabiedrības vairākuma uztverē neatsver viņu kolaborāciju ar PSRS. Agrāk noliegtie kurelieši, tostarp pēc Saeimas 2021. gada lēmuma noteikt 17. martu par nacionālās pretošanās kustības piemiņas dienu,⁶⁷ ieņem arvien nozīmīgāku vietu Latvijas atmiņu

64 U. Neiburga saruna ar V. Stolbova darba biedru Jāni Plānu. 22.12.2021.

65 *Latvijas Vēstnesis*, 10.05.1996. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/40103-par-nacionalas-pretosanas-kustibas-dalibnieka-statusu>

66 Ogrē un Lielvārdē maina ielu nosaukumus. 18.08.2022. Pieejams: <https://www.ogresnovads.lv/lv/jaunums/ogre-un-lielvarde-maina-ielu-nosaukumus>

67 *LV Portāls*, 03.07.2021. Pieejams: <https://lvportals.lv/skaidrojumi/330091-kalendarai-ieklauij-jaunas-atceres-dienas-2021>

politikā kā pretošanās kustības dalībnieki, nereti gan atšķiroties dažādu grupu viedokļiem par viņu reālajām iespējām izcīnīt Latvijas neatkarību.⁶⁸

Mūsdienu pētniecībā dominē publikācijas par Latvijas politiskās atmiņas ģenēzi, t. sk. tās nacionālām/transnacionālām pārmaiņām, kā arī nacionālām, divpusējām vai eiropeskām atmiņas dimensijām.⁶⁹ Tomēr daudz mazāk izplatīta ir pieeja, kur Latvijas atmiņu politika būtu analizēta ciešākā mijiedarbē ar pašiem vēstures notikumiem. Atšķirībā no pārējo Baltijas valstu vēsturniekiem un sociālās atmiņas pētniekiem⁷⁰ Latvijas pārstāvji nav bijuši pārāk aktīvi Otrā pasaules kara un pēckara, t. sk. bruņotās pretošanās, vēstures un ar to saistītās politiskās atmiņas problemātikas atspoguļošanā starptautiskajā akadēmiskajā vidē. Debates par Otrā pasaules kara vēstures un kolektīvās atmiņas jautājumiem lielākoties ir notikušas tikai Latvijā (diskusijas par nacionālās pretošanās kustības dalībnieku statusu⁷¹ 1995.–1996. gadā un Otrā pasaules kara dalībnieku statusu⁷² 2012.–2017. gadā u. c.) un nav spējušas būtiski papildināt Eiropas atmiņas telpu.

Atrodoties nomaļus no Rietumu pasaulē dominējošā transnacionālā holokausta diskursa un izpratnes par Otro pasaules karu, 283. krievu policijas bataljona, Kureļa grupas un “Sarkanās bultas” vēstures gadījumi objektīvu apstākļu dēļ nav spējuši radīt lielāku interesi Rietumos, kur priekšplānā izvirzījušies un starptautisku rezonansi izsaukuši citi, lielākoties ar nacistu vai padomju režīma noziegumiem un to pārvērtēšanu saistīti Latvijas Otrā pasaules kara notikumi.⁷³ Ņemot vērā “Sarkanās bultas” dalībnieku dienestu nacistiskās Vācijas policijas bataljonā un bijušo leģionāru iesaisti Rubeņa bataljonā un cīņās pret vāciešiem, šie gadījumi nav bijuši piemēroti arī Krievijas pret Latviju vērstajiem propagandas naratīviem, kuros tiek glorificēta Padomju Savienības uzvara karā un mēģināts diskreditēt PSRS kādreiz pakļauto kaimiņvalstu vēsturi.⁷⁴

Nobeigums

1945. gada novembrī–decembrī Kurzemē darbojušos padomju latviešu un latviešu nacionālo pretvācu bruņoto formējumu – “Sarkanās bultas” un Rubeņa

68 Neiburgs 2011, 109–120.

69 Kaprāns 2014; Perchoc 2018; Davoliūtē 2022.

70 Davoliūtē 2017; Kōresaar 2018; Hiio 2019, 81–105; Nikžentaitis 2019, 120–150.

71 Samsons 1995; Freimanis 1996.

72 *Latvijas Vēstnesis*, 04.01.2018. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/296248-par-otra-pasaules-kara-dalibnieka-statusu>

73 Pinzauti 2008; Aerts et al. 2021.

74 Sazonov, Pakhomenko, Kopytin 2021, 403–417; Kudors 2023, 68–86.

bataljona vēstures gadījumu izpēte atklāj ļoti atšķirīgu Latvijas iedzīvotāju kolarācijas un pretošanās pieredzi. Kaut arī abu šo militāro vienību komandieri bija PSRS okupācijas rezultātā 1940. gada 17. jūnijā valstisko neatkarību *de facto* zaudējušās, bet *de iure* saglabājušās Latvijas Republikas pilsoņi un konkrētā situācija Kurzemē 1944. gada novembrī prasīja kopīgu partnerību cīņā pret nacistu okupāciju, mēģinājumi vienoties par savstarpēju sadarbību bija nesekmīgi.

Izvērtējot personību īpašības un refleksijas par sevi un citiem, ir iespējams labāk izprast “Sarkanās bultas” un Rubeņa bataljona dalībnieku darbības motivāciju, rīcības robežas un refleksivitāti, tā noskaidrojot 1) strukturālos apstākļus, kas ietekmēja lēmumu pieņemšanu (t. sk. Vācijas–PSRS armiju frontes stāvoklis, attiecības/subordinācija ar nacistu/padomju okupācijas varu, vienības resursi (sastāvs, apgāde, apbruņojums), noskaņojums u. c.), 2) indivīdu (personu, kam bija lielākas iespējas ietekmēt “Sarkanās bultas”/Rubeņa bataljona rīcības trajektoriju) lomu šo lēmumu pieņemšanā (t. sk. viņu vecums, izcelšanās, izglītība, militārā pieredze, ģimenes stāvoklis, rakstura īpašības u. c.).⁷⁵

Bijušo 283. krievu policijas bataljona un latviešu leģiona karavīru, bet vēlāk pretvācu bruņoto formējumu dalībnieku rīcību, sadarbojoties vai pretojoties padomju un nacistu okupācijas varām, varēja ietekmēt gan viņu raksturs un dažādi eksistenciāli faktori, gan to atšķirīgā pilsoniskā apziņa un attieksme pret Latvijas valsti. Acīmredzami spēcīgāka nacionālā piederība tai bija ap 30 gadus vecajiem un jau zināmu dzīves rādījumu guvušajiem A. Druviņam un R. Rubenim, kuri nāca no izteikti latviskas Vidzemes lauku vides un bija vai nu izglītojušies un darbojušies nacionālas ievirzes mācību iestādēs, vai patriotiskās organizācijās (R. Rubenis), vai arī ilgāku laiku pavadījuši karadienestā Latvijas armijā (A. Druviņš). Tas viss varēja atstāt jūtamu ietekmi uz viņu nacionālo stāju.

Īsāka un citādāka dzīves pieredze bija tobrīd tikai nepilnus 20 gadus vecajiem V. Semjonovam un V. Stolbovam, kurus vienoja kopīga etniskā (krievu) izcelsme un dzīve pirmskara multikulturālajā Daugavpils pilsētā, kas savukārt varēja sekmēt lielāku atvērtību pret dažādām politiskām varām. Var pieņemt, ka, lai arī “Sarkanās bultas” un Rubeņa bataljona komandieri kara beigu posmā vērsās pret vāciešiem, tomēr, ņemot vērā latviešu sabiedrību spēcīgi ietekmējušo 1940.–1941. padomju okupācijas gada negatīvo pieredzi, R. Rubenim un A. Druviņam nepieņemama bija gan padomju, gan nacistu okupācijas varas klātbūtne. Vairāk krievu kultūras telpai piederīgajam V. Semjonovam un it īpaši no nabadzīgām strādnieku aprindām nākušajam V. Stolbovam, kura ikdienas dzīvi šajā pašā laikā uzsāktie sovietizācijas procesi drīzāk ietekmēja pozitīvi, lielākais ļaunums varēja šķist nevis PSRS, bet Vācija.

75 Archer 1995, 205–213.

Balstoties kritiskā reālisma pieejā, ka jebkura indivīda lēmumus un rīcību nosaka t. s. “iespēju izmaksas” (*opportunity costs*), bet izvēlēto stratēģiju prakses veido centieni izvairīties no zaudējuma/vilšanās (*frustration*) un vēlme gūt gandarījumu (*gratification*),⁷⁶ ir iespējams secināt, ka it īpaši R. Rubeņa ricībaspēju ietekmēja viņa fundamentālais patriotisms, kamēr V. Semjonovu daudz vairāk motivēja izdzīvošanas oportūnisms. Ne mazāk svarīgas bija šo padomju kaujinieku un kureliešu komandieru personiskās īpašības, pieņemot lēmumus, kas bija saistoši ne tikai atsevišķiem indivīdiem, bet arī lielākām militāri organizētām grupām. Viņu raksturs un personības individuālās iezīmes varēja spēlēt izšķirošo lomu, it īpaši ārkārtas gadījumos, kad atšķirībā no ikdienišķām situācijām izšķiršanās par vai pret kaut ko pat ierobežotā laika posmā prasīja lielāku apdomu un situācijas “izsvēršanu”.

Var pieņemt, ka, kaut arī R. Rubenis pirms 1944. gada 18. novembra Rendas kaujas vairākkārt centās vest pārrunas ar vāciešiem, tā domājot par savu karavīru dzīvību saglabāšanu, tomēr viņa personība un nacionālā pārliecība neļāva pieņemt citādu lēmumu, kā bruņoti pretoties, ko noteica arī situatīvi apstākļi, personīgi pārliecinoties par nacistu (F. Jekelns) meliem un viltību. R. Rubenis, līdzīgi kā citi Kureļa grupas augstākie virsnieki (K. Upelnieks), bija gatavs ziedot savu dzīvību Latvijas neatkarības idejas vārdā, bet izvēlējās to darīt pretojoties, nevis padodoties. Vienlaikus gan R. Rubeņa nāvīgā ievainošana, gan V. Semjonova bojāeja ir jāuzskata par iepriekš neparedzamu apstākļu sekmētu nejaušību, nevis likumsakarību.

Raugoties uz sociālās atmiņas veidošanos Latvijā pēc Otrā pasaules kara, svarīgi uzsvērt, ka A. Druviņam nebija iespējas plašākā lokā izstāstīt savu karotības pieredzi, kamēr V. Stolbovam bija neierobežotas iespējas to ne tikai vēstīt, bet arī mitoloģizēt savu stāstījumu. Tomēr, neraugoties uz vairāku gadu desmitu ilgu pagātnes izkropļošanas/noklusēšanas pārrāvumu, Latvijas sabiedrības kolektīvā atmiņa, kurā svarīga loma ir arī šī brīža historiogrāfiskās un kultūras atmiņas radītājam zināšanām un priekšstatiem, pēc valstiskās neatkarības atgūšanas 1990./1991. gadā ir pakāpeniski atbrīvojušies no padomju laika propagandas uzslāņojumiem, arvien vairāk iekļaujoties Eiropas demokrātisko vērtību un plašākā transnacionālās atmiņas telpā.

Izrādot empātiju pret abu totalitāro režīmu – PSRS un Vācijas represiju upuriem, nosodot padomju un nacistu noziegumus un tajos iesaistītos vietējos kolaboracionistus un godinot pretošanās kustības varoņus, Latvijas sabiedrība demonstrē veidu, kā pašai attiekties pret savu komplicēto pagātni. Šāda pozīcija padara skaidrāku skatījumu arī uz nu jau 80 gadus seniem pagātnes notikumiem

76 Archer 1995, 205–213.

un ļauj labāk izprast arī neiespējamo sadarbību starp Latvijas valstiskuma atbalstītājiem un pretiniekiem, turklāt tam ir svarīga robežšķirtnes vērtība arī šodien.

BIBLIOGRĀFIJA / BIBLIOGRAPHY

Nepublicētie avoti / Archive Sources

ASV Hūvera kara, revolūcijas un miera institūta arhīvs (US Hoover Institution on War, Revolution and Peace Archives) (HI)

Edgara Andersona dokumentu kolekcija

Latvijas Nacionālais arhīvs – Jēkabpils zonālais valsts arhīvs (LNA-JZVA)

1287. f., 2. apr., 58. l. – Druviņš Aleksandrs

Latvijas Nacionālais arhīvs – Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LNA-LVVA)

1492. f., 1. apr., 130. l. – 4. Valmieras kājnieku pulka virsdienesta kājnieku alfabēts

1497. f., 1. apr., 237. l. – 9. Rēzeknes kājnieku pulka virsdienesta karavīru alfabēta grāmata

P 69. f. – Ģenerālkomisārs Rīgā

Latvijas Nacionālais arhīvs – Latvijas Valsts arhīvs (LNA-LVA)

1986. f., 1. apr. – Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas:

1398. l. – Rubenis Jānis

7803. l. – Lapkins Genādijs

18424. l. – Boburovs Aleksandrs, Volkovs Jefrems

19183. l. – Golubovs Viktors, Adejanovs Pāvels, Petrovs Genādijs

21461. l. – Klaikalns Ādolfs

21497. l. – Beļakovs Pēteris

21693. l. – Rozītis Ilgonis

28695. l. – Stolbovs Vladimirs

39840. l. – Ogorodņikovs Marks

41012. l. – Andersons Rūdolfs

43060. l. – Stankevičs Georgijs

Latvijas Zinātņu akadēmijas arhīvs (LZAA)

40. f. – Akadēmiķa Viļa Samsona fonds

Vācijas Federālais arhīvs (Bundesarchiv) (BArch)

R 90 – Ostlandes reihskomisārs

Vācijas Federālais arhīvs – Militārais arhīvs (*Bundesarchiv-Militärarchiv*) (BArch-MA)
RH 2, RH 19, RH 20 – Vācijas 16. un 18. armijas aizmugures dienestu dokumenti,
1944–1945

Kuldīgas novada muzejs (KNM)

Materiāli par padomju partizānu darbību Rendas novadā

Latvijas Kara muzejs (LKM)

Alfrēda Raškevica dokumentu kolekcija

Roberta Rubeņa dokumentu kolekcija

Latvijas Okupācijas muzejs (LOM)

Daugavas Vanagu Centrālās valdes ģenerālsekretāra arhīvs

Latviešu pretestības kustības dalībnieku apvienības (LPKDA) arhīvs

Nacionālās pretošanās kustības muzejs Rendā (NPKM)

Materiāli par ģenerāļa Kureļa grupas leitnanta Rubeņa bataljonu

Literatūra / Secondary Sources

Aerts, Koen et al. (2021). The legacy of the British PoW camp on the Vloethemveld site.
Pieejams: <https://www.belgiumwwii.be/de/debatten/the-legacy-of-the-british-pow-camp-on-the-vloethemveld-site.html>

Andersons, Edgars (1988). Kurelieši. *Kara Invalīds*, 33, 26.–38. lpp.

Andersons, Edgars, Siliņš, Leonids u. c. (1994). *Latvijas Centrālā padome LCP: Latviešu nacionālā pretestības kustība. 1943–1945*. Upsala: LCP.

Archer, Margaret S. (1995). *Realist Social Theory: The Morphogenetic*. Cambridge, Melbourne, NY: Cambridge University Press.

Archer, Margaret S. (2003). *Structure, Agency and the Internal Conversation*. Cambridge: Cambridge University Press.

Archer, Margaret S. (2020). The Morphogenetic Approach: Critical Realism's Explanatory Framework Approach. In: Róna, Peter, Zsolnai, László (eds.). *Agency and Causal Explanation in Economics*. (Virtues and Economics, Vol. 5). Cham: Springer, pp. 137–150.

Bhaskar, Roy (1979). *The Possibility of Naturalism*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.

Biezais, Haralds (1991). *Kurelieši: Nacionālās pretestības liecinieki*. Itaka: Mežābele.

Bleiere, Daina (2021). Collaboration and Resistance: Definitions, Classification and Their Application. In: Nollendorfs, Valters, Ščerbinskis, Valters (eds.). *The Impossible Resistance: Latvia Between Two Totalitarian Regimes 1940–1991*. (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, Vol. 29). Rīga: Zinātne, pp. 16–46.

Davoliūtė, Violeta (2017). Heroes, Villains and Matters of State: The Partisan and Popular Memory in Lithuania Today. *Cultures of History Forum*, 17 November. DOI: 10.25626/0078.

- Davoliūtė, Violeta (2022). The Baltic Model of Civic-Patriotic History. *Journal of Genocide Research*, 24 (2), pp. 264–275.
- Eglīte, Osvalds (1989). *Ēnas purvā: Dokumentāls apraksts par latviešu buržuāzijas militāri politiskajām avantūrām Lielā Tēvijas kara beigu posmā Vidzemē un “Kurzemes katlā”*. Rīga: Avots.
- Ērglis, Dzintars (2003). *Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Falkov, Yaacov (2018). Between the Nazi Hammer and the Soviet Anvil. The Untold story of the Red Guerrillas in the Baltic Region, 1941–1945. In: Murray, Chris (ed.). *Unknown Conflicts of the Second World War: Forgotten Fronts*. Abingdon, New York: Routledge, pp. 96–119.
- Felder, Björn M. (2005). “Mit Lettland leben – mit Lettland sterben” Der SS-Jagdverband Ost-Unternehmen “Wildkatze” und die Vorbereitungen von antisowjetischen Partisanen in Lettland (1944–1945). *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 54 (1), S. 98–127.
- Felder, Björn M. (2009). *Letland im Zweiten Weltkrieg. Zwischen sowjetischen und deutschen Besatzern 1940–1946*. Paderborn: Schöningh.
- Freimanis, Jānis (1996). Vai bija pretvācu partizāni? *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 07.05.
- Galai, Yoav (2019). The transnational mythscape of the Second World War. *Memory Studies*, 15 (4), pp. 1–16. Pieejams: <https://doi.org/10.1177/1750698019863151>.
- Giddens, Anthony (1984). *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Berkeley: University of California Press.
- Herepath, Andrea (2014). In the Loop: A Realist Approach to Structure and Agency in the Practice of Strategy. *Organization Studies*, 35 (6), pp. 857–879.
- Hiio, Toomas (2019) On the Historical Identity of the Estonians and the Politics of Memory in Estonia. *Institute of National Remembrance Review* (Warszawa), 1, pp. 67–116.
- Iesalnieks, Juris (2018). Leģionāri kā kureliešu kodols. *Latvijas Avīze*, 15.03.
- Kangeris, Kārlis (2004). Latviešu policijas bataljoni lielajās “partizānu apkarošanas” akcijās. No: Ērglis, Dzintars (sast.). *Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā*. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 13. sēj.). Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 332.–357. lpp.
- Kaprāns, Mārtiņš (2014). Latvijas politiskā atmiņa: nacionālās un transnacionālās dimensijas. No: Daija, Pauls, Hanovs, Deniss, Jansone, Ilze (sast.). *Nācijas hronikas. Latvija 2014 debates*. Rīga: Avens un partneri, 41.–60. lpp.
- Knets, Herberts (2012). Cilvēku likteņi Kurzemē Otrā pasaules kara laikā. No: *Vide. Vara. Varoņi. Zinātniska konference veltīta cilvēku likteņiem Kurzemē II pasaules kara laikā*. Ugāle: Rubeņa bataljona muzejs, 52.–68. lpp.
- Kõresaar, Ene (2018). World War II Remembrance and the Politics of Recognition: An Outline of the Post-1989 Mnemohistory of Estonian “Freedom Fighters”. In: Fleishman, Lazar, Weiner, Amir (eds.). *War, Revolution and Governance. The Baltic Countries in the Twentieth Century*. Boston: Academic Studies Press, pp. 165–193.

- Kott, Matthew (2017). The Recruitment of Militarized Units of the Police and Waffen-SS from Latvia. In: Böhler, Jochen, Gerwarth, Robert (eds.). *The Waffen-SS: A European History*. Oxford: Oxford University Press, pp. 126–139.
- Kudors, Andis (2023). *Russia and Latvia: A Case of Sharp Power*. Routledge.
- Kuzmins, Valdis (2009). 15. latviešu SS brīvprātīgo divīzija Veļikajas upes pozīcijās (1944. gada 1. marts–14. aprīlis): zaudējumu analīze. No: Ērglis, Dzintars (sast.). *Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados*. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 24. sēj.). Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 570.–580. lpp.
- Mälksoo, Maria (2009). The Memory Politics of Becoming European: The East European Subalterns and the Collective Memory of Europe. *European Journal of International Relations*, 15 (4), pp. 653–680
- Neiburgs, Uldis (2007). Latvijas krievi Vācijas bruņotajos spēkos Otrajā pasaules karā. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1, 159.–164. lpp.
- Neiburgs, Uldis (2011). Pretošanās kustība nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas laikā Latvijas sabiedrības sociālajā atmiņā un identitātē. No: Kaprāns, Mārtiņš, Zelče, Vita (zin. red.). *Pēdējais karš: Atmiņa un traumas komunikācija*. 2. papildinātais izdevums. Rīga: LU SZF SPPI, Mansards, 99.–121. lpp.
- Neiburgs, Uldis (2014). “Ja mums arī būs jāmirst, Latvija tomēr dzīvos”: Ģenerāļa Kureļa grupas virsnieku privātās vēstules (1944–1946). *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 4, 149.–170. lpp.
- Neiburgs, Uldis (2021). Planned and Attempted Military Resistance: The Latvian Central Council and General Kurelis Group 1943–1945. In: Nollendorfs, Valters, Ščerbinskis, Valters (eds.). *The Impossible Resistance: Latvia Between Two Totalitarian Regimes*. (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, Vol. 29). Rīga: Zinātne, pp. 107–127.
- Neiburgs, Uldis, Ērglis, Dzintars (2001). Nacionālā un padomju pretošanās kustība – kopīgais un atšķirīgais (1941–1945). No: Šneidere, Irēne (sast.). *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā*. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 267.–329. lpp.
- Neiburgs, Uldis, Ērglis, Dzintars (2022). Pretošanās kustība nacistu okupētajā Latvijā (1941–1945). No: Bleiere, Daina, Kangeris, Kārlis (atb. red.). *20. gadsimta Latvijas vēsture*. 3. sēj.: 1940–1944/1945. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 419.–444. lpp.
- Nikžentaitis, Alvydas (2019). Culture of Memory and Politics of History in Lithuania in 1989–2018. *Institute of National Remembrance Review* (Warszawa), 1, pp. 119–162.
- Paegle, Dzintra (2017). Nacionālās pretošanās kustības dalībnieks – virsnieka vietnieks Aleksandrs Druviņš. *Suntažnieks*, 30.11.
- Pāvilāns, Vilis (1946). Priekš 2 gadiem likvidēja kureliešus. *Latvju Ziņas*, 13.–30.11.
- Perchoc, Philippe (2018). European memory beyond the state: Baltic, Russian and European memory interactions (1991–2009). *Memory Studies*, 12 (6), pp. 1–22. Pieejams: <https://doi.org/10.1177/1750698017750011>.

- Pinzauti, Giulia (2008). The European Court of Human Rights' Incidental Application of International Criminal Law and Humanitarian Law: A Critical Discussion of *Kononov v. Latvia*. *Journal of International Criminal Justice*, 6 (5), pp. 1043–1060.
- Samsons, Vilis (1969). *Kurzemes katlā. Partizāņu un frontes izlūku cīņas 1944–1945*. Rīga: Liesma.
- Samsons, Vilis (1974). *Kurzemes meži šalc... Partizāņu un izlūku cīņa kara pēdējā gadā Kurzemē 1944–1945*. Rīga: Liesma.
- Samsons, Vilis (1995). Pastrādēsimies vēsturiskās patiesības labad. *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 15., 16., 17.06.
- Sazonov, Vladimir, Pakhomenko, Sergii, Kopytin, Igor (2021). Between History and Propaganda: Estonia and Latvia in Russian Historical Narratives. In: Mölder, Holger et al. (eds.). *The Russian Federation in Global Knowledge Warfare: Influence Operations in Europe and Its Neighbourhood*. Cham: Springer, pp. 397–423.
- Snyder, Timothy D. (2015). European Mass Killing and European Commemoration. In: Tismaneanu, Vladimir, Iacob, Bogdan C. (eds.) *Remembrance, History, and Justice: Coming to Terms with Traumatic Pasts in Democratic Societies*. Budapest, NY: Central European University Press, pp. 23–44.
- Strods, Heinrihs (2006a). Nacionālie un padomju partizāni Baltijā 1941.–1956. gadā: kopējais un atšķirīgais. No: Viksne, Rudīte (sast.). *Nacionālā pretošanās komunistiskajiem režīmiem Austrumeiropā pēc Otrā pasaules kara*. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 17. sēj.). Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 19.–35. lpp.
- Strods, Heinrihs (2006b). *PSRS kaujinieki Latvijā (1941–1945)*. I daļa. Rīga: Žurnāla “Latvijas Vēsture” fonds.
- Swain, Geoffrey (2003). Latvia's Red Partisans Reconsidered. *Humanitāro Zinātņu Vēstnesis*, 4, 81.–94. lpp.
- Swain, Geoffrey (2009). Latvia's Democratic Resistance: a Forgotten Episode from the Second World War. *European History Quarterly*, 39 (2), pp. 241–263.
- Swain, Geoffrey (2020). Lettland 1941–1945. In: Brüggemann, Karsten, Tuchtenhagen, Ralph, Wilhelmi, Anja (Hrsg.). *Das Baltikum. Geschichte einer europäischen Region*. Bd. 3: *Die Staaten Estland, Lettland und Litauen*. Stuttgart: Hiesemann Verlag, S. 295–322.
- Vilciņš, Tāivaldis (1967). Zinātnisko ekspedīciju atklājumi Lielā Tēvijas kara vēstures izpētē. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 5, 18.–35. lpp.
- Zellis, Kaspars (2012). *Ilūziju un baiļu mašīnērija. Propaganda nacistu okupētajā Latvijā: vara, mediji un sabiedrība (1941–1945)*. Rīga: Mansards.

THE IMPOSSIBLE COOPERATION: LATVIAN NATIONAL AND SOVIET LATVIAN ANTI-GERMAN ARMED FORMATIONS IN KURZEME (1944–1945)

Uldis Neiburgs

Dr. hist., senior researcher, Institute of Latvian History, University of Latvia

 0000-0001-5807-6137

Research interests: history of Latvia in the Second World War, resistance and collaboration during Soviet and Nazi occupation, social memory, public history

The article reveals attempts of collaboration and conflicts of the members of the Soviet militia unit “Red Arrow” and Lieutenant Rubenis’ battalion of General Kurelis’ group in November – December 1944 in Kurzeme. The expressions of collaboration and resistance of the commanders of these two military formations – before that, the 283rd Russian police battalion and the Latvian legion soldiers – and their socio-political context are analysed here, as well as the reflection of these events in the memory space of Latvia related to this topic. Although the commanders of these units – Vladimirs Semjonovs, Viktors Stolbovs, Roberts Rubenis, and Aleksandrs Druviņš – were citizens of pre-war Latvia, attempts to agree on their joint cooperation against the Germans were unsuccessful due to various political, ideological, ethnic, social, and other differences.

Key words: Nazi occupation, collaboration and resistance, “Red Arrow”, Lieutenant Rubenis battalion, history and memory

Summary

Based on the studies of archival sources and analysis of memory politics and legal practice manifestations, this publication explores the Second World War and post-war periods in Latvia in terms of collaboration and resistance – two complimentary realities that Latvians had to cope with during and after the war. In Latvia, the volatile wartime reality of Soviet–Nazi–Soviet occupations nurtured a sense of anxiety and anomy in society. Some people explicitly obeyed a new totalitarian order and actively collaborated, but others deliberately acted against them. The will to obey or to challenge an occupation regime may reveal various and sometimes competing motifs (political and non-political), but it certainly illustrates the interplay of structural limitations and agency in specific situations.

In the research of the cases of resistance/collaboration analysed in the article, the critical realism approach is used, which states that collaboration and/or resistance should be seen as a strategic action performed by circumstances, which in turn can also create new circumstances and subsequent other actions. The decisions and actions of any individual are determined by opportunity costs, but the practices of the chosen strategies consist of efforts to avoid loss frustration and the desire to gain gratification.

Vladimirs Semjonovs and Viktors Stolbovs were soldiers of the 283rd Latvian Russian police battalion, which was involved in actions against Soviet partisans in Russia and

Belarus in 1943–1944, but later were the commanders of the Soviet partisan unit “Red Arrow” in Kurzeme in 1944–1945. Roberts Rubenis and Aleksandrs Druviņš were soldiers of the former Latvian Army and Latvian legion, later commanders of the Battalion of Lieutenant Rubenis of General Jānis Kurelis’ Group, which fought against the Germans in Kurzeme in 1944. Although these two – Latvian Soviet and Latvian national armed formations and their commanders were citizens of pre-war Latvia, their attempts to agree on cooperation against the Germans were unsuccessful due to ideological differences.

The newly identified documents force us to reject the erroneous opinion about the joint battles of General Kurelis’ group and the Soviet partisan unit “Red Arrow” against the Germans during the Nazi punitive action near Zlēkas in December 1944. The legend of Soviet historiography that the commander of the “Red Arrow”, V. Semjonovs, drowned in Abava in December 1944 during a clash with the Germans is also untrue. The available oral history evidence shows that his death was related to excessive consumption of alcohol and a hit with the soldiers of Lieutenant Rubenis’ battalion.

After the Second World War, several hundred soldiers of General Kurelis’ group were imprisoned in Soviet punitive camps. Still, the last commander of Lieutenant Rubenis’ battalion, A. Druviņš, managed to avoid repression by concealing his participation in General Kurelis’ group. Viktors Stolbovs, the last commander of the Soviet partisan unit “Red Arrow”, served in the 43rd Guards Latvian Rifle Division after the war and playing an important place in the Soviet commemoration events in the 1960s and 1970s.

The situation changed rapidly when Latvia regained its independence in 1990/1991 as the facts about the crimes of the Soviet partisan unit “Red Arrow” against the civilians of Kurzeme came to light, and it was allowed to speak openly about the resistance of Lieutenant Rubenis’ battalion to the Germans. General Kurelis’ group takes an increasingly important place in Latvian memory politics as members of the national resistance movement. However, this status was not granted to the Soviet partisans who fought for the USSR, not for Latvian independence.

An exciting scene opens regarding the evaluation of the 283rd Latvian Russian Police Battalion, General Kurelis’ group, and the Soviet partisan unit “Red Arrow” in the academic and public space of the West and Russia. Most likely, not being in the scope of Holocaust discourse, these formations have not aroused serious interest in the West. And, taking into account the connection of the members of the “Red Arrow” with the service in the German police battalion, and the involvement of former legionnaires in the battalion of Lieutenant Rubenis, who fought against the Germans, these cases have not been suitable for Russian propaganda narratives directed against Latvia.

Saņemts / Submitted 30.06.2023.

Pateicības / Acknowledgements

Raksts sagatavots ar ERAF finansējumu, pēcdoktorantūras projekta “Pārvērtējot bezvalstiskuma pieredzi: pretestība un kolaborācija Latvijā padomju un nacistu okupācijas laikā (1940-1953)” (Nr. 1.1.1.2/VIAA/4/20/738) ietvaros.

© 2023 Uldis Neiburgs, Latvijas Universitāte

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons

Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

AN UNFINISHED WAR: THE HISTORIOGRAPHY OF THE ORGANISATION OF UKRAINIAN NATIONALISTS AND THE UKRAINIAN INSURGENT ARMY PROBLEMS

Ivan Patryliak

DSc, professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv

 0000-0002-4534-4654

Research interests: the history of the Organisation of Ukrainian Nationalists (OUN) and Ukrainian Insurgent Army (UPA); monograph in preparation: “The Liberation Struggle of the OUN and the UPA”

Oleksandr Pahiria

PhD, postdoctoral student, Taras Shevchenko National University of Kyiv

 0000-0003-2481-9769

Research interests: the history of the Ukrainian Liberation Movement of the mid-20th century; monograph in preparation: “Carpatho-Ukraine in the Documents of the Second Polish Republic (1938–1939)”

The article analyses the historiographical process related to the history of Ukrainian nationalism, namely the activities of the Organisation of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in the 1930s–1950s. Drawing on the chronological-territorial and conceptual-methodological principles, the authors divide the secondary sources into five main groups: writings by authors of the Ukrainian diaspora, works of Soviet scientists and publicists, post-independence Ukrainian historiography, communist and contemporary Polish historiography, Western history writing. Within each group, key publications are examined through the prism of documentary sources, methodologies, and conceptual approaches, as well as the socio-political context in which they were created.

Key words: Organisation of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Insurgent Army, liberation movement, nation-state, historiography

Introduction

The history of the Organisation of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA) for more than 75 years has been triggering a strong interest among researchers from various countries and academic schools, provoking intricate scientific and public discussions and generating a massive volume of scientific literature. Back at the turn of the 20th and 21st centuries, Ukrainian scientists, while summarising the bibliography of the named problem, indicated the existence of more than four thousand studies on the history of the OUN and the UPA¹. It can be assumed with a high degree of likelihood that over the past two decades, given the colossal surge of interest in the topic in Ukraine and abroad provoked by both internal and external political developments in Ukraine (the Maidan Revolution and the Russia–Ukraine war) coupled with the declassification of large documentary collections in Ukrainian and foreign archives (“archival revolution”), these indicators have tripled, reaching to date more than 20,000 publications.

Systematising, analysing, and comprehending such enormous historiographical data is extremely difficult. For this purpose, we based our analysis on a set of principles – chronological-territorial and conceptual-methodological which allowed us to outline main streams and trends of the historiographical process related to the problem under study.

Drawing on the chronological-territorial principle, we identified five main groups of the historiography of the OUN and the UPA activities in the 1930s–1950s:

- 1) research of the Ukrainian diaspora;
- 2) works of Soviet scientists and publicists;
- 3) post-independence Ukrainian historiography;
- 4) communist and contemporary Polish historiography;
- 5) Western history writing.

With the help of conceptual and methodological approaches to the classification of the historiography, in the middle of each large group, subgroups, and directions are distinguished based on the use of different methodologies, conceptual approaches, the reflection of the authors’ political preferences, etc.

1 Zdiouruk, Hrynevych, Zdiouruk 1999; Lysenko, Marushchenko 2002; Vovk 1994, 90–95; Patryliak 2006, 257–268; Marushchenko 2002, 54–61.

Research of the Ukrainian diaspora

While analysing the works on the history of the OUN and the UPA written by Ukrainian scholars in the diaspora, it is necessary to underline that the vast majority of this research was created by direct participants or witnesses of the Ukrainian nationalist movement, who were often bearers of the ideology of Ukrainian nationalism and suffered throughout their lives because of their political convictions. Therefore, their works are marked by the idea of national martyrdom, significant complementarity about the actions of the Ukrainian nationalist underground and the Insurgent Army, exaggeration of the scale of the movement, apologetics, silence on certain facts, blending historical research with one's memories and impressions, etc. Despite several indisputable merits, the works produced in the Ukrainian diaspora are characterised by two important drawbacks. The first is an almost mandatory reflection of the author's party views (a Banderite, a Melnikite, a Dvoikar, a communist, etc.) in the research, and the second is, as a rule, insufficient use of archival materials.

To a large extent, Ukrainian historians of the diaspora, due to the existing social and political realities in the West after the Second World War, were compelled to take a “defensive” position, fending off accusations against Ukrainian nationalism and proving the “normality” of this phenomenon as a struggle of Ukrainians for their state independence. As the contemporary Ukrainian researcher Yana Prymachenko rightly points out, such a situation forced diaspora scientists to significantly limit the use in their works of the latest conceptual approaches that were formed by Western liberal intellectuals in the second half of the 20th century. This, in turn, made the scientific output of the diaspora of little interest to the non-Ukrainian public² and contributed to the fact that those minor works by authors of non-Ukrainian origin published in the West were largely based on the Polish or Soviet vision of the Ukrainian nationalist movement.

Among the first studies on the history of the OUN and the UPA during the Second World War, written by Ukrainian diaspora researchers, one should mention publications by Mykola Lebed³, who initiated the “Banderite” direction in the emigration historiography. It was fruitfully continued by Petro Mirchuk, who authored more than ten monographs and brochures on the history of the OUN and the UPA⁴. The indisputable merit of both authors was their open-

2 Prymachenko 2010, 244.

3 Lebed 1993; Lebed 1953; Lebed 1960, 4–5.

4 Mirchuk 1968; Mirchuk 1985; Mirchuk 1952; Mirchuk 1970; Mirchuk 1953; Mirchuk 1961.

ing of a scientific discussion around the mentioned problem and the introduction into academic circulation of a whole variety of documents generated by those structures, which these authors brought with them to the West.

However, the most objective and science-based approach to the study of certain aspects of the underground activities of the OUN and the UPA among Ukrainian scientists abroad was applied in the publications by Ivan Lysiak-Rudnytskyi, Yuriy Tys-Krokhmaliuk, Volodymyr Kosyk, Taras Hunczak, and Petro Sodol⁵. Their works are characterised by a representative source base, the use of a wide range of scientific literature, original methodological approaches, and conceptual integrity.

In general, the emigration Ukrainian historiography of the history of the OUN and the UPA was based, for the most part, on national-patriotic and party positions, which often led to various myths. At the same time, diaspora scientists managed to accumulate and introduce into scientific circulation a huge factual material, which, to a large extent, served as the foundation for the academic examination of the history of the OUN and the UPA in post-Soviet Ukraine, in the early 1990s.

Following the collapse of the Soviet Union, the diaspora historiography continued the study of the history of the Ukrainian nationalist movement on a new methodological and source base. Its qualitative transformation can be showcased by Myroslav Shkandrij's monograph⁶ analysing ideological, political, and cultural dimensions of Ukrainian nationalism(s). The work combines the strengths of both synthesis and close empirical investigation through a thorough survey of previous works, well-known sources, and a significant amount of new material and original research⁷.

Soviet historiography

Soviet history science had been under strict ideological pressure throughout the existence of the USSR, and under physical pressure during the Stalin-era. The methodological foundations of Soviet publications were based exclusively on the works of the so-called classics of Marxism-Leninism, prominent figures

5 Lysiak-Rudnytskyi 2003, 237–259; Tys-Krokhmaliuk 1972; Hunczak 1994, 138–153; Hunczak 1993; Kosyk 1992; Kosyk 2003, 57–86; Kosyk 2003, 94–107; Kosyk 2002; Sodol 1994; Sodol 1995.

6 Shkandrij 2015.

7 Horbyk 2019, 181–184.

of the world left movement, who considered all national liberation and anti-colonial movements of enslaved peoples, which took place outside the influence of Marxist ideology, as a bourgeois, anti-democratic, anti-people, reactionary phenomenon. Given such initial positions of Soviet historiography, it is quite obvious that the Ukrainian national liberation movements of the 1930s–1950s fell under the mentioned classification. An important feature of the Soviet historiography of the history of the OUN and the UPA was also that it tried not only to examine and understand this phenomenon but to prove (basing on the Marxist ideology) its anti-national, harmful bourgeois nature for the sake of utilitarian “educational” and propaganda purposes.

Within the torrent of Soviet-era publications, it is worth singling out the work of Volodymyr Belyaev and Mykhailo Rudnytskyi, *Under Foreign Flags*, published in 1956. Written in a brilliant journalistic style by an employee of the Soviet state security, Belyaev, with the surname of Lviv University professor, and literary critic Rudnytskyi added to increase the effect, the work, from a scientific point of view, does not constitute particularly valuable material. It is marked by a re-arrangement of facts, tendentious interpretation of events, and preparation of documents, which corresponds to its pamphlet genre⁸.

Soviet assessments of the history of the OUN and the UPA did not alter much throughout the Soviet era. They became a kind of ideological stamp, one of the many “infallible” axioms of Soviet history science. Works on the history of the OUN written by Soviet publicists played a particularly important propagandistic and disinformation role. Sharp pamphlets, historical stories, and narratives, created in an almost impeccable literary form, were designed to form an a priori negative image of the OUN and the UPA in the mass Ukrainian readership⁹.

Among the Soviet anti-nationalist pasquils, the works of the already mentioned Belyaev, Serhii Danylenko (aka Serhiy Karin), Klym Dmytruk (aka Klym Galskyi), and Boris Steklyar are particularly uncompromising. All the above-mentioned “scientists” were high-ranking employees of the Soviet special services, while their professional activities in the 1940s–1960s were closely related to the liquidation of the Ukrainian nationalist underground, the Greek Catholic Church, persecution of dissidents, etc.

In general, within the existing ideological coordinates of the Soviet Union, the study of the Ukrainian nationalist movement could not but turn into

8 Bieliaiev, Rudnytskyi 1956.

9 Bieliaiev 1980; Dmytruk 1972; Dmytruk 1982; Ivanchenko 1984; Malanchuk 1974; Melnychuk 1960; Melnychuk 1967; Melnychuk 1963; Rymarenko 1983; Bieliaiev 1952, 18–23.

an incomprehensible mixture of history science with propaganda, designed to form among the population of the Soviet Ukraine and representatives of the Ukrainian emigration, showing several persistent negative stereotypes on the ideological enemies of the Soviet government – “Ukrainian bourgeois nationalists”. Nevertheless, studying the Soviet historiographic heritage is not a complete waste of time. Discarding the ideological layering, and cleaning the research from falsifications and distortions, one can see a lot of interesting factual material there, catch some little-known nuances, and look behind the scenes of the espionage struggle or the “propaganda inner workings” of the times.

Post-independence Ukrainian historiography

The most fundamental historiographic layer of the history of the OUN and the UPA has been created in Ukraine after the declaration of its independence in August 1991. Released from the state ideological pressure, Ukraine’s contemporary history science has been granted an opportunity to develop on a new methodological base, with access to an enormous array of archival sources and interaction with the global science community. On the other hand, as noted by modern Ukrainian historiographers, while faced with a colossal mass of factual material and trying to cover the “white spots” in history as quickly as possible, Ukrainian history science, in the early 1990s, often physically could not cope with the challenges of the time. It appeared to be neither methodologically nor technically prepared to work under the new conditions, which led to the creation of often low-quality studies that did not even formally undergo scientific examination¹⁰.

A peculiar reaction by the historical public to the fact that for about fifty years it was possible to portray Ukrainian nationalists only in a negative light was a certain idealisation of their activities, focusing attention, as a rule, on the facts of the two-front struggle of the OUN led by Stepan Bandera against the Nazi and the Soviet regimes. Bluntly apologetic pro-OUN books began to appear in Ukraine by the authorship of Oleh Bahan, Vasyl Ivanyshyn, Andriy Duda, Volodymyr Staryk, Petro Duzhyi, Hryhoriy Demyan¹¹, which were effectively a compilation of works by Petro Mirchuk, Mykola Lebed, Yaroslav Stetsko,

10 See more: Kulchytskyi 2004, 102; Tarasov 2007; Kasianov 2002; Myshchak 2010, 34–35.

11 Bahan 1994; Ivanyshyn 1992; Duda, Staryk 1995; Demian 1993, 102–107; Duzhyi 1996–1997; Duzhyi 1998; Butko, Demchenko 1992; Holovko 1992, 12–14.

Stepan Bandera, Oleh Shtul', Zynoviy Knysh, Lev Rebet, Dmytro Dontsov, and other emigre scientists and publicists. Academic conferences held in honour of the 50th anniversary of the UPA, which reflected the spirit of the historiographical era, its searches, miscalculations, and trends, became typical illustrations of the rather deplorable state of Ukrainian history science¹².

The most apt description of the works created by Ukrainian historians of that period was given by Yurii Kyrychuk. He emphasised that “they seem to have fulfilled their mission – to familiarise the public with the Ukrainian liberation movement. But at the same time, they showed the harmfulness of cavalry attacks on history. These works were relevant when they were written. Now these “hot cakes” have petrified and are interesting only to bibliographers”¹³.

Starting from 1993–1995, Ukrainian scientists began to approach the history of the OUN and the UPA more objectively, gradually moving away from emotional assessments and ideological views. The new stage of research was characterised by an upsurge in the archaeological and historiographical source base, the formation of a democratic and pluralistic way of history writing, and the creation of real opportunities for shaping an objective view of the history of the Ukrainian national liberation movement of the mid-20th century¹⁴. During the mentioned period, interesting works based on new archival sources were written by Volodymyr Serhiychuk, Mykhailo Koval, Ivan Bilas, Petro Brytskyi, Ivan Mukovskiy, Oleksandr Lysenko, Volodymyr Trofymovych, and others¹⁵.

At this stage, the first conceptual generalisations of the role of the OUN and the UPA during the Second World War were also made, based on new research and documentary publications¹⁶, summarising the achievements of the historiography in the first 5–6 years of Ukraine's independence.

At the turn of the 1990s and 2000s, four new trends emerged in Ukrainian history writing on the named problem. Firstly, initial attempts to apply a comprehensive approach to the history of the Ukrainian nationalist movement were made, to feature the latter not only as a separate current of the anti-fascist resistance movement but as a distinct, self-sufficient phenomenon. Secondly, the expansion of the source base facilitated the appearance of numerous special studies

12 Kulchytskyi S. ta in. 1992; Dychkovskiy O. ta in. 1993.

13 Kyrychuk 2002, 97.

14 Ivantsev, Marushchenko 2003, 21.

15 Serhiichuk 1994, 15–20; Serhiichuk 1995, 193–196; Koval 1994; Koval 1995; Koval 1994, 94–102; Ivanchenko 1993, 296–271; Bilas 1994; Brytskyi 1995; Mukovskiy, Lysenko 1995, 14–17; Ozymchuk 1995; Trofymovych 1994.

16 Mukovskiy, Lysenko 1996; Reient, Mukovskiy, Lysenko 1997, 114–129; Kucher 1997; Kucher, Cherneha 1995; Bondarenko 1997.

dedicated to certain aspects of the activities of the Ukrainian nationalist underground and the Insurgent Army, their struggle in regional dimensions, everyday life history, etc. Thirdly, separate streams, based on different methodological and worldview approaches to the studied topic, are gradually beginning to crystallise. Fourthly, the history of the OUN and the UPA receives a stable “registration” in the general works on the history of Ukraine of the 20th century, the history of the Second World War, and the histories of social groups or specific regions.

Ukrainian President Leonid Kuchma's mandate to the Cabinet of Ministers of Ukraine, dated 28 May 1997, to establish a governmental commission to conduct an in-depth study of the OUN and the UPA problem and to develop the state's official position regarding their activities, contributed to significant intensification of historical research in the field. On 12 September 1997, the Cabinet of Ministers of Ukraine created a Governmental Commission that set up a relevant working group at the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, to prepare, under the leadership of Prof. Stanislav Kulchytskyi, a historical report on the activities of the OUN and the UPA. As part of the work of the commission that functioned until 2005, more than 30 monographs were published, a report¹⁷, and a professional opinion¹⁸ were prepared, as well as a summarising collective essay on the history of the OUN and the UPA was promulgated¹⁹. It is worth mentioning that within the working group there was a complete pluralism of opinions, which contributed to the crystallisation of various directions of the modern Ukrainian historiography of the problem.

Speaking about generalising works on the history of the Ukrainian nationalist movement during the Second World War and the post-war decade, which appeared at the turn of the millennium, it is important to highlight the research by Anatoly Kentiy, Yuriy Kyrychuk, and Anatoliy Rusnachenko. In particular, the latter, for the first time in Ukrainian history science, attempted to introduce the Ukrainian liberation movement of the 1930s–1950s into a broader Eastern European comparative context, presenting its development against the background of similar movements in Belarus and the Baltic states²⁰.

17 *Problema OUN-UPA*. (2004). Zvit robochoi hrupy istorykiv pry Uriadovii komisii z vyvchennia diialnosti OUN i UPA. Osnovni tezy z problemy OUN-UPA (istorychnyi vysnovok). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

18 *Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv i Ukrainska povstanska armii: Fakhovyi vysnovok robochoi hrupy istorykiv pry Uriadovii komisii z vyvchennia diialnosti OUN i UPA* (2005). NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy. 3-tie vyd. ster. Kyiv: Naukova dumka.

19 Kulchytskyi 2005.

20 Rusnachenko 2002.

In parallel with the creation of the first general studies in Ukraine at the turn of the millennium, the development of specific aspects of the Ukrainian liberation movement of the mid-20th century was actively continued. Such problems as the OUN's activity in September 1939, the formation of the Ukrainian Insurgent Army, the OUN's military actions against the Nazi and Soviet regimes, the formation and functioning of the OUN's Security Service, the development of the UPA's rear, the circulation of nationalist and insurgent press, and propaganda, ethno-national concepts of the Ukrainian liberation movement, complex Ukrainian-Polish relations, regional aspects in the activities of the nationalist underground and the Insurgent Army and others have been studied. Over 1997–2004, the world saw the works of such scientists as Oleksandr Lysenko, Stanislav Kulchytskyi, Volodymyr Lytvyn, Volodymyr Trofymovych, Yuriy Shapoval, Halyna Starodubets, Georgiy Kasianov, Yaroslav Dashkevych, Ihor Iliushyn, Dmytro Vedeneev, Volodymyr Dziobak, Oleksandr Vovk, Andriy Rukkas, Vasyl Derevynskyi, Volodymyr Viatrovych, Serhii Demidov, Maria Mandryk, Volodymyr Moroz, Oleksandra Stasiuk, Nestor Myzak, Oksana Dmyterko, Taras Hryvul, Ihor Marchuk.

In the early 2000s, a group of young historians-enthusiasts established the Centre for the Study of the Liberation Movement at Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies in Lviv, which in 2003 started a regular publication of a collection of scientific works entitled *The Ukrainian Liberation Movement*. By 2017, 22 volumes appeared, in which dozens of interesting and informative articles, documentary publications, and reviews prepared by young talented researchers were published. In the collection, special attention was focused on the research of everyday life structures, microhistory, and gender aspects of the Ukrainian liberation movement.

A strong public and political interest in the history of the OUN and the UPA, which prevailed in Ukraine after the Orange Revolution (2004) until 2010, generated a substantial reinvigoration in the scientific study of this problem and its popularisation with the help of popular science publications, exhibitions, and documentaries. During this time, thorough monographs, brochures, and articles were published by such researchers as Dmytro Vedeneev, Hennadiy Bystrukhin, Volodymyr Kovalchuk, Volodymyr Dziobak, Oleksandr Denyschuk, Igor Iliushyn, Mykola Posivnych, Oleksandr Pahiria, Oleksandr Ishchuk, Valeriy Ogorodnik, Andriy Rukkas, Yuri Soroka, Vasyl Ukhach, Oleksandra Stasyuk, Yaroslav Antonyuk, Ihor Marchuk, Vasyl Manzurenko, and dozens of others, covering various aspects of the activities of the Ukrainian nationalist underground movement and the Ukrainian Insurgent Army on the eve, during and after the Second World War.

During this period, the Ukrainian historiography evolved from the systematic accumulation of source materials to presenting the struggle of the Ukrainian underground within a conceptual framework. The thematic spectrum of the research was expanded, in particular, the functioning of the Soviet repressive system in Ukraine was revealed, a historical and legal interpretation of events was given, the ideological and practical component of the Ukrainian independence movement was clarified, the functioning of nationalist associations and groups and their struggle with the Soviet repressive system was shown²¹.

An important contribution to the development of the discussion on Polish–Ukrainian relations in 1942–1947 made by Volodymyr Vyatrovych²², who proposed to consider the Ukrainian–Polish conflict within the framework of the “second Polish–Ukrainian war” concept. The historian claimed that the second Polish–Ukrainian war was “a war within a war”, which determined its features and the behaviour of main participants. The proposed thesis triggered vigorous public and historiographical debates in Ukraine²³ and beyond²⁴.

The Ukrainian historian Oleksandr Zaitsev, under the influence of comparative fascist studies, made an attempt to introduce the new generic concept of Ukrainian “ustashism”, or proto-fascism about the ideology and praxis of Ukrainian integral nationalism. The scholar defined “ustashism” as revolutionary integral nationalism developing under conditions of perceived foreign oppression and involving the use of violence for national liberation and the creation of an independent authoritarian state²⁵. He suggested that the history of the Croatian Ustaša best illustrates how under certain conditions “ustashism” can take the form of proto-fascism and establish a fascist-type regime once a nation-state is built. Employing this theoretical model, the author underlined special features of the OUN as a proto-fascist movement which, had it gone on to acquire state power, could have tapped its full “fascist potential”. However, according to the scholar, the conflict between the OUN and the German occupation authorities in 1941–1943 prevented the crystallisation of Ukrainian fascism and prompted a fundamental revision of the ideology of the Ukrainian revolutionary nationalists²⁶. As Vasyl Futala rightly points out, the formulation of the problem and its solution in the field of intellectual history is worthy of attention, but it does

21 Lysenko 2011, 194; Viedienieiev, Lysenko 2010, 29; Lysenko, Hrytsak 2009, 245.

22 Viatrovych 2011; Viatrovych 2011; Viatrovych 2016.

23 Iliushyn 2012, 382–385; Portnov 2012, 324–334.

24 Motyka 2013, 97–101; Zemba (2012), 403–421; Rudling 2012, 356–381; Sowa 2012, 450–460; Hryciuk 2012, 460–471.

25 Zaitsev 2011, 24.

26 Zaitsev 2013; Zaitsev 2012, 89–101; Zaitsev 2015, 183–193; Zaitsev 2016, 125–149.

not take into account the further evolution of the OUN itself and its relations with Germany²⁷. In general, Zaitsev's concept of "ustashatism" caused an active discussion in the scientific circles in Ukraine and abroad²⁸.

In 2012, a comprehensive monograph by Ivan Patryliak was published, dedicated to the history of the Ukrainian nationalist underground and the UPA, which was based on a wide range of primary and secondary sources and summarised the achievements of the Ukrainian post-independence historiography in the investigation of the named topic²⁹. In 2020, the author prepared its second, updated edition³⁰.

In recent years, Ukrainian historiography has been enriched with works devoted to the regional dimension of the Ukrainian nationalist underground and the UPA³¹, biographies of prominent UPA commanders and OUN leaders³², gender aspects³³, everyday life history, and military-historical anthropology of the Ukrainian liberation movement³⁴.

The development of the contemporary Ukrainian historiography of the OUN and the UPA problem has been taking place in the conditions of a sharp social controversy surrounding worldview, moral, and philosophical problems. Consequently, three main streams have crystallised in Ukrainian history science, which form their evaluative approaches to the history of the OUN and the UPA, based on their inherent worldview values: national-statist, national-liberal, and pro-Russian–Marxist. Despite certain political colouring of the national historiography, over the last three decades, Ukrainian scientists have made a grand breakthrough in the scientific investigation of the history of the Ukrainian nationalist movement.

27 Futala 2014, 126–127.

28 See, for example: *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, 7 (1) (2021); *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, 7 (2) (2021); *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, 9 (1) (2023).

29 Patryliak 2012.

30 Patryliak 2020.

31 Trush, Khobot, Shchur 2019.

32 Ponymaliak 2021; Posivnych 2023; Isaiuk 2023.

33 Havryshko 2015, 199–213; Havryshko 2016, 89–107; Havryshko 2008, 35–67.

34 Prokopov 2019.

Polish historiography

The most powerful historiography of the OUN and the UPA problem abroad has been created in Poland. Polish researchers have written thousands of works on the history of Ukrainian nationalism, most of which, quite obviously, are devoted to the problem of the Polish–Ukrainian conflict during the Second World War and after its end. Polish literature on the topic can be divided into two chronological periods – the one created in the Polish People's Republic (PPR) and as part of contemporary Polish historiography.

Polish history writing during the PPR period itself can be brought down to several stages: the second half of the 1950s–1960s (at this time, the scientific study of the history of the OUN and the UPA in Poland began, the main goal of the research was to legitimise the Polish ruling regime as the one that protected the people and the state from the “Banderites’ threat”); the first half of the 1970s (at this time, due to some liberalisation of the political regime in Poland, several interesting and more or less specialised studies on the history of the Ukrainian nationalist movement appeared); the late 1970s–1980s (the period of complete fictionalisation of the Polish historiography of the OUN and the UPA).

It should be noted that in the communist Polish state, in contrast to the USSR, there were attempts to write truly scientific research along with propaganda pamphlets. The most valuable work about the OUN and the UPA was written by Antoni B. Szcześniak and Wiesław Z. Szota, *The Road to Nowhere*, published in 1973³⁵. In terms of information processing, inclusion of new sources, and history analysis, the work had no equals at the time, neither in the territory of the USSR nor in Poland.

Despite all its flaws, the Polish historiography of the PPR period laid at least some substantial foundation for further studies of the OUN and the UPA problem in the democratic Poland after 1989. This fact played a decisive role in the situation that the modern Polish historiography had a much stronger starting position than the post-independence Ukrainian historiography. However, along with the positive aspects, the PPR-era historians passed on to their successors distinctly negative features – an almost exclusively intolerant approach to the object of their research, a view of the “Ukrainian problem” as an artificially created anti-Polish diversion, a distrustful attitude towards Ukrainian sources (as compared to Polish or Soviet ones), etc.

The post-communist Polish historiography has been revolving largely around the painful aspects of Ukrainian–Polish relations in 1939–1947. In today's Poland,

35 Szcześniak, Szota 1973.

the history of the OUN and the UPA is an extremely sensitive political problem, with different domestic forces often trying to “score points” on the past of Ukrainian–Polish relations. Therefore, socio-political discussions in Poland about the OUN and the UPA usually reactivate at the time of tragic anniversaries (the 1943 Volyn massacre, the 1947 Operation Vistula, the September 1939 campaign, etc.). Thereby, Polish historians, like their Ukrainian colleagues, often become drawn into socio-political confrontations. Consequently, the interpretation of the Ukrainian liberation movement of the 1930s–1950s by Polish scholars depends, as a rule, on the political views and worldview positions of the researchers. Given this situation, three main streams in the post-communist Polish historiography of the problem should be distinguished: the radical nationalist (related to the milieu of “Kresowiaks”, veterans of the Polish Home Army; the national-liberal (represented by the younger generation of scientists from the academic and university environment); and the pro-Ukrainian (represented by scientists of Ukrainian origin).

A characteristic feature of the first stream of modern Polish historiography is its focus on proving several theses – Ukrainian nationalism is a product of German intrigues; a kind of fascism; and a criminal movement responsible for the genocide of Poles and Jews. The most prominent representatives of this trend are Czesław Partacz, Krzysztof Łada, Władysław Filar, Bogumił Grott, Aleksander Korman, Leon Popek, Jerzy Dębski, Lucyna Kulińska, Zdzisław Konieczny, Władysław Ważniewski, Józef Turowski, Jan Wilczur, Andrzej Żupański, Henryk Komański, Szczepan Siekierka, Zbigniew Małyszczycycki, Jan Niewiński, Tadeusz Piotrowski, Władysław and Eva Semaszki, etc. The named authors have published their works in special collections³⁶, or, often with the support of the highest authorities of Poland (including the administration of the President of the Republic of Poland, the Senate, ministries, and voivodeship administrations), they publish monographic series³⁷, which in certain cases³⁸ can hardly be called even as pseudo-scientific works³⁹.

Close to the radical nationalist stream, in terms of the number of published works, is the national-liberal direction. It is more moderate in its assessment of the Ukrainian nationalist movement and admits mistakes and miscalculations

36 Grott 2004; Niewiński 2005; Grott 2010.

37 Turowski, Siemaszko 1990; Dębski, Popek 1997; Karłowicz, Popek 1998; Filar 2003; Filar 2008; Piotrowski 2002; Piotrowski 2004; Partacz, Łada 2004; Korman 2002; Konieczny 2006; Komański, Siekierka 2005; Kulińska 2001–2002; Siekierka, Komański, Bulzacki 2006; Żupański 2007; Kulińska 2009.

38 Semaszko, Semaszko 2000.

39 Marchuk 2003, 171–180.

on the part of interwar Polish authorities in their policies towards the Ukrainian minority, but, despite everything, largely adheres to the theory of the genocide of the Polish population carried out by UPA units and the OUN underground in the Volyn and Galicia regions. Representatives of this stream are marked by a rather critical approach to the historiographic legacy of the Soviet era, the use of a large volume of documentary sources, and the application of the latest methodological approaches in their publications. The most famous scientists of this direction are Ryszard Torzecki, Grzegorz Motyka, Waldemar Rezmer, Paweł Wiczorkiewicz, Damian Markowski, Grzegorz Mazur, Grzegorz Hryciuk, Roman Wysocki, Rafał Wnuk, Henryk Piskunowicz, Andrzej Ajnenkiel, Zbigniew Pałski, Michał Klimiecki, Zbigniew Karpus, and others. Most of the above-mentioned scholars took an active part in the meetings of the International Workshop of Historians “Ukraine – Poland: Difficult Questions”, as a result of which 11 volumes of materials have been published with the final protocols of agreement and disagreements in the positions of the parties⁴⁰.

Despite the positive experience in communication with Polish scientists during the mentioned international workshop, the joint work did not result in the development of a common denominator in the approach to the history of Ukrainian–Polish relations in the 1930s–1940s, as the Polish side had hoped for, being an organiser of these meetings. The lack of synchronised views on the complex issues was caused by a completely different understanding of the fundamental questions: while Ukrainian scientists viewed Western Ukraine as Ukrainian historical and ethnic territories, Polish scholars saw them foremost as Polish historical territories with an ethnically mixed population; Ukrainian scientists considered the activities of the OUN and the UPA as a national liberation struggle directed against all forces hostile to Ukrainian statehood, whereas Polish historians saw them, first of all, as the anti-Polish right-wing radical and totalitarian movement; while Ukrainian historians viewed the Polish–Ukrainian conflict primarily as a struggle for post-war possession of territories with the use of terror against the civilian population by both sides, Polish scientists regarded it as an asymmetric extermination of innocent Polish people by Ukrainian armed formations and characterised these actions as an act of genocide, etc.

Moreover, in recent years, dozens of monographic studies and hundreds of articles have appeared by the representatives of the national-liberal camp covering

40 *Ukraina – Polshcha: vazhki pytannia. (1997–2006). T. 1–10. Varshava; Polska–Ukraina: trudne pytania: materiały XII międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej” (2009). Toruń, 11–12 października 2006, t. 11. Warszawa.*

the activities of the OUN and the UPA during the Second World War in the context of Polish–Ukrainian conflict or against the background of the activities of the Polish nationalist underground in the territory of Western Ukraine in 1939–1945. The works of Ryszard Torzecki, Grzegorz Motyka, Grzegorz Hryciuk, Roman Wysocki, Jan Pisuliński, and Mariusz Zajączkowski⁴¹ have the greatest scientific value for an objective study of the history of the OUN and the UPA.

Grzegorz Motyka's *Ukrainian Guerilla Warfare*⁴² represents a certain generalisation of the achievements of the national-liberal trend in Polish historiography. The work covers the entire period of the activity of the OUN and the UPA in the territory of Ukraine (from 1929 to 1960). The author attempted to show the Ukrainian nationalist movement as an original, powerful, and independent phenomenon, thereby moving away from the concepts that considered Ukrainian nationalism as a marginal movement. To some extent, efforts to cover all aspects of the activities of the OUN and the UPA resulted in certain schematic and superficial presentation of the material, but this does not spoil the overall positive impression of the book. The most problematic, in our view, in Motyka's monograph is the sixth chapter dedicated to the Ukrainian–Polish conflict. There the author practically did not take into account the achievements of Ukrainian historiography, relying mainly on the research of Polish authors and on the documents of the Polish underground, which shaped, to some extent, a one-sided view of the problem⁴³.

The last and the weakest stream of the modern Polish historiography, which tentatively can be called “pro-Ukrainian”, is represented, for the most part, by representatives of the Ukrainian community in Poland and individual Polish researchers who actively oppose the right-wing radical tendencies that are firmly established in Polish history science. The most fruitful representatives of the “pro-Ukrainian” trend in Polish historiography are Roman Drozd, Eugeniusz Miśiło, and Mikołaj Siwicki. The former two scholars largely focus on the study of Operation Vistula and its consequences for the Ukrainian community in Poland. They consider this operation an act of genocide against the Ukrainian minority. At the same time, Mikołaj Siwicki focuses on the entire spectrum of Ukrainian–Polish conflicts in the 20th century. In the context of their research, all three

41 Torzecki 1989; Torzecki 1993; Hryciuk 2005; Motyka, Wnuk 1997; Motyka 1999; Motyka 2006; Motyka 2009; Motyka 2011; Wysocki 2003; Wysocki 2019; Pisuliński 2017; Zajączkowski 2015.

42 Motyka 2006.

43 Hrytskiv 2003, 148–170.

mentioned scientists, to a greater or lesser extent, cover certain aspects related to the activities of the OUN and the UPA during and after the Second World War⁴⁴.

Recently, the “pro-Ukrainian” stream has been reinforced by an academic programme under the general supervision of Prof. Igor Hałagida at the Ukrainian Catholic University of Lviv aimed at counting the Ukrainian victims of the Polish–Ukrainian confrontation in 1939–1947. The first volume within the project covering the Chełm Land and southern Podlachia in 1939–1944⁴⁵ showed the huge scientific potential of the critically and empirically-based scientific approach to the study of the Polish–Ukrainian conflict and for correcting some of the fundamental conclusions made by the Polish historiography on the root causes, nature, scale, and consequences of the conflict.

Summarising the analysis of Polish historiography, it is worth pointing out that a more hostile discourse towards the Ukrainian liberation movement prevails in modern Polish history science. A large group of Polish researchers is in favour of preserving the views established during the Polish People's Republic which presented Ukrainian nationalism as a fascist, pro-German, anti-Polish, genocidal movement. A slightly smaller group of scientists is more restrained in their assessment of Ukrainian nationalism. They generally recognise the right of Ukrainians to fight for their statehood but agree with the thesis about an asymmetry of the Ukrainian–Polish confrontation and a genocide of the Polish people in the Volhynia and Galicia regions (disagreements between the representatives of the first and the second streams of the Polish historiography are rather technical and relate to the numbers of losses, rather than the core of the issue). Only a small, marginal group of modern Polish scholars constitutes an almost unnoticeable trend in the Polish historiography, which in its evaluation of the activities of the OUN and the UPA gravitates more towards modern Ukrainian history science than towards the Polish one.

Western historiography

The works of Western European and North American scholars can be divided into the studies specifically dedicated to the history of Ukrainian nationalism as a phenomenon, and publications in which certain aspects of the praxis of the OUN and the UPA are highlighted in a broader context.

44 Misyło 1997, 7–36; Misyło 2006, 5–54; Drozd 2001; Drozd 2003, 64–81; Drozd 2005; Drozd 2003, 336–351; Syvitskyi 2005.

45 Hałagida, Ivanyk 2021.

In 1955, the first edition of John Armstrong's work *Ukrainian Nationalism* was published⁴⁶. The book, which was subsequently republished several times with corrections and additions⁴⁷, became a classic Western study of the history of Ukrainian nationalism. For a long time, it was the de facto "legislator of fashion" in the matter of studying the history of the OUN and the UPA in Europe and North America. The book, to a large extent, revealed to Western readers not only Ukrainian nationalism but also Ukraine as such, the "Ukrainian problem" as one of the most complex and perplexed geopolitical problems of the 20th century.

The collapse of the Soviet Union and the emergence of independent Ukraine on the political map of the world somewhat intensified the study of the OUN and the UPA problem in the West. Separate special studies, mostly in the form of articles and scientific reports, dedicated to Ukrainian nationalism came out of the scientific works of such scholars as Marko Carynnyk, Karl Berkhoff, Franz Grelka, Timoty Snyder, Franziska Bruder, Wilfried Jilge, and others⁴⁸. However, the majority of Western researchers are familiar with the history of the OUN and the UPA through Polish and Russian historiography, which forms a distorted image of the topic⁴⁹.

At the same time, some Western scholars (John-Paul Himka⁵⁰, Grzegorz Rossoliński-Libe⁵¹, Frank Golczewski⁵², Per Anders Rudling⁵³, Timoty Snyder⁵⁴, and others) contextualise the OUN and the UPA's activities in the light of comparative fascist studies, which is actively being developed by certain academic schools in the West⁵⁵. As part of this approach, the concept of generic fascism is singled out⁵⁶, which, in particular, offers a theoretical model for making scientific extrapolations and generalisations, attributing a fascist nature to the right-wing radical movements and political systems of the 1930s and 1940s, synchronous with the regimes of Benito Mussolini and Adolf Hitler.

46 Armstrong 1955.

47 Armstrong 1963; Armstrong 1980; Armstrong 1990; Armstrong 2008.

48 Berkhoff, Carynnyk 1999, 149–184; Berkhof 2011; Grelka 2005; Snyder 1999, 86–120; Snyder 2003, 198–204; Snyder 2003, 49–54; Snyder 2011; Yilhe 2006, 29–31; Bruder 2007.

49 Patryliak 2011, 295–321; Kosyk 2003, 176–189; Hunchak 2005, 253–263.

50 Himka 2010, 353–358; Himka 2021.

51 Rossoliński-Libe 2011, 83–114; Rossoliński-Libe 2010, 1–16.

52 Golczewski 2010, 571–591.

53 Rudling 2006, 163–189; Rudling 2010, 237–309; Rudling 2011, 1–71; Rudling 2014, 214–286.

54 Snyder 2012, 189–218; Snyder 2010, 8.

55 Umland 2008, 12–16.

56 Umland 2009, 298–309.

In particular, the Canadian historian John-Paul Himka outlines specific features characteristic of Eastern European fascism (to which he includes the OUN): anti-Semitism, anti-communism, and self-discipline⁵⁷. The most extensive argumentation about the fascist nature of the OUN is presented in the biographical book dedicated to the OUN leader Stepan Bandera by the German historian Grzegorz Rossoliński-Libe⁵⁸.

Researchers of this direction pay considerable attention to the search for manifestations of totalitarianism, xenophobia, and anti-Semitism in the ideological and programmatic documents and practical activities of the OUN and the UPA, the influence of fascism and Nazism on their praxis, investigate the facts of the involvement of its members in war crimes and ethnic cleansing, leaving other essential aspects and features of the Ukrainian liberation movement of the 1930s–1950s on the periphery. The attempts to “integrate” the history of the Ukrainian national liberation movement into the familiar formula of “fascism” quite often lead to schematic, one-sided, and superficial presentation of the topic.

Among Western synthetic writings dedicated to anti-Soviet nationalist insurgencies in the Western Borderlands one should mention the comparative study by Russia-born historian Alexander Statiev⁵⁹. Drawing mainly on Soviet sources from Moscow archives, the author outlines the goals, strategies, composition, strengths and weaknesses of the synchronised anti-communist nationalist movements in Ukraine, Eastern Poland, Lithuania, Latvia, and Estonia, and conceptualises the Soviet pacification doctrine and the means used by the state against the insurgents. However, Statiev’s perspective on the national resistance movement in Ukraine and the wider Western Borderland area has been largely shaped by Soviet sources and conceptual approaches that led to some disputable conclusions. In particular, the author stated that UPA’s major focus was not the fight against the Soviets, even less against the Germans, but the ethnic cleansing of Poles. He exaggerated the level of collaboration between the UPA and Germany and the former’s violence against the civilian population, which served as part of the research strategy to justify Soviet anti-insurgency and pacification operations in Western Ukraine after 1944.

57 Himka 2010, 108.

58 Rossoliński-Libe 2014.

59 Statiev 2010.

Conclusions

Concluding the historiographical analysis, we would like to point out that after the end of the Second World War, Ukrainian and foreign scholars created a rich selection of scientific literature dedicated to the most diverse aspects of the history of the OUN and the UPA in the 1930s–1950s. Most of the respective works have been produced by scientists of the Ukrainian diaspora, Polish researchers, and contemporary Ukrainian historians. The most original, multifaceted, and methodologically pluralistic are the achievements of Ukrainian scientists in recent decades. Due to the wide public interest in the problem, the topic of the OUN and the UPA activities always remains at the epicentre of public and scientific attention, which provokes heated debates and contributes to the crystallisation of certain schools and directions in Ukrainian history writing.

Ukrainian historians have investigated the most varied aspects of the history of the Ukrainian independence movement of the 1930s–1950s, worked out a colossal volume of documentary sources and introduced a huge layer of factual and empirical data into scientific circulation. However, the development and application of modern theoretical and methodological principles are significantly inferior to the empirical level of research. In particular, one of the fundamental questions regarding the nature and typology of the Ukrainian nationalist movement against the background of similar movements of European and world nations remains poorly articulated in the scientific discourse.

In recent years, Ukrainian and foreign scholars have increasingly focused on the “human dimension” of the Ukrainian nationalist movement and its regional specificity. This trend, on the one hand, contributed to the deepening of special research, and, on the other hand, led to a situation where the sense of the complexity of the topic, and its multifaceted nature is often lost behind in narrowly focused works. Besides, to this day, the OUN and the UPA problem remains to a certain extent a “thing-in-itself”. Despite the attempts by some scientists to expand the analysis of the Ukrainian nationalist movement in the European and global contexts, without narrowing its significance exclusively to the level of Ukraine, let alone its Western part, historical comparative studies on this topic are extremely few.

BIBLIOGRAPHY / BIBLIOGRĀFIJA

- Armstrong, John (1955). *Ukrainian Nationalism 1939–1945*. New York: Columbia University Press.
- Armstrong, John (1963). *Ukrainian Nationalism*. New York: Columbia University Press.
- Armstrong, John (1980). *Ukrainian Nationalism*. Colorado: Ukrainian Academic Press.

- Armstrong, John (1990). *Ukrainian Nationalism*. Englewood – Colorado.
- Armstrong, John (2008). *Ukrainskiy natsyonalizm*. Fakty i issledovania. Per. s anhl. P. V. Bekhtyna. Moskva: Tsentrpolihraf.
- Bahan, Oleh (1994). *Natsionalizm i natsionalistychnyi rukh. Istoriiia ta idei*. Drohobych.
- Berkhof, Karl (2011). *Zhnyva rozpachu. Zhyttia i smert v Ukraini pid natsyystskoiu vladoiu*. Z anhl. Pereklav T. Tsymbal. Kyiv: Krytyka.
- Berkhoff, Karl, Carynnyk, Marko (1999). The Organization of Ukrainian Nationalists and its Attitude Towards Germans and Jews: Iaroslav Stetsko's Zhyttiepys. In: *Harvard Ukrainian Studies*, XIII (3/4), pp. 149–184.
- Bieliaiev, Volodymyr (1952). Vbyvti lvivskykh uchenykh na utrymanni Vashynhtona. (Ukrainski burzhuazni natsionalisty). In: *Suchasne i maibutnie*, № 7, pp. 18–23.
- Bieliaiev, Volodymyr, Rudnytskyi, Mykhailo (1956). *Pid chuzhymy praporamy. Pamflety*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk.
- Bieliaiev, Volodymyr (1980). *Ya zvyuvachuui! Narysy y pamflety*. Kyiv: Polityvdav Ukrainy.
- Bilas, Ivan (1994). Represyvno-karalna systema v Ukraini 1917–1953. In: *Suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz*. U dvokh knykhakh. Kn. 1. Kyiv: Lybid.
- Bondarenko, Kost' (1997). *Diialnist orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv naperedodni i pid chas Druhoi svitovoi viiny (1939–1945): politychni ta viiskovi aspekty*. Avtoref. dys. kand. ist. nauk: 07.02.01. Derzh. un-t "Lvivska politekhnika". Lviv.
- Bruder, Franziska (2007). *"Den Ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!"*. Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN), 1929–1948. Berlin: Metropol.
- Brytskyi, Petro (1995). *Ukraina u Druhii svitovii viini (1939–1945)*. Chernivtsi: Chernivetskyi un-t.
- Butko, Serhii, Demchenko, Tamara (1992). *Za Ukrainu, za yii voliu. Korotky narys borotby OUN-UPA za nezalezhnist Ukrainy (druhyi etap natsionalno-vyzvolnoho rukhu na Ukraini 30-kh – pochatku 50-kh rr.)*. Chernihiv.
- Dębski, Jerzy, Poppek, Leon (1997). *Okrutna przestroga*. Lublin.
- Demian, Hryhoriy (1993). Protty natsyystskykh okupantiv. In: *Viisko Ukrainy*, № 10, pp. 102–107.
- Drozd, Roman (2001). *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989*. Warszawa.
- Drozd, Roman (2003). Polsko-ukrainski vidnosyny na Kholmshchyni, Nadsiani ta Lemkivshchyni v 1944–1947 rr. In: Isaievych, Ya. (red.). *Volyn i Kholmshchyna 1938–1947 rr.: polsko-ukrainske protystoiannia ta yoho vidlunnia. Doslidzhennia, dokumenty, spohady*. Lviv, pp. 336–351.
- Drozd, Roman (2003). Ukraińcy w Polsce 1944–1947 – losy, postawy, nastroi. In: Pisuliński, Jan (pod. red.). *Akcja "Wisła"*. Warszawa: IPN, pp. 64–81.
- Drozd, Roman (pod. red.) (2005). *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989)*. T. II. Akcja "Wisła". Warszawa.
- Duda, Andriy, Staryk, Volodymyr (1995). *Bukovynskyi kurin v boiakh za ukrainsku derzhavnist*. Chernivtsi.

- Duzhyi, Petro (1996–1997). *Stepan Bandera – symbol natsii. Eskiznyi narys pro zhyttia i diialnist providnyka OUN. U 2-kh chastynakh.*
- Duzhyi, Petro (1998). *Roman Shukhevych – polityk, vojn.* Lviv: Halytska vydavnycha spilka.
- Dychkovskiy, Oleh (1993). *Materialy naukovoi konferentsii Vseukrainskoho bratstva voiakiv UPA “Orhanizatsiia Ukrainskykh Natsionalistiv i Ukrainska Povstanska Armiia (istoriia, uroky, suchasnist).* 16–17 sichnia 1993 r., m. Ivano-Frankivsk. Stryi: TOV “UVIS”.
- Filar, Władysław (2003). *Wołyń 1939–1944: Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie.* Studium historyczno-wojskowe zmagañ na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej. Toruń: Adam Marszałek.
- Filar, Władysław (2008). *Wydarzenia wołyńskie 1939–1944: W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania.* Toruń: Adam Marszałek.
- Futala, Vasył (2014). Vidobrazhennia istorii OUN 1929–1939 rr. v suchasnomu ukrainskomu naratyvi. In: *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh.* Lviv. Zb. 19, pp. 126–127.
- Golczewski, Frank (2010). *Deutsche und Ukrainer. 1914–1939.* Paderborn: Schöningh.
- Grelka, Frank (2005). *Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Desatzungsherrschaft 1918 und 1941–1942.* Weisbaden.
- Grott, Bogumił (red.) (2004). *Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–2004.* Warszawa: Museum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie.
- Grott, Bogumił (red.) (2010). *Działalność nacjonalistów ukraińskich na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej.* Warszawa: Museum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie.
- Hałagida, Ihor, Ivanyk, Myroslav (upor.) (2021). *Ukrainski zhertvy Kholmshchyny ta pivdennoho Pidliashshia u 1939–1944 rr.* Lviv: Ukrainkyi Katolytskyi Universytet.
- Havryshko, Marta (2008). Love and Sex in Wartime. Controlling Women’s Sexuality in the Ukrainian Nationalist Underground. In: *Aspasia: The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women’s and Gender History.* Vol. 12, pp. 35–67.
- Havryshko, Marta (2015). Henderni aspekty seksualnoi morali v OUN i UPA u 1940–1950-kh rokakh. In: *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh.* Lviv, Zb. 2, pp. 199–213.
- Havryshko, Marta (2016). Choloviky, zhinky y nasylystvo v OUN ta UPA v 1940–1950-kh rr. In: *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal,* № 4, pp. 89–107.
- Himka, John-Paul (2010). O znachenyy situatsionnoho elementa v vostochno-tsentralnoevropeiskom fashyzme. In: *Ab imperio,* 4, p. 108.
- Himka, John-Paul (2021). *Ukrainian Nationalists and the Holocaust. OUN and UPA’s Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944.* Stuttgart: Ukrainian Voices, Vol. 12.
- Himka, John-Paul (2010). The Importance of the Situational Element in East Central European Fascism. In: *East Central Europe,* 37 (2–3), pp. 353–358.
- Holovko, Taras (1992). OUN-UPA – smolokyp natsii. In: *Trybuna,* № 1, pp. 12–14.

- Horbyk, Roman (2019). Myroslav Shkandrij. Ukrainian Nationalism: Politics, Ideology, and Literature, 1929–1956. Yale UP, 2015. xii, 332 pp. In: *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, VI (1), pp. 181–184.
- Hryciuk, Grzegorz (2005). *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948*. Toruń.
- Hryciuk, Grzegorz (2012). Recenzja książki: Wołodymyr Wiatrowycz, Druha polsko-ukrajńska wojna 1942–1947. In: *Pamięć i Sprawiedliwość*, № 21, pp. 460–471.
- Hrytskiy, Roman (2003). Polska istoriohrafia ukrainsko-polskoho zbroinoho konfliktu chasiv Druhoi svitovoi viiny. In: *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. Zb. 2, pp. 148–170.
- Hunchak, Taras (1993). *Ukraina: persha polovyna XX stolittia: Narysy politychnoi istorii*. Kyiv: Lybid.
- Hunchak, Taras (2005). Problema istoriohrafii: istoriia ta yii dzherela In: *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. Zb. 4, pp. 253–263.
- Hunczak, Taras (1994). OUN–German Relations 1941–1945. In: *German–Ukrainian Relations in Historical Perspective*. Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, Edmonton, pp. 138–153.
- Iliushyn, Ihor (2012). Plokho zabytoe staroe: o novoi knyhe Vladymyra Viatrovycha. In: *Ab Imperio*, 1, pp. 382–385.
- Isaiuk, Olesia (2023). *Roman Shukhevych*. Zhyttia lehendy. Kyiv: Nash format.
- Ivanchenko, Ivan (1984). *Ideolohichna dyversiiia v natsionalistychnii upakovtsi*. Kyiv.
- Ivanchenko, Mykhailo (1993). Pochute i pobachene. Zvenyhorodskyi teren OUN na Cherkashchyni. In: *Natsionalno-vyzvolna borotba 20–30-kh rokiv KhKh stolittia v Ukraini*. Kyiv – Lviv, pp. 296–271.
- Ivantsev, Ivan, Marushchenko, Oleksandr (2003). Ukrainska povstanska armia v suchasni vitchyzniani istoriohrafii. In: *Ukrainska povstanska armia – fenomen istorii: Materialy Vseukrainskoi naukovo konferentsii*. Ivano-Frankivsk: Plai.
- Ivanyshyn, Vasyl (1992). *Natsiia. Derzhavnist. Natsionalizm*. Drohobych: Vidrozhennia.
- Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*. Vol. 7, No. 2 (2021).
- Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*. Vol. 7, No. 1 (2021).
- Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*. Vol. 9, No. 1 (2023).
- Karłowicz Leon, Popek Leon (1998). *Śladami ludobójstwa*. Lublin.
- Kasianov, Georgiy (2002). Shche ne vmerla ukrainska istoriohrafia. In: *Krytyka*, Ch. 4.
- Komański, Henryk, Siekirka, Szczepan (2005). *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w wojewodstwie tarnopolskim 1939–1946*. Wrocław.
- Konieczny, Zdzisław (2006). *Stosunki polsko-ukraińskie na ziemiach obecnej Polski w latach 1918–1947*. Wrocław.
- Korman, Aleksandr (2002). *Stosunek UPA do Polaków na ziemiach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej*. Wrocław.
- Kosyk, Volodymyr (1992). *Ukraina pid chas druhoi svitovoi viiny (1939–1945)*. Kyiv – Paryzh – Niu-York – Toronto: Lybid.
- Kosyk, Volodymyr (2002). *Rozkol OUN u svitli dokumentiv*. Kyiv.

- Kosyk, Volodymyr (2003). Harvard patronuie nenaukovi metody doslidzhennia. In: *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. Zb. 1, pp. 176–189.
- Kosyk, Volodymyr (2003). Polsko-ukrainska trahediia pid chas Druhoi svitovoi viiny (1942–1944). In: *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. Zb. 2. Lviv: Ms. pp. 94–107.
- Kosyk, Volodymyr (2003). UPA v nimetskykh dokumentakh. In: *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. Zb. 1. Lviv: Ms. pp. 57–86.
- Koval, Mykhailo (1994). OUN-UPA mizh “tretim reikhom” i stalinskym totalitaryzmozom. In: *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 2–3, pp. 94–102.
- Koval, Mykhailo (1994). *U kraina u Druhii svitovii i Velykii Vitchyznianiі viinakh (1939–1945 rr.): Sproba suchasnoho kontseptualnoho bachennia*. Kyiv.
- Koval, Mykhailo (1995). *Ukraina 1941–1945. Malovidomi i neprochytani storinky istorii*. Kyiv: Vyshcha shkola.
- Kucher, Volodymyr (1997). *OUN-UPA v borotbi za nezalezhnu Ukrainu*. Kyiv: Biblioteka ukrainsia.
- Kucher, Volodymyr, Cherneha, Petro (1995). *50-richchia peremohy nad fashyzmozom: Ukraina i Druha svitova viina*. Kyiv.
- Kulchytskyi, Stanislav (2004). Ukrainska istoriia yak znariaddia lehitymizatsii postradianskoho politychnoho ustroiu naprykintsi 80-kh rokov. In: *Istoriia ta istoriohrafia v Yevropi*. Vyp. 3.
- Kulchytskyi, Stanislav (1992). *Ukrainska povstanska armiia i natsionalno-vyzvolna borotba v Ukraini 1940–1950-kh rr. Materialy Vseukrainskoi naukovoī konferentsii*. Kyiv.
- Kulchytskyi, Stanislav (vidp. red.) (2005). *Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv ta Ukrainska povstanska armiia. Istorychni narysy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kulińska, Lucyna (2001–2002). *Dzieje Komitetu Ziemi Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943–1947*. T. 1–2. Kraków.
- Kulińska, Lucyna (2009). *Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922–1939*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Kyrychuk, Yuriy (2002). Istoriohrafia Ukrainskoi povstanskoi armii. In: *Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk*. Spetsvypusk do 60-richchia UPA. Drohobych, 2002.
- Lebed, Mykola (1953). *Druhyni Ukrainskykh Natsionalistiv u rokakh 1941–42*. Miunkhen: Nasha knyhozbirnia.
- Lebed, Mykola (1960). Do zviazkiv OUN–Bandery z nimetskyim viiskom. In: *Svoboda*. Dzherzi Siti. ch. 3. 10. 6. pp. 4–5.
- Lebed, Mykola (1993). *Ukrainska Povstanska Armiiia. Yii geneza, rist i dii u vyzvolnii borotbi ukrainskoho narodu za Ukrainku Samostiinu Sobornu Derzhavu*. Chastyna I. Nimetska okupatsiia. Repryntne vydannia. Drohobych: Vidrodzhennia.
- Lysenko, Oleksandr (2011). Doslidzhennia istorii Druhoi svitovoi viiny v suchasniī Ukraini: osnovni tendentsii ta perspektyvy. In: *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 4, p. 194.

- Lysenko, Oleksandr, Hrytsiuk, Valeriy (2009). Problematyka Druhoi svitovoi viiny u suchasnykh vitchyznianskykh viiskovo-istorychnykh doslidzhenniakh. In: *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, № 15, p. 245.
- Lysenko, Oleksandr, Marushchenko, Oleksandr (2002). *Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv ta Ukrainska povstanska armii. Bibliohrafichni pokazhchyk publikatsii 1998–2002 rokiv*. Kyiv.
- Lysiak-Rudnytskyi, Ivan (2003). *Istorychni ese*. U 2-kh t. T. 2. Kyiv: Osnovy.
- Malanchuk, Fedir (1974). *Yikh remeslo – zrada: publitsystrychni narysy, pamflety y feiletony*. Lviv: Kameniar.
- Marchuk, Ihor (2003). Rez. na: Semaszko W., Semaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. Warszawa, 2000. T. 1, S. 1–1000; T. 2, S. 1001–1440. In: *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. Zb. 2, pp. 171–180.
- Marushchenko, Oleksandr (2002). Suchasna vitchyzniana istoriohrafiiia uchasti ukrainsiv u zbroinykh formuvanniakh voiuichykh storin u roky Druhoi svitovoi viiny. In: *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. statei*. Kyiv. Vyp. 6, pp. 54–61.
- Melnychuk, Yuriy (1967). *Prodai-dushi*. Lviv: Kameniar.
- Melnychuk, Yuriy (1960). *Koly krov kholone v zhylakh. Narysy, pamflety*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk.
- Melnychuk, Yuriy (1963). *Plemia upyryv. Narysy. Pamflety. Felietony*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk.
- Mirchuk, Petro (1952). *Akt vidnovlennia Ukrainskoi derzhavnosti 30 chervnia 1941 roku. Yoho heneza ta politychne y istorychne znachennia*. Niu-York: Vydannia holovnoi upravy Orhanizatsii oborony chotyrok svobod Ukrainy.
- Mirchuk, Petro (1953). *Ukrainska Povstanska Armii, 1942–1952*. Miunkhen: Tsytseron.
- Mirchuk, Petro (1961). *Stepan Bandera symvol revoliutsiinoi bezkompromisovosti*. Niu-York–Toronto.
- Mirchuk, Petro (1968). *Narys istorii Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv*. T. I. 1920–1939. Miunkhen: Ukrainske vydavnytstvo.
- Mirchuk, Petro (1970). *Roman Shukhevych (Hen. Taras Chuprynka) komandyr Armii bezsmertnykh*. Niu-York: Tovarystvo kolyshnykh voiakiv UPA.
- Mirchuk, Petro (1985). *Revoliutsiinyi zmah za USSD. (Khto taki “banderivtsi”, “melnykivtsi”, “dviikari”)*. T. 1. New York; Toronto; London.
- Misyło, Eugeniusz (2006). Pawłokoma. 3.III.1945 r. In: *Pawłokoma. 3.III.1945 r. Dokumenty*. Warszawa: Wydawnictwo “UKAR”, pp. 5–54.
- Misyło, Eugeniusz (1997). Peredmova. In: *Aktsiia “Visla”. Dokumenty*. Lviv – Niu-York, pp. 7–36.
- Motyka, Grzegorz (1999). *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948*. Warszawa.
- Motyka, Grzegorz (2006). *Ukrainska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstanskiej Armii*. Warszawa: Rytm.

- Motyka, Grzegorz (2009). *W kręgu "Łun w Bieszczadach"*. Warszawa: Rytm.
- Motyka Grzegorz (2011). *Od rzezi wołyńskiej do akcji "Wisła". Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011.
- Motyka, Grzegorz, Wnuk, Rafał (1997). "Pany" i "rezuny". *Współpraca AK-WiN i UPA 1945–1947*. Warszawa.
- Motyka, Grzegorz (2013). W krainie uproszczen. In: *Nowa Europa Wschodnia*, 1, pp. 97–101.
- Mukovskiy, Ivan, Lysenko, Oleksandr (1995). Ukrainci v zbroinykh formuvanniakh krain-uchasnyts II svitovoi viiny. In: *Rozbudova derzhavy*, № 5–6, pp. 14–17.
- Mukovskiy, Ivan, Lysenko, Oleksandr (1996). *Zvytiaha i zhertovnist: ukrainci na frontakh Druhoi svitovoi viiny*. Kyiv: Vydavnyche ahentstvo "Knyha pamiaty Ukrainy".
- Myshchak, Ivan (2010). *Inkorporatsiia ta radianizatsiia zakhidnoukraińskyykh zemel (1939 – pochatok 1950-kyh rr.): istoriohrafiiia*. Monohrafiiia. Kyiv: In-t zakonodavstva VR Ukrainy.
- Niewiński, Jan (wybor i opracowanie) (2005). *Stosunki polsko-ukraińskie "Głos kresowian"*. Warszawa: Museum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie.
- Orhanizatsiia ukraińskyykh natsionalistiv i Ukrainska povstanska armiia: Fakhovyyi vysnovok robochoi hrupy istorykiv pry Uriadovii komisii z vyvchennia diialnosti OUN i UPA* (2005). NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy. 3-tie vyd. ster. Kyiv: Naukova dumka.
- Ozymchuk, Oleh (1995). *Antyfasystska borotba OUN–UPA v roky Druhoi svitovoi viiny (period 1941–1944 rr.) na materialakh Volyni: Avtoreferat dys. kand. ist. nauk*. Rivnenskiy ped. Instytut. Rivne.
- Partacz, Czesław, Łada, Krzysztof (2004). *Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej*. Toruń: Centrum Edukacji Europejskiej.
- Patryliak, Ivan (2006). OUN i UPA u vysvitlenni suchasnoi ukraińskoi istorychnoi nauky. In: Redkol.: Boriak, H. V. (holova), Matiash, I. B. (zast. holovy) ta in. *Arkhivoznavstvo. Arkheohrafiiia. Dzhereloznavstvo: Mizhvid. zb. nauk. prats*. Vyp. 8, pp. 257–268.
- Patryliak, Ivan (2011). Sproba vmistyty velyku istoriiu u malii formuli. Rets. na Franziska Bruder "Den Ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!". Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN). 1929–1948. Berlin: Metropol, 2007. 299 s. In: *Ukraińskyyi vyzvolnyi rukh*. Zb. 15, pp. 295–321.
- Patryliak, Ivan (2012). "Vstan i borys! Slukhai i vir...": *ukraińske natsionalistychne pidpillia ta povstanskiy rukh (1939–1960 rr.): Monohrafiiia*. Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu. Lviv: Chasopys.
- Patryliak, Ivan (2020). *Vyzvolna borotba OUN y UPA (1939–1960): monohrafiiia*. Kyiv: VD ADEF Ukraina.
- Piotrowski, Czesław (2002). *Zniszczone i zapomniane osiedla polskie oraz kościoły na Wołyniu*. Warszawa.

- Piotrowski, Czesław (2004). *Krwawe żniwa za Styrem, Horyniem i Słuczą*. Toruń: Adam Marszałek.
- Pisuliński, Jan (2017). *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947*. Rzeszów: Libra Pl.
- Polska–Ukraina: trudne pytania: materiały XII międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”* (2009). Toruń, 11–12 października 2006, t. 11. Warszawa.
- Ponypaliak, Alina (2021). *Ostannii komandyr UPA. Zhyttia i borotba Vasylia Kuka*. Kyiv: Nash format.
- Portnov, Andriy (2012). “Istorii dlia domashnoho vzhytku”. In: *Ab Imperio*, 3, pp. 324–334.
- Posivnych, Mykola (2023). *Providnyk ukraińskiej idei*. Kyiv: Nash format.
- Problema OUN-UPA* (2004). Zvit robochoi hrupy istorykiv pry Uriadovii komisii z vyvchennia diialnosti OUN i UPA. Osnovni tezy z problemy OUN-UPA (istorychnyi vysnovok). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- Prokopov, Vasyl (2019). *Povsiakdenne zhyttia chleniv OUN ta voiakiv UPA na Zakerzonni (1943–1947 rr.)*. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorychnykh nauk. Spetsialnist: 07.00.01. Istoriiia Ukrainy (Istorychni nauky). Dnipro.
- Prymachenko, Yana (2010). Stanovlennia novoho pivnichnoamerykanskooho istorychnoho dyskursu z problemy OUN-UPA u druhii polovyni XX st. In: *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 19: V, Ch. 2. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, p. 244.
- Reient, Oleksandr, Mukovskiyi, Ivan, Lysenko, Oleksandr (1997). UPA ta zbroini formuvannia OUN yak chynnyk Druhoi svitovoi viiny. In: *Viche*, № 10, pp. 114–129.
- Rossoliński-Libe, Grzegorz (2011). The “Ukrainian National Revolution” of 1941. Discourse and Practice of a Fascist Movement In: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 12 (1), pp. 83–114.
- Rossoliński-Libe, Grzegorz (2014). *Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist: Fascism, Genocide, and Cult*. Stuttgart.
- Rossoliński-Libe, Grzegorz (2010). Celebrating fascism and war criminality in Edmonton. The Political Myth and Cult of Stepan Bandera in Multicultural Canada. In: *Kakanien Revisited*, 12, pp. 1–16.
- Rudling, Per Anders (2006). Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of the OUN-UPA (the Organization of Ukrainian Nationalists – the Ukrainian Insurgent Army In: *East European Jewish Affairs*, 36 (2), pp. 163–189.
- Rudling, Per Anders (2010). Yushchenkiv fashyst: kult Bandery v Ukraini ta Kanadi. In: *Strasti za Banderouiu: statti ta ese*. Kyiv: Hranit-T, pp. 237–309.
- Rudling, Per Anders (2011). The OUN, the UPA and the Holocaust: A Study in the Manufacturing of Historical Myths. In: *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*. Pittsburgh: University Center for Russian and East European Studies, pp. 1–71.

- Rudling, Per Anders (2012). Warfare or War Criminality? Volodymyr Viatrovych, Druha polsko-ukainska viina, 1942–1947 (Kyiv: Vydavnychiy dim “Kyevo-Mohylianska akademiia, 2011). 228 pp. In: *Ab Imperio*, 1, pp. 356–381.
- Rudling, Per Anders (2014). OUN, UPA i Holokaust: Tworzenia mitów historycznych – badanie problem In: Tokarczuk, W. (red.). *OUN, UPA, i zagłada ludności żydowskiej na Wołyniu i w Galicji*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, pp. 214–286.
- Rusnachenko, Anatolii (2002). *Narod zburenyi. Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini y natsionalni rukhy oporu v Bilorusii, Lytvi, Latvii, Estonii u 1940–50-kh rokakh*. Kyiv: Pulsary.
- Rymarenko, Yuriy (1983). *Z kym i proty koho: dokumentalno-publitsystychni narysy y statii*. Kyiv: Dnipro.
- Semaszko, Władysław, Semaszko, Ewa (2000). *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*. Warszawa, T. 1–2.
- Serhiichuk, Volodymyr (1994). Radianski partyzany pro OUN-UPA. In: *Samostiina Ukraini*, pp. 15–20.
- Serhiichuk, Volodymyr (1995). Diialnist ounivskoho pidpillia na Skhodi Ukrainy. In: *Ukraina u Druhii svitovii viini.*: Zb. nauk. prats. Kyiv, pp. 193–196.
- Shkandrij, Myroslav (2015). *Ukrainian Nationalism: Politics, Ideology, and Literature, 1929–1956*. Yale UP.
- Siekierka, Szczepan, Komański, Henryk., Bulzacki, Krzysztof (2006). *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w wojewodstwie lwowskim 1939–1947*. Wrocław.
- Snyder, Timothy (1999). To Resolve the Ukrainian Problem Once and For All: The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland 1943–1947. In: *Journal of Cold War Studies*, No. 2, pp. 86–120.
- Snyder, Timothy (2003). Akcja “Wasa” a homogeniczność społeczeństwa polskiego. In: *Jan Pisuliński* (pod red.). *Akcja “Wisła”*. Warszawa: IPN, pp. 49–54.
- Snyder, Timothy (2003). The Causes of Ukrainian–Polish Ethnic Cleansing. In: *Past and Present*, No. 179, pp. 198–204.
- Snyder, Timothy (2010). Fashystskyi heroi u demokratychnomu Kyievi. In: *Krytyka*, № 3–4, p. 8.
- Snyder, Timothy (2011). *Kryvavi zemli: Yevropa mizh Hitlerom i Stalynym*. Kyiv: Hrani-T.
- Snyder, Timothy (2012). Peretvorennia natsii. *Polshcha, Ukraina, Lytva, Bilorus. 1569–1999*. Per. z anhl. Kyiv: Dukh i litera, pp. 189–218.
- Sodol, Petro (1994). *Ukrainska Povstancha armiia 1943–1949*. Dovidnyk. Niu-York: Proloh.
- Sodol, Petro (1995). *Ukrainska Povstancha armiia 1943–1949*. Dovidnyk druhyi. Niu-York: Proloh.
- Sowa, Andrzej Leon (2012). Recenzja ksiazek: Polsko-ukrajinski stosunki w 1942–1947 rokach u dokumentach OUN ta UPA, red. Wolodymyr Wiatrowycz oraz

- Wolodymyr Wiatrowycz, Druha polsko-ukrajinska wijna 1942–1947. In: *Pamięć i Sprawiedliwość*, nr. 21, pp. 450–460.
- Statiev, Alexander (2010). *The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands*. Cambridge University Press.
- Syvitskyi, Mykola (2005). *Istoriia polsko-ukrainskykh konfliktiv*. U 3-kh t. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy.
- Szcześniak, Antoni, Szota, Wiesław (1973). *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.
- Tarasov, Volodymyr (2007). “Bili pliamy” vitchyznianoi istorii na storinkakh publitsystyky 1989–1991 rr.: istoriohrafichnyi ta metodolohichnyi aspekty. Kharkiv: Kursor.
- Torzecki, Ryszard (1989). *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*. Kraków.
- Torzecki, Ryszard (1993). *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN.
- Trofymovych, Volodymyr (1994). *Istoriia viiskovykh formuvan OUN (1939–1942 rr.)*. Lviv.
- Trush, Viacheslav, Khobot, Pavlo, Shchur, Yuriy (upor.) (2019). *Diiálnist Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv na Skhodi Ukrainy*. Zbirnyk statei, № 2. Dnipro, Skhidnoukraiński doslidnytskyi tsentr “Spadshchyna”.
- Turowski, Józef., Siemaszko, Władysław (oprac.) (1990). *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945*. Warszawa.
- Tys-Krokhmaluk, Yuriy (1972). *UPA warfare in Ukraine. Strategical, Tactical and Organizational Problems of Ukrainian Resistance in World War II*. New York.
- Ukraina – Polishcha: vazhki pytannia. (1997–2006)*. T. 1–10. Varshava.
- Umland, Andreas (2009). Refining the Concept of Generic Fascism In: *European History Quarterly*, 39 (2), pp. 298–309.
- Umland, Andreas (2008). Porivnialne fashyznavstvo. In: *Krytyka*, 12 (7–8) (129–130), pp. 12–16.
- Vedenev, Dmytri, Lysenko, Oleksandr (2010). Ukraina u Druhii svitovii viini: deiaki pytannia teorii, metodolohii y suspilnykh refleksii. In: *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 3, p. 29.
- Viatrovych, Volodymyr (2011). *Druha polsko-ukrainska viina 1942–1947*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia.
- Viatrovych, Volodymyr (2016). *Za lashtunkamy “Volyni-43”. Nevidoma polsko-ukrainska viina*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia.
- Viatrovych, Volodymyr (vidp. red. ta uporiad.) (2011). *Polsko-ukrainski stosunki v 1942–1947 rokakh u dokumentakh OUN ta UPA*: u 2 t. Lviv: Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu.
- Vovk, Oleksandr (1994). Vysvitlennia tematychno OUN i UPA v zhurnali “Ukrainskyi istoryk”. In: *Ukrainskyi istoryk*, № 31, pp. 90–95.
- Wysocki, Roman (2003). *Organizacja Ukraińskich Naconalistow w Polsce w latach 1929–1939*. Lublin.

- Wysocki Roman (2019). *Patsyfikatsiia Halychyny 1930 roku. Dokumenty*. Tom I. Lviv: Vydavnytstvo UKU.
- Yilhe, Wilfried (2006). Zmahannia zhertv. In: *Krytyka*, Ch. 5, pp. 29–31.
- Zaitsev, Oleksandr (2011). “Intehralnyi natsionalizm” yak teoretychna model doslidzhennia ukrainskoho natsionalistychnoho rukhu. In: *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. Lviv. Zb. 15, p. 24.
- Zaitsev, Oleksandr (2012). OUN i avtorytarno-natsionalistychni rukhy mizhvoiennoi Yevropy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 1, pp. 89–101.
- Zaitsev, Oleksandr (2013). *Ukrainskyi intehralnyi natsionalizm (1920–1930-ti roky). Narysy intelektualnoi istorii*. Kyiv: Krytyka.
- Zaitsev, Oleksandr (2015). Fascism or Ustashism? Ukrainian Integral Nationalism in Comparative Perspective, 1920s–1930s. In: *Communist and Post-Communist Studies*, 48 (2–3), pp. 183–193.
- Zaitsev, Oleksandr (2016). Ydeolohyia y polytycheskaia stratehia OUN do 1939 hoda: vznokhneniye y evoliutsyia ukrainskoho intehralnogo natsyonalizmu v mezhvoennoe vremia. In: *Forum noveishei vostochnoevropeskoj istorii i kultury*. Russkoe izdanye, № 2, pp. 125–149.
- Zajączkowski, Mariusz (2015). *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*. Lublin–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Lublinie, Instytut Studiów Politycznych PAN.
- Zdioruk, Serhii, Hrynevych, Lydmyła, Zdioruk, Olena (1999). *Pokazhchyk publikatsii pro diialnist OUN ta UPA (1945–1998)*. Kyiv.
- Zemba, Andrzej (2012). Mifologizirovannaia “voina”. In: *Ab Imperio*, 1, pp. 403–421.
- Żupański, Andrzej (2007). *Tragiczne wydarzenia za Bugiem i Sanem przed ponad sześćdziesięciu laty*. Warszawa: Rytm.

NEPABEIGTAIS KARŠ: UKRAIŅU NACIONĀLISTU ORGANIZĀCIJAS UN UKRAINAS SACELŠANĀS ARMIJAS PROBLEMĀTIKA HISTORIOGRĀFIJĀ

Ivans Patriljaks

DSc, profesors, Kijivas Tarasa Ševčenko Nacionālā universitāte

 0000-0002-4534-4654

Zinātniskās intereses: Ukrainu nacionālistu organizācijas un Ukrainas Sacelšanās armijas vēsture; sagatavošanā monogrāfija “OUN un UPA cīņa par Ukrainas atbrīvošanu”

Oleksandrs Pahiria

PhD, pēcdoktorants, Kijivas Tarasa Ševčenko Nacionālā universitāte

 0000-0003-2481-9769

Zinātniskās intereses: 20. gadsimta vidus ukraiņu atbrīvošanās kustības vēsture; sagatavošanā monogrāfija “Ukrainas Karpatu reģions Polijas Otrās republikas dokumentos (1938–1939)”

Rakstā analizēts historiogrāfiskais process, kas saistīts ar Ukrainas nacionālisma – konkrētāk, ar 20. gadsimta 30.–50. gados notikušo Ukrainu nacionālistu organizācijas un Ukrainas Sacelšanās armijas aktivitāšu – vēsturi. Balstoties uz hronoloģiski teritoriālo un konceptuāli metodoloģisko principu, autori iedala vēstures literatūru piecās galvenajās grupās: ukraiņu diasporas autoru rakstītais, padomju zinātnieku un publicistu darbi, neatkarīgajā Ukrainā tapusi historiogrāfija, komunistu un poļu mūsdienu historiogrāfija, Rietumu vēstures literatūra. Katras grupas ietvaros tiek aplūkotas galvenās publikācijas, raugoties caur dokumentāro avotu, metodoloģijas un konceptuālās pieejas prizmu, kā arī ņemot vērā attiecīgo darbu tapšanas sociāli politisko kontekstu.

Atslēgas vārdi: Ukrainu nacionālistu organizācija, Ukrainas Sacelšanās armija, atbrīvošanās kustība, nacionāla valsts, historiogrāfija

Kopsavilkums

Rakstā analizēts historiogrāfiskais process, kas saistīts ar Ukrainas nacionālisma – konkrētāk, ar Ukrainu nacionālistu organizācijas (OUN) un Ukrainas Sacelšanās armijas (UPA) aktivitāšu 20. gadsimta 30.–50. gados – vēsturi. Balstoties uz hronoloģiski teritoriālo un konceptuāli metodoloģisko principu, autori iedala vēstures literatūru piecās galvenajās grupās: Ukrainas diasporas autoru rakstītais, padomju zinātnieku un publicistu darbi, neatkarīgajā Ukrainā tapusi historiogrāfija, komunistu un poļu mūsdienu historiogrāfija, Rietumu vēstures literatūra. Katras grupas ietvaros tiek aplūkotas galvenās

publikācijas, raugoties caur dokumentāro avotu, metodoloģijas un konceptuālās pieejas prizmu, kā arī ņemot vērā attiecīgo darbu tapšanas sociāli politisko kontekstu.

Lai arī ukraiņu emigrācijas historiogrāfija par OUN un UPA vēsturi lielā mērā balstījās nacionāli patriotiskā un partejiskā nostājā, tā ieviesa zinātniskajā aprītē lielu faktoloģiskā materiāla apjomu, kas veidoja pamatu šīs problēmas zinātniskai izpētei 20. gadsimta 90. gadu sākumā. Neskatoties uz ideoloģisko uzslāņojumu, falsifikācijām un izkropļojumiem, padomju vēstures literatūra par OUN un UPA sniedz interesantu faktoloģisko materiālu, ļauj notvert dažas maz zināmas nianšes un ielūkojas tā laika spiegu cīņās aizkulisēs.

Neatkarīgās Ukrainas historiogrāfija par OUN un UPA problēmu ir attīstījusies no uz nāciju centrētām un apoloģētiskām publikācijām līdz objektīvākiem pētījumiem, kuros izmantotas sarežģītas metodes un ņemts vērā plašāks konteksts. 20. gadsimta 90. gados piedzīvotā “arhīvu revolūcija” un pakāpeniska Ukrainas vēstures zinātnes iekļaušanās Rietumu akadēmiskajā pasaulē ir ļāvusi Ukrainas zinātniekiem pēdējos trīs gadu desmitos īstenot apjomīgu izrāvienu ukraiņu nacionālistiskās kustības vēstures zinātniskā izpratnē. Ukrainas vēsturnieki ir izpētījuši visdažādākos 20. gadsimta 30.–50. gadu Ukrainas neatkarības kustības vēstures aspektus, apstrādājuši kolosālu dokumentāro avotu apjomu un ieviesuši zinātniskajā aprītē milzīgu faktoloģisko un empīrisku datu slāni. Tomēr modernu teorētisko un metodoloģisko principu attīstība un pielietojums ievērojami atpaliek no izpētes empīriskā līmeņa. Zinātniskajā diskusijā joprojām īpaši maz ir aplūkots viens no pamatjautājumiem attiecībā uz Ukrainas nacionālistiskās kustības raksturu un tipoloģiju uz citu Eiropas un pasaules nāciju līdzīgu kustību fona.

Kopš Polijas Tautas Republikas dibināšanas poļu vēstures literatūrā lielā mērā dominē tendencioza pieeja ukraiņu nacionālisma tēmai, ko Polijas historiogrāfijas galvenais virziens uzlūko kā fašistisku, labvēlīgu Vācijai un pret Poliju vērstu genocīdisku kustību. Lai arī mazliet mazāka Polijas vēsturnieku daļa kopumā atzīst ukraiņu tiesības cīnīties par savu valstiskumu, tā tomēr atbalsta tēzi par Ukrainas–Polijas konflikta asimetriju un pret Volīnijas un Galīcijas reģionā mītošajiem poļiem izvērsto genocīdu. Tikai neliela margināla mūsdienu Polijas pētnieku grupa savos vērtējumos par OUN un UPA darbību nosliecas vairāk mūsdienu Ukrainas vēstures zinātnes virzienā. Rietumu vēsturnieku uzmanības centrā kopumā ir totalitārisma, ksenofobijas un antisemitisma izpausmes OUN un UPA ideoloģiskajos un programmatiskajos dokumentos un praktiskajā darbībā, maz uzmanības pievēršot citiem būtiskiem ukraiņu 20. gadsimta 30.–50. gadu atbrīvošanās kustības aspektiem un iezīmēm.

Pēdējos gados Ukrainas un citu valstu zinātnieki arvien vairāk pievēršas ukraiņu nacionālistiskās kustības mikrovēsturei, pētot tās reģionālās dimensijas. Šī tendence, no vienas puses, veicina konkrētām tēmām veltītas pētniecības padziļināšanos, bet, no otras puses, noved pie tā, ka šaurai problēmai veltītos darbos bieži pazūd tēmas sarežģītība un tās daudzšķautņainais raksturs. Turklāt līdz pat šai dienai OUN un UPA problēma lielā mērā joprojām ir “ kaut kas pats par sevi pastāvošs”. Neskatoties uz dažu pētnieku centieniem izvērst ukraiņu nacionālistiskās kustības analīzi Eiropas un pasaules kontekstā,

nesašaurinot tās nozīmi tikai Ukrainas vai pat tikai tās rietumu daļas līmenī, vēsturiski salīdzinošu pētījumu par šo tēmu ir ārkārtīgi maz.

Saņemts / Submitted 30.09.2023.

© 2023 Ivan Patryliak, Oleksandr Pahiria, Latvijas Universitāte

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons

Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

LATVIJAS NACIONĀLO PARTIZĀNU DARBĪBA 1944. GADĀ – 50. GADOS: ATSPUGUĻOJUMS LATVIJAS HISTORIOGRĀFIJĀ

Reinis Ratnieks

Mg. hist., doktora grāda pretendents, neatkarīgais pētnieks

Zinātniskās intereses: bruņotā pretošanās padomju okupācijas režīmam Latvijā
1944. gadā – 50. gados

Rakstā aplūkotas nozīmīgākās tendences un atziņas pētījumos Latvijas historiogrāfijā par Latvijas nacionālo partizānu darbību no 1944. gada līdz 50. gadiem. Veikta pēc valsts neatkarības atgūšanas izdoto zinātnisko publikāciju analīze, lai noteiktu galvenos pētniecības virzienus un būtiskākos spriedumus, uz kuriem balstīti līdzšinējie priekšstati par pēckara nacionālo bruņoto pretošanās kustību un tās nozīmi PSRS okupācijas laikā. Aktuālu pētniecības jautājumu identificēšanai analizētas arī pētījumos konstatējamās problēmas un viedokļu atšķirības, kas līdz šim Latvijas historiogrāfijā ir darīts minimāli. Raksta mērķis ir novērtēt Latvijas nacionālo partizānu darbības vēstures izpētes stāvokli Latvijas historiogrāfijā.

Atslēgas vārdi: nacionālie partizāni, pretošanās kustība, padomju okupācija, historiogrāfija, pēckara periods

Latvijas nacionālo partizānu karš Otrā pasaules kara beigās un pēc tā bija spilgtākā Latvijas iedzīvotāju pretošanās izpausme padomju okupācijas laikā, kas sava mēroga un pastāvēšanas ilguma ziņā bija krietni izteiktāka par citiem pretošanās mēģinājumiem PSRS un nacistiskās Vācijas okupācijai. Latvijas historiogrāfijā nacionālās bruņotās pretošanās kustība ir viena no vairāk aplūkotajām tēmām padomju okupācijas vēstures pētniecībā.

Līdzšinējās zinātniskajās publikācijās par tēmas atspoguļojumu historiogrāfijā ir vispārīgi raksturoti nozīmīgākie pētījumi un to saturs, aktualizēta nepieciešamība pēc jaunu fakti apzināšanas dažādos nozīmīgos nacionālo partizānu darbības vēstures jautājumos un ar pētniecības procesu saistītu tehniskas dabas

jautājumu risināšanas,¹ kā arī analizēta nacionālo partizānu kara vēstures pētniecība Latvijas nacionālās pretošanās vēsturei veltītās historiogrāfijas kontekstā.² Tajā pašā laikā minētajos apskatos visai maz veikta publicēto darbu kritika un nozīmīgu pētniecības problēmu izcelšana ārpus atsevišķām faktoloģiskām neskaidrībām vai arī tēmas pētniecība vispārīgi aplūkota uz visas pārējās nacionālās pretošanās vēstures izpētes fona, neskarot specifiskus nacionālo partizānu vēstures pētniecības jautājumus un problēmas.

Ņemot vērā iepriekšminēto, šajā rakstā tiks analizēti nozīmīgākie pētījumi pēc Latvijas neatkarības atgūšanas un to autoru paustie viedokļi. Šī raksta mērķis ir novērtēt nacionālo partizānu darbības vēstures izpētes stāvokli Latvijas historiogrāfijā. Raksta autora nolūks nav uzskaitīt visas par šo tēmu tapušās Latvijas historiogrāfijas vienības, bet gan norādīt uz nozīmīgākajām pētniecības tendencēm un pētījumiem.

Vispārējie nacionālo partizānu darbības vēstures jautājumi historiogrāfijā

Iespējas īstenot kvalitatīvu Latvijas nacionālo partizānu darbības vēstures pētniecību parādījās 90. gadu sākumā, kad pētniekiem kļuva pieejamas LPSR *KGB* dokumentu kolekcijas un citi avoti, kā arī vairs nepastāvēja padomju okupācijas laika cenzūra. Deviņdesmitajos gados notikušo pētniecību var nosacīti dalīt faktoloģiskajā un konceptuālajā izpētē. Faktu apzināšanas nolūkā tika veikti atsevišķi vēsturnieku pētījumi, lielākoties ar novadpētniecisku ievirzi par nacionālo partizānu darbību reģionos.³ Totalitārisma seku dokumentēšanas centrs, kas koncentrējās uz padomju drošības iestāžu darbības vēsturi, veica arī atsevišķus pētījumus par partizānu kara norisēm, pievēršot uzmanību gan nacionālo partizānu grupām un organizācijām (lielākoties Kurzemē), gan okupācijas režīma veikto pretpartizānu operāciju īpatnībām un tajās lietotajām metodēm.⁴ Latvijas Universitātes profesors Heinrihs Strods pievērsās Latvijas nacionālo partizānu darbības vēstures vispārējo jautājumu pētniecībai ar konceptuālu ievirzi.

Neskatoties uz tobrīd ļoti pieticīgo tēmas pētniecības līmeni, H. Strods uzņēmas ambiciozu mērķi, proti, uzrakstīt visaptverošu darbu par Latvijas nacionālo

1 Jansons 2003, 343–357; Jansons 2014, 262–267.

2 Ivanovs 2007, 27–70.

3 Rūtiņš 1994, 379–395; Blūzma 1997, 265–344; Vilciņš 1994, 42–47.

4 Jāņa Vasiļevska un Ritvara Jansona pētījumi par nacionālo partizānu un padomju drošības dienestu darbību Latvijā. Sk.: Kalvāns 1995.

partizānu kara vēsturi. 1996. gadā tika publicēta viņa monogrāfija “Latvijas nacionālo partizānu karš, 1944–1956”,⁵ kas līdz šim ir viens no nozīmīgākajiem mūsu vēsturnieku pētījumiem par nacionālo partizānu darbību Latvijā. Jāpiebilst, ka H. Strods līdz šim ir vienīgais Latvijas vēsturnieks, kurš pētījis Latvijas nacionālās bruņotās pretošanās kustību plašākā kontekstā – uz citu valstu pretošanās kustību un organizāciju fona.⁶

H. Strods secināja, ka Latvijas nacionālo partizānu karš bija Latvijas iedzīvotāju brīvprātīga pretošanās PSRS okupācijai bez jebkādas iniciējošas virsvadības. Kaut arī nacistiskā Vācija, mēģinot izvērst diversantu darbību Sarkanās armijas aizmugurē, veica zināmu ieguldījumu daudzu nākamo nacionālās pretošanās kustības dalībnieku praktiskā sagatavošanā un ekipēšanā, pēc tās kapitulācijas partizānu kustība Latvijā veidojās patstāvīgi kā tautas iniciatīva nacionālu mērķu vārdā. H. Strods norādīja, ka partizānu darbībai bija trīs attīstības posmi, ko noteica okupācijas režīma spēku darbības taktika un rezultāti. Turklāt nacionālo partizānu kustības panākumus un ilgo pastāvēšanu nodrošināja arī okupācijas režīma iekšējais strukturālais vājums, kas pirmajos pēckara gados daudzviet Latvijā izpaudās okupācijas varas nespējā pilnībā kontrolēt situāciju. Būtisks partizānu cīņu cēlonis un veicinātājs bija cerības uz Rietumvalstu militāru atbalstu Baltijas valstu neatkarības atgūšanai, savukārt šo cerību zaudēšana bija viens no galvenajiem triecieniem nacionālās bruņotās pretošanās kustībai.⁷

H. Strods savos darbos aplūkoja Latvijas nacionālo partizānu kara vēstures vispārīgos jautājumus, taču sīkāk neanalizēja apskatīto procesu reālo ietekmi uz nacionālo partizānu karu, līdz ar ko atsevišķas viņa izvirzītās hipotēzes ir koriģējamas, balstoties uz vēlākajiem pētījumiem par nacionālo partizānu kustības veidošanos. Piemēram, viņš norādīja, ka Latvijas nacionālo partizānu karam pastāvēja tādi tiešie politiskie un sociālie cēloņi kā “sarkanais” terors, Latvijas iedzīvotāju mobilizācija Sarkanajā armijā, PSRS bruņoto spēku marodierisms, latviešu valodas un kultūras noliegšana, noziedzības līmeņa pieaugums u. c.,⁸ taču šajā uzskaitījumā trūkst nošķiruma starp tiešajiem cēloņiem (politiskās represijas, mobilizācija), kas savā ziņā spieda cilvēkus nokļūt pagrīdē, veidojot pretošanās kustības dzīvā spēka potenciālu, un citiem, sekundāriem faktoriem, kas ietekmēja nacionālo partizānu darbības idejiskās nostādnes (tostarp viņu mērķi cīnīties par Latvijas neatkarību) un viņu atbalstītāju noskaņojumu, taču paši par sevi nerosināja mierīgos iedzīvotājus aiziet mežā, lai kļūtu par

5 Strods 1996b.

6 Strods 2003b, 358–381; Strods 2006, 88–95.

7 Strods 1996b, 555, 557–560.

8 Strods 1996b, 111–117, 122–156.

partizāniem. H. Stroda pētījumos konstatējami arī pretrunīgi un acīmredzami aplami apgalvojumi, kuru iemeslus ir grūti saprast. Piemēram, par nacionālajiem partizāniem H. Strods uzskatīja arī viņu atbalstītājus.⁹

Viena no nozīmīgākajām problēmām H. Stroda darbībā, kas aptvēra ļoti plašu, maz pētītu nacionālo partizānu kara vēstures jautājumu loku, ir paļaušanās uz nepārbaudītu un neuzticamu informāciju, pamatā uz okupācijas režīma iestāžu apkopojošajiem dokumentiem, kas faktu ziņā ir piesātināti ar kļūdām un neprecizitātēm. Kopš 90. gadiem citu vēsturnieku vērtējumos ir norādīts uz šo avotu nepietiekamo analīzi un izvērtēšanu H. Stroda darbos,¹⁰ ko, protams, ierobežoja tā brīža pieticīgais tēmas faktoloģiskās izpētes apjoms. Šī problēma vistiešāk redzama H. Stroda nozīmīgajā monogrāfijā “Latvijas nacionālo partizānu karš, 1944–1956”, kurā daudzie ietvertie fakti lielākoties ir nepārbaudīti (to nebija iespējams izdarīt grāmatas rakstīšanas laikā), un tajā aprakstīto procesu sīkāka izpēte atklāj dažādas kļūdas autora izmantotajos dokumentos un to sniegtās informācijas neprecīzu interpretāciju.¹¹ Vēsturnieks Zigmārs Turčinskis pēc nacionālo partizānu darbības izpētes Ziemeļvidzemes centrālajā daļā secinājis, ka H. Stroda grāmatā ir konstatējams “milzīgs daudzums kļūdu un neprecizitāšu”.¹² Jāsecina, ka atsaukšanās uz šajos darbos minētajiem faktiem var tikt veikta tikai pēc to pārbaudes. Diemžēl H. Stroda pētījumiem ir visai raksturīga faktu norādīšana bez atsaukšanās uz avotiem, kas ierobežo to izvērtēšanas iespējas.

2000. gadā H. Strods atzina, ka kvalitatīva Latvijas nacionālo partizānu kara vēsture nav uzrakstāma bez pētījumiem par nacionālo partizānu darbību reģionos, piemēram, organizāciju līmenī (ne tikai), un šādu pētījumu trūkums noveda pie nozīmīgākajām problēmām viņa darbos.¹³ Tomēr situācijā, kad tēmas pētniecība bija jāveic tikpat kā no nulles, H. Stroda veikums un tā kopējais

9 Strods 1996b, 560.

10 Neiburgs 1997, 165.

11 Piemēram, iedziļinādamies padomju drošības iestāžu iekšējā karaspēka operācijās pret nacionālajiem partizāniem Valmieras apriņķī, H. Strods, vadoties pēc Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas sastādītās “Apriņķu kaujas operāciju uzskaites”, rakstīja, ka 1950. gada 27. jūlijā operācijā Rūjienas rajonā krita divi iznīcinātāji – Kociņš un Zaķis. Patiesībā dokumentā minēta pretpartizānu operācija, kas tika organizēta pēc tam, kad rajonā aktīvā Viļa Sedlenieka nacionālo partizānu grupa uzbrukumā 1950. gada 22. jūlijā bija nogalinājusi iznīcinātājus Kārli Kociņu un Aleksandru Zaķi – abu iznīcinātāju bojēja bija operācijas iemesls, nevis rezultāts. Sk.: Ratnieks 2019, 128.

12 Turčinskis 2011, 23.

13 Šuvajevs 2000. Jāpiezīmē ka 2012. gadā tika publicēta H. Stroda grāmatas “Latvijas nacionālo partizānu karš, 1944–1956” saīsinātā versija. Autors tās ievadā atzina pieļautās kļūdas izmantotā faktu materiāla ziņā 1996. gada izdevumā, taču fundamentālas izmaiņas šī izdevuma saturu nav skārušas un daudzas iepriekš pieļautās faktu kļūdas un nekorektie spriedumi ir atkārtoti. Sk.: Strods 2012.

pienesums Latvijas historiogrāfijā arī no šodienas viedokļa ir jāvērtē ļoti pozitīvi. To parāda viņa pausto atziņu plaša izmantošana citu Latvijas vēsturnieku darbos arī vairākas desmitgades vēlāk.

Citi Latvijas vēsturnieki – Zigmārs Turčinskis un Ritvars Jansons – ir vairāk pievērsušies nacionālo partizānu un viņu pretinieku darbībai, aprakstot to caur nozīmīgākajiem notikumiem un tendencēm. Var īpaši izcelt Z. Turčinski, kurš kopš 2000. gadu sākuma ir aktīvi strādājis tēmas izpētē un 2006.–2023. gadā ir publicējis vairākus rakstus¹⁴ par nacionālo partizānu pretošanos Latvijā kopumā visā to pastāvēšanas laikā, ko pirms tam bija veicis tikai H. Strods. Lai arī Z. Turčinskis aplūkojis tematu vairāk aprakstoši, koncentrējoties uz nozīmīgākajiem apzinātajiem faktiem, būtiski ir viņa vērtējumi par dažādiem Latvijas nacionālo partizānu kara procesiem un to sekām. Nozīmīgas atziņas par vispārējiem jautājumiem ir arī Z. Turčinska publikācijās par nacionālo partizānu darbību Latvijas reģionos. Pateicoties savam darbam nacionālo partizānu darbības mikrovēstures pētniecībā, viņš ir spējis raksturot šīs norises precīzāk nekā H. Strods.

Z. Turčinskis, pētot nacionālo partizānu kustības veidošanos, atšķirībā no H. Stroda ir secinājis, ka to vistiesākajā veidā veicināja tieši PSRS okupācijas režīma izvērstā mobilizācija Sarkanajā armijā un masveida aresti.¹⁵ Raksturojot nacionālo partizānu darbības iemeslus, viņš norāda, ka, lai arī nacionālās bruņotās pretošanās kustības izveidošanās bija stihiska, tās dalībnieku aktīvā pret darbība bija viņu pašu skaidri apzināta izvēle, nevis bezizejas diktēta reakcija,¹⁶ kas bija būtiska atšķirība no vienkāršiem nelegālistiem, kuri neiesaistījās aktīvajā, politiski motivētajā pretestībā un koncentrējās tikai uz izdzīvošanu.

Z. Turčinskis ar atsevišķiem piemēriem parāda arī nacionālās bruņotās pretošanās kustības veidošanās kompleksitāti. Neskaitot nozīmīgo politisko represiju faktoru un kara laika mobilizāciju Sarkanajā armijā, iemesls personu nonākšanai pagrīdē un nacionālajā pretošanās kustībā bija arī okupācijas laika realitātes radīti sociāli cēloņi,¹⁷ turklāt ne vienmēr pretošanās motivācija ir bijusi viennozīmīgi politiska vai vismaz nav sniegta informācija, kas izslēgtu citas

14 Turčinskis 2007, 91–114; Turčinskis 2017, 105–123; Jundzis, Turčinskis 2018, 630–666; Turčinskis 2021a, 128–150; Bleiere 2022, 236–260. Jānorāda, ka pirmajam rakstam sekojošās četras publikācijas būtībā ir tā pārpublicējumi ar nelielām saturiskām un strukturālām izmaiņām.

15 Turčinskis 2007, 91.

16 Turpat.

17 To demonstrē sākotnēji no Padomju armijas dezertējušo un šķietami apolītisko jauniešu, bet vēlāk ļoti nacionāli noskaņoto nacionālo partizānu organizācijas “Ziemeļlatgales “Neatkarības vienība”” (ZLNV) partizānu Antona Gabrāna un Viktora Marecka piemērs. Sk.: Turčinskis 2021b, 142.

versijas.¹⁸ Z. Turčinska un vēsturnieka Haralda Bruņinieka pētījumi par nacionālo partizānu sociālo portretu demonstrē, ka gan viņu aplūkotajos reģionos, gan, visdrīzāk, arī citos reģionos nacionālos partizānus visumā var raksturot kā 20–30 gadus vecus vīriešus, pārsvarā nodarbinātus lauksaimniecībā, kuri bija Latvijas valsts neatkarības periodā uzaugusi un izglītotā paaudze un tādējādi bija naidīgi noskaņoti pret komunistisko okupācijas režīmu un tā politiku. Pētītajos reģionos ap 40% nacionālo partizānu nacistu okupācijas laikā bija dienējuši Vācijas policeiskajos un militārajos formējumos, kas bija iemesls šo cilvēku aiziešanai pagrīdē draudošo padomju okupācijas režīma represiju dēļ. Šādās struktūrās dienējušie partizāni kā militāri pieredzējušākie lielākoties kļuva par nacionālo partizānu grupu vadītājiem.¹⁹

Gan Z. Turčinska, gan citu autoru publikācijās uzsvēta pēdējo nacionālo partizānu²⁰ augstā nacionālā pašapziņa un pašaieliedzība arī nacionālās bruņotās pretošanās kustības norietā, tomēr vispārīgākos pētījumos nav ticis akcentēts būtisks pretošanos uzturošs faktors, kura loma palielinājās gadu gaitā, – represiju neizbēgamība. Izmisīgās kaujas līdz pēdējam partizānam vai ilgstošā atrašanās pagrīdē 50. gados pavisam bezcerīgajā situācijā liek domāt, ka tas lielā daļā gadījumu ir drīzāk saistāms ar nacionālās bruņotās pagrīdes darbības transformāciju cīņā par izdzīvošanu un nenonākšanu pretinieka gūstā. Sevišķi aktīvajiem nacionālajiem partizāniem, neskaitot atsevišķus izņēmumus, nebija cerību uz brīvību vai salīdzinoši maigām represijām padošanās gadījumā, bet aktīvai darbībai pret okupācijas režīmu paši partizāni vairs neredzēja jēgu.²¹ Būtisks pretošanās stimuls – cerības uz Rietumu intervenci – netika pilnībā zaudēts, bet pēc daudziem okupācijas gadiem šādām cerībām zuda racionāls pamatojums.

To, ka nozīmīga daļa nacionālo partizānu nevēlējās iesaistīties ilgstošā partizānu karā bez drošas pārliecības par Rietumu palīdzību, apliecina ievērojamie viņu legalizācijas apmēri (ap 30%) it sevišķi 1945. un 1946. gada

18 Piemēram, var diskutēt, vai izdarītas zādzības dēļ nacionālajā pagrīdē nonākušais ZLNV partizāns, iepriekš padomju okupācijas režīma sagādētais aģents, Donāts Malnačs cīnījās par Latvijas neatkarību vai tikai pret okupācijas režīmu, kas mēģināja represēt viņu par kriminālnozieģumu. Sk.: Turčinskis 2021b, 305.

19 Turčinskis 2011, 300–304; Bruņinieks 2022, 321–323, 326–327.

20 Z. Turčinskis, raksturojot pēdējo nacionālo partizānu motivāciju, ir izcēlis partizāna Kārļa Zariņa teiktos vārdus tiesā Baltijas kara apgabala Kara tribunālā 1954. gadā, kā arī paudis atziņu, ka idejiski nacionālo partizānu cīņas balstījās uz brīvības mīlestību un spītīgu nevēlēšanos kapitulēt okupantiem. Sk.: Turčinskis 2017, 120–121, 123.

21 Hrestomātisks piemērs varētu būt kopš 1945. gada ļoti aktīvās un motivētās Kārļa Mūsiņa nacionālo partizānu grupas aktīvās darbības pārtraukšana 1952.–1953. gadā pašsaglabāšanās nolūkā, neredzot jēgu turpmākiem uzbrukumiem okupācijas režīmam. Sk.: Turčinskis 2011, 278, 289.

nogalē.²² Z. Turčinskis uzskata, ka diezgan plašās nacionālo partizānu legalizēšanās laikā 1945. gada rudenī pagrīdi atstāja “svārstīgie elementi”,²³ taču to drīzāk varētu dēvēt par mazāk motivēto partizānu daļu, kura nebija gatava cīnīties ilgstošā partizānu karā. Izvēle izbeigt pretošanos apmaiņā pret apsoltu amnestiju parādīja, ka salīdzinoši daudz nacionālo partizānu nebija gatavi atrasties cīņā pret okupācijas režīmu daudz ilgāk par 1945. gada vasaru, kuras laikā tika gaidīts Rietumvalstu un PSRS kara sākums.

Būtiska iezīme Latvijas historiogrāfijā un atšķirība starp H. Stroda un Z. Turčinska pētījumiem ir dažādie nacionālo partizānu darbības apzīmējumi. H. Stroda darbi ir pazīstami ar termina “karš” lietojumu, savukārt Z. Turčinskis izmanto vispārīgāko apzīmējumu “cīņas”. Abu apzīmējumu lietojuma pirmsākumi Latvijas nacionālo partizānu darbības raksturošanai meklējami trimdas autoru Ādolfā Šildes un Induļa Kažociņa darbos,²⁴ taču to atbilstība un piemērošanas iespējas Latvijas historiogrāfijā nav pētītas. Sekojot vispārpieņemtajai praksei citu valstu vēsturnieku pētījumos par nacionālajiem partizāniem Austrumeiropā,²⁵ nacionālo partizānu darbība pret padomju okupācijas režīmu Latvijā, raksta autora skatījumā, būtu dēvējama par partizānu karu, taču arī šī termina lietojumam ir savas robežas. Līdz šim zinātniskajā literatūrā nav bijis vēsturnieku diskusiju par partizānu kara definējumiem un parametriem, tostarp, vai par tā pazīmēm būtu jāuzskata, piemēram, tikai bruņoti Latvijas iedzīvotāju uzbrukumi okupācijas režīmam ar politiskiem mērķiem vai jebkuras bruņotās pretošanās izpausmes, pat tās, kas bija saistītas ar individuālu paš aizsardzību izdzīvošanas nolūkā.

No iepriekšminētā izrietoša problēma ir nacionālo partizānu kara hronoloģiskās robežas, kuru precīzāku noteikšanu apgrūtina gan šī kara definējumu trūkums, gan arī mazais pētījumu daudzums par tā norisēm Latvijā, it sevišķi par 50. gadiem. Ja par nacionālo partizānu kara sākumu var pamatoti uzskatīt 1944. gada otro pusī,²⁶ tad tā beigu datēšanai ir izvirzītas dažādas versijas. Raksta

22 Strods 2012, 129.

23 Bleiere 2022, 249–250.

24 Latvijas nacionālo partizānu darbības apzīmēšanai terminu “karš” historiogrāfijā izmantoja vēsturnieks I. Kažociņš, savukārt cits trimdas autors Ā. Šilde lietoja apzīmējumu “cīņas”. Sk.: Šilde 1965, 158; Kažociņš 1987, 47.

25 Streikus 2022; Gehler, Schriffl 2020; Statiev 2011.

26 Pētījumu trūkuma dēļ precīzāku nacionālo partizānu kara sākuma laiku šobrīd ir grūti noteikt, taču līdz šim veiktie pētījumi ļauj runāt par nacionālo partizānu grupu veidošanos un pirmajiem uzbrukumiem vismaz kopš 1944. gada septembra. Pašlaik nav izslēdzama arī versija, ka par partizānu kara sākumu varētu uzskatīt Ērgļu apkārtnē bāzētās “Latviešu paš aizsardzības organizācijas” darbības aktivizēšanos 1944. gada jūlijā–augustā. Sk.: Bolšaitis, Lūse, Žigure, Kalniņa 2019, 232.

autora skatījumā, Latvijas historiogrāfijā pamatā sastopamā 1956.²⁷ vai 1957.²⁸ gada izvēle nav pietiekami pamatota, jo tobrīd faktiski pagrīdē atradās vairs tikai nedaudzi nacionālie partizāni, kuri cīnījās par izdzīvošanu, bet vairs neveica aktīvas, pašiniciētas darbības okupācijas režīma graušanai.²⁹ Tādējādi šajā laikā var runāt par pēdējo pretošanās kustības dalībnieku atrašanos pagrīdē, bet, visdrīzāk, ne par partizānu kara turpināšanos. Iespējams, ka par šī kara beigām drīzāk būtu uzskatāms 1953. gads,³⁰ kad vēl salīdzinoši aktīvi norisinājās padomju okupācijas režīma spēku un nacionālo partizānu sadursmes, kā arī izbeidza pastāvēt tobrīd pēdējā Latvijas nacionālo partizānu organizācija – Latvijas Nacionālo partizānu apvienība (LNPA). Tomēr mazā pētījumu skaita dēļ par nacionālo partizānu darbību un pretošanās mērogiem tobrīd visā Latvijā tā pagaidām ir tikai hipotēze, kuru būs iespējams vērtēt tālākās izpētes gaitā.

Aktuāls pētniecības jautājums ir kopējais nacionālo partizānu skaits Latvijā, taču precīzāku datu iegūšana būs iespējama tikai pēc nacionālo partizānu sastāva lielākās daļas zinātniskas apzināšanas, kas prasīs ļoti ilgu laiku. Līdz ar to šobrīd nākas balstīties uz okupācijas režīma apkopotajiem datiem, kuri jāvērtē kritiski. Jaunākajā zinātniskajā literatūrā par nacionālo partizānu darbību izmantota LPSR KGB 1957. gada 8. janvāra atskaitē LPSR Ministru Padomei iekļautā informācija,³¹ taču dažādu vēsturnieku darbos atšķiras šo datu interpretācija. Tajos uzskaitīti gan nacionālie partizāni, gan nelegālisti, taču citos KGB dokumentos ir iespējams konstatēt, ka nacionālajiem partizāniem tika pieskaitīti arī nelegālisti,

27 H. Stroda izvēle par labu 1956. gadam acīmredzot skaidrojama ar LPSR KGB ziņojumu 1956. gada 2. novembrī par pilnīgu “nacionālistisko bandu likvidēšanu”. 1956. gada novembrī noslēdzās Staņislava Zavadska grupas dalībnieku legalizēšanās. Sk.: Strods 1996b, 244, 457.

28 Z. Turčinskis savās publikācijās, ja neskaita periodizācijas izvēli, nav rakstījis, ka partizānu karš (cīņas) norisinājās līdz 1957. gadam, bet ir tikai norādījis uz bruņotās pretošanās kustības pastāvēšanu līdz šim laikam. Tajā pašā laikā viņš dēvē Mičuļu ģimenes partizānu grupas legalizēšanos 1957. gada 13. februārī par pēdējo partizānu kara notikumu. Sk.: Jundzis, Turčinskis 2018, 651.

29 Pēc Z. Turčinska citētās LPSR KGB atskaites par “bruņotās bandītu nacionālistiskās pagrīdes likvidāciju Latvijas PSR teritorijā”, no 1954. gada 1. aprīļa līdz 1956. gada 30. oktobrim tika nogalināti 12, sagūstīti 81, bet legalizējās 401 cilvēks. No kopā 533 cilvēkiem tobrīd pagrīdē (visticamāk, gan nacionālie partizāni, gan nelegālisti) vairāk vai mazāk brīvprātīgi padevās 75%, kas rada jautājumu: vai pēc 1953. gada ir iespējams runāt par partizānu karu? Sk.: Jundzis, Turčinskis 2018, 650.

30 Latvijas historiogrāfijā 1953. gads izcelts kā pēdējais aktīvo nacionālo partizānu cīņu gads (gājuši bojā 100 nacionālie partizāni). Šajā gadījumā gan nevar izslēgt iespējamību, ka lielais kritušo partizānu skaits ir nevis viņu aktivitātes rezultāts, bet gan veiksmīgu okupācijas režīma organizēto pretpartizānu operāciju iznākums. Sk.: Turčinskis 2017, 123; Jundzis, Turčinskis 2018, 631.

31 LNA-LVA, 270-1-s-1144, 6.-8. lp.

savukārt nelegālistiem – visticamāk, arī atsevišķi bijušie nacionālo partizānu grupu dalībnieki.³²

H. Strods savos darbos ir citējis dažādas aplēses, sākotnēji uzskatīdams, ka Latvijā darbojās aptuveni 20 000 nacionālo partizānu.³³ Vēlāk viņš mainīja viedokli, norādot, ka šajā skaitā, visdrīzāk, ietilpst arī nelegālisti, un, izmantojot minēto LPSR KGB 1957. gada atskaiti, rakstīja, ka, pēc KGB datiem, bija apmēram 12 250/12 237 partizāni.³⁴ Tajā pašā laikā H. Strods nav paskaidrojis, kā iegūti šādi skaitļi, ja, saskaitot 1957. gada atskaitē minētos “banditus” (partizānus) un nelegālistus, iegūstamas 13 488 personas,³⁵ bet pašu partizānu skaits norādīts kā 10 750.³⁶ Arī Z. Turčinskis ir pārņēmis H. Stroda izmantotos skaitļus.³⁷ R. Jansons savukārt atsaucies tikai uz minētajā atskaitē norādīto partizānu skaitu.³⁸ Lai arī šie dati interpretēti dažādi, LPSR KGB sniegtā informācija kopumā ļauj izdarīt subjektīvu pieņēmumu, ka Latvijā varēja būt ap 11 000–12 000 nacionālo partizānu, arī ņemot vērā pastāvošās kļūdas KGB aprēķinos.

Nacionālo partizānu skaita problēma ir saistīta ar citu, Latvijas historiogrāfijā maz skatītu jautājumu par nacionālo partizānu definējumu. Latvijā publicētajos pētījumos par nacionālo bruņoto pretošanos reģionos ir sniegta izsmēloša informācija par nacionālo partizānu sociālo portretu, ar vispārīgām definīcijām skaidrots, kas bija nacionālie partizāni kopumā, taču nav analizētas atšķirības starp nacionālajiem partizāniem un bruņotajiem nelegālistiem uz pētījumos aptverto piemēru fona. Tas atsevišķos gadījumos ļauj pamatoti apšaubīt noteiktu personu un grupu pieskaitīšanu nacionālajiem partizāniem, kā arī pastāvošos vispārējos

32 Ratnieks 2022, 232. Raksta autors, pētot LPSR KGB ziņojumus LPSR MP par nelegālistu legalizēšanu 1956. gadā, atsevišķos gadījumos konstatējis ziņas par šādu personu iespējamu piederību nacionālo partizānu grupām. Piemēram, 1956. gadā legalizējies Arvids Otto, kurš 1946. gadā bija pievienojies nacionālo partizānu grupai un piedalījies uzbrukumos Tukuma apriņķa Matkules pagasta apkārtnē. Tajā pašā gadā legalizējies Jānis Ozoliņš, kurš bija atradies nacionālo partizānu grupā Sinoles apkārtnē Valkas apriņķī 1945. gadā. Sk.: LNA-LVA, 270-1-s-1095, 39.-41., 71.-73. lpp.

33 Strods 1996b, 562.

34 Strods 2012, 120, 129.

35 H. Strods 1996. gadā rakstīja, ka, piemēram, arestēto skaitu ir ieguvis, saskaitot atskaitē norādītos arestētos partizānus un nelegālistus, tādējādi iegūstot 5489 personas. Nav gan saprotams, kāpēc tādā gadījumā kritušajiem partizāniem nav pieskaitīti kritušie nelegālisti un kā iegūts šāds legalizēto nacionālo partizānu skaits, kāds citētajā LPSR KGB atskaitē nav atrodams. Sk.: Strods 1996b, 352.

36 KGB darbinieki atskaitē norādījuši 10 720 personas, taču, saskaitot iekļautos datus par kritušajiem, arestētajiem un legalizētajiem partizāniem, patiesībā iegūstams skaitlis 10 750. Sk.: LNA-LVA, 270-1-s-1144, 7. lpp.

37 Jundzis, Turčinskis 2018, 651.

38 Jansons 2013, 512.

pieņēmumus,³⁹ ja pētījumos nav ziņu par šo personu aktivitātēm pret okupācijas režīmu un/vai nodomiem aktīvi rīkoties nacionālu mērķu vārdā.⁴⁰ Šis jautājums ir būtisks ne tikai iespējami precīzām skaitliskām aplēsēm, bet arī korektas nacionālo partizānu kara periodizācijas izveidošanai, it sevišķi partizānu kara sākuma noteikšanai (konkrēts mēnesis vai vēl sīkāk), piemēram, lai nošķirtu atklāti dzīvojošu iedzīvotāju spontānu pretošanos⁴¹ no reālu nacionālo partizānu darbības.

Lokālie nacionālo partizānu darbības vēstures jautājumi historiogrāfijā

Kopš 2000. gadu sākuma līdz ar nākamās paaudzes vēsturnieku publikācijām par nacionālās bruņotās pretošanās kustības vēsturi Latvijā var runāt par faktoloģiskās pētniecības, respektīvi, nacionālo partizānu darbības lokālo norišu izpētes izvirzīšanos priekšplānā tēmas izpētē kopumā, ko R. Jansons raksturojis kā posmu “no atsevišķā uz vispārējo”.⁴² Tas saistīts ar nepieciešamību pēc zinātniskā ceļā veidota kvalitatīva faktu materiāla un pilnīgākas vēsturiskās kopainas pamatotāku vispārējo priekšstatu veidošanai.

Līdzšinējie pētniecības rezultāti ir dažādi, ko nosaka pašu autoru darbības stāžs, zinātniskās intereses un iespējas nodarboties ar pētniecību. Līdz 2023. gada sākumam Latvijā izdotas trīs monogrāfijas, kurās aptvertas apriņķa un mazāka lieluma teritorijas (vienā gadījumā – pamatā nacionālo partizānu organizācija), un ir iznākusi virkne raksta formāta publikāciju par līdzīgiem tematiem. Kopumā zinātnisku pētījumu un uzticamas informācijas par nacionālo partizānu aktivitātēm Latvijas reģionos ir maz, kas būtiski ierobežo iespējas izdarīt secinājumus par nacionālo partizānu darbību visā Latvijā vai veikt specifisku jautājumu pētniecību, balstoties plašāka faktu kopuma analizē.

39 Latvijas historiogrāfijā pastāv pieņēmums, ka nacionālie partizāni darbojās grupās, savukārt par nelegālistiem uzskatāmas individuāli dzīvojošas personas, taču daļa nacionālo partizānu grupu sākotnēji bija bruņotu nelegālistu grupas bez noteiktiem darbības mērķiem un vadības. Turklāt daļa nelegālistu grupu nekad neuzsāka politiski motivētas pretošanās akcijas un tādējādi nekļuva par nacionālajiem partizāniem. Latvijas historiogrāfijā pamatā izmantoto nelegālistu definīciju sk.: Jansons 2013, 500.

40 Ratnieks 2022, 234–235.

41 H. Strods, vadoties pēc LPSR KGB dokumentiem, rakstīja, ka pirmais nacionālo partizānu uzbrukums okupācijas režīma spēkiem notika 1944. gada 27. augustā Abrenes apriņķa Šķilbēnu pagastā. Z. Turčinskis pēc konkrētā gadījuma izpētes to dēvēja tikai par pirmo bruņotās pretošanās gadījumu Latvijā, un tas būtībā bija legāli dzīvojošu iedzīvotāju, nevis nacionālo partizānu uzbrukums NKVD karavīriem, kuri meklēja no iesaukšanas Sarkanajā armijā izvairījušās personas. Sk.: Strods 1996b, 258; Turčinskis 2016, 103–104.

42 Jansons 2014, 264.

Reģionu izpētē paveiktā darba daudzuma ziņā izceļas Z. Turčinskis, kurš ir pētījis Ziemeļvidzemes centrālās un austrumu daļas nacionālo partizānu darbību,⁴³ nacionālās bruņotās pretošanās kustības pirmsākumus Abrenes apriņķī,⁴⁴ kā arī nacionālo partizānu organizāciju – LNPA⁴⁵ un Ziemeļlatgales “Neatkarības vienības”⁴⁶ (ZLNV) – vēsturi. Viņš ir analizējis nacionālo partizānu kustības izveidošanos, darbību un sakāvi, kā arī okupācijas režīma struktūru izveidošanos un darbību, pievēršot lielu uzmanību režīma represīvajai politikai un tās iespaidam uz pretošanās kustības rašanos. Pretēji H. Stroda uzskatam par nepieciešamību koncentrēties uz nacionālo partizānu organizāciju vēsturi⁴⁷ Z. Turčinska publikācijas demonstrē, ka pilnīgai kopainas izpratnei ir svarīgi pētīt visu partizānu kustību, ietverot arī ārpus organizācijām darbojušos partizānus, kuru, visdrīzāk, bija ļoti daudz, jo vairākos Latvijas reģionos šādas organizācijas nepastāvēja vai arī to darbībai bija margināla nozīme.

Ziemeļvidzemes nacionālo partizānu vēstures pētniecības rezultāti demonstrē, ka tur bija ļoti spēcīga partizānu kustība. Nacionālie partizāni spēja ieņemt deviņu pagastu/ciemu padomju centrus Latvijas teritorijā un arī vienu Igaunijā. Tas, pēc pieejamās informācijas, ir vislielākais kādā Latvijas reģionā ieņemto pagastu un ciemu centru skaits. 1945. gada rudenī notika partizānu kustības spēku apliecināšanās un unikāls notikums Baltijas mērogā – starp LNPA un LPSR drošības iestādēm tika noslēgts 11 dienas ilgs uguns pārtraukšanas režīms Valkas apriņķa robežās, saukts par Alsviķu pamieru.⁴⁸

Pētījumā par ZLNV Z. Turčinskis ir norādījis, ka samērā nelielā Kārsavas apkārtnes organizācija (54 dalībnieki) visnotaļ aktīvi cīnījās pret okupācijas režīma struktūrām, individuāliem režīma darbiniekiem un aktīvistiem reģionā, kur citu organizāciju pārstāvji bija darbojušies tikai epizodiski. Gan dažādu nacionālo partizānu organizāciju un grupu vadošo dalībnieku savstarpējās attiecības, gan sarežģītie partizānu kara apstākļi noteica to, ka ZLNV un ar to saistītie partizāni, kas atradās organizācijas darbības teritorijā pirms tās izveidošanas, nepievienojās krietni lielākajai LNPA, un pat Ziemeļlatgales reģiona ietvaros nacionālo partizānu kustība nekļuva organizatoriski vienota.⁴⁹ Norādot, ka vēl jāveic ievērojams pētniecības darbs, lai varētu runāt par precīziem skaitļiem,

43 Turčinskis 2002, 285–367; Turčinskis 2003, 382–390; Turčinskis 2011.

44 Turčinskis 2016, 98–122.

45 Turčinskis 2004, 433–482; Turčinskis 2006, 104–115.

46 Turčinskis 2021b.

47 Strods 2012, 7.

48 Turčinskis 2011, 88–92, 314.

49 Turčinskis 2021b, 89, 251–253.

Z. Turčinskis pārskatā par LNPA vēsturi raksta, ka organizācija apvienoja aptuveni 2000 partizānu un vislielākās aktivitātes posmā 1945.–1946. gadā izcēlās ar ievērojamu darbības intensitāti un mērogu.⁵⁰

H. Bruņinieks ir sarakstījis monogrāfiju par nacionālo partizānu kustību Sēlijas reģionā, kurā aptverta 132 partizānu darbība 1944.–1952. gadā.⁵¹ Šis darbs ir nozīmīgs, jo precīzē un ievērojami papildina agrākos pētījumos sniegto informāciju par turienes nacionālajiem partizāniem un viņu darbību. H. Bruņinieks ir koncentrējies uz nacionālo partizānu biogrāfijām, nozīmīgākajām kaujām, kā arī uzbrukumiem okupācijas režīma amatpersonām, atbalstītājiem un dažādiem objektiem. Tomēr autora izvēle pētīt tikai atsevišķus partizānu kara elementus atstāj neatbildētus daudzus citus jautājumus. To starpā ir nacionālo partizānu grupu veidošanās un mijiedarbība reģionā visā to pastāvēšanas laikā, partizānu atbalsta bāzes īpatnības un izmaiņas, kopējā nacionālās bruņotās pretošanās kustības ietekme uz okupācijas režīma struktūrām reģionā, kā arī tendences un īpatnības okupācijas režīma drošības iestāžu vietējo struktūru pret darbībā nacionālajiem partizāniem u. c. Šie neaplūkoti jautājumi ir aktuāli nākotnes pētījumiem.

Atsevišķi neliela apjoma pētījumi⁵² ir veltīti Latvijas dienvidaustrumu daļā darbojušās Tēvzemes sargu (partizānu) apvienības (LTS(p)A) vēsturei, kas bija viena no lielākajām nacionālo partizānu organizācijām Latvijā. Pētījumu fokusā gan ir šauri mikrovēstures temati, proti, atsevišķu nozīmīgāko organizācijas dalībnieku darbības vēsture, kas sniedz ziņas gan par šo personu aktivitātēm un to nozīmību, gan arī par dažādām organizācijas struktūrām.

Ir veikti arī citi vispārīgāki un mazāk detalizēti pētījumi par nacionālo partizānu kara tendencēm un notikumiem citos Latvijas reģionos. Publikācijās par nacionālajiem partizāniem Latvijas kultūrvēsturiskajos novados aprakstīti nozīmīgākie partizānu kara vēstures fakti un īpatnības, ko radījuši ģeogrāfiskie, vēsturiskie u. c. apstākļi.⁵³ Rakstos par nacionālo partizānu darbību Bauskas⁵⁴ un Valmieras apriņķī⁵⁵ konstatētas īpaši šiem reģioniem raksturīgas partizānu kustības iezīmes.⁵⁶

50 Turčinskis 2021b, 91, 99.

51 Bruņinieks 2022, 314.

52 Strods 1996a, 37–40; Jēkabsons, Ratnieks 2019; Viļums 2022, 69–86.

53 Kiršteins 2012.

54 Ābelnieks 2006, 88–95; Ābelnieks, Urtāns 2007, 356–407.

55 Ratnieks 2018, 67–80; Ratnieks 2021a, 70–84.

56 Piemēram, R. Ābelnieks un A. Urtāns pētījumā par nacionālo partizānu darbību Bauskas apriņķī ir secinājuši, ka tur lielākā nacionālo partizānu aktivitāte vērojama 1946.–1948. gadā, nevis 1945. gadā, kā tas bija citviet. Šī raksta autors pētījumos par nacionālo partizānu darbību Valmieras apriņķī ir noskaidrojis, ka tur nacionālā bruņotās pretošanās kustība bija salīdzinoši vājāka, ko parāda nelielais nacionālo partizānu grupu un viņu aktivitāšu skaits. Sk.: Ābelnieks, Urtāns 2007, 395; Ratnieks 2021a, 72–73.

Vēsturnieks Ēriks Jēkabsons ir pētījis poļu dalību Latvijas nacionālās bruņotās pretošanās kustībā Dienvidlatgalē.⁵⁷ Viņa pētījums ļauj izteikt pieņēmumu, ka šajā reģionā pastāvēja dažas no aktīvākajām nacionālo partizānu grupām Latvijā.

Nacionālo partizānu kara vēstures norišu pētniecībā reģionos nozīmīga ir vēsturnieces Ineses Dreimanes publikācija par Latvijas kristīgo konfesiju garīdzniekiem nacionālās pretošanās kustībā,⁵⁸ kas atklāj garīdzniecības lomu nacionālo partizānu karā caur dažādu garīdznieku darbību Latvijas reģionos gan kā nacionālo partizānu grupu un organizāciju dalībniekiem, gan kā to atbalstītājiem un sakarniekiem. Pētījums pierāda garīdzniecības lielo nozīmi nacionālo partizānu morāles stiprināšanā.

I. Dreimanes pētījums par sievietēm nacionālajām partizānēm un nelegālistēm 20. gadsimta 40.–50. gados⁵⁹ uz mutvārdu vēstures liecībām un arhīvu dokumentos iegūtās informācijas pamata sniedz ne tikai bagātīgu informāciju par nacionālo partizānu ikdienas dzīves īpatnībām, bet arī dažādu reģionu nacionālo partizānu grupu darbības epizodēm, kuras nav aplūkotas līdzšinējos pētījumos.

Par Latvijas nacionālo partizānu darbību lielākajā daļā Kurzemes, Dienvidlatgales, kā arī Centrālvidzemē šobrīd nav tādu zinātnisku publikāciju, kas izmantoto avotu, pētniecības veida un sniegtās informācijas ziņā būtu salīdzināmas ar pētījumiem par Ziemeļvidzemi un Ziemeļlatgali. R. Jansons uzsvēra šādu darbu trūkumu tēmas pētniecības stāvokļa novērtējumā 2011. gadā, taču jākonstatē, ka pēc 12 gadiem situācija šajā ziņā nav mainījusies.⁶⁰

Šādu pētījumu trūkums rada labvēlīgu augsni nepārbaudītu un potenciāli apšaubāmu priekšstatu popularizācijai. Piemēram, Latvijā publicētajā literatūrā ir visai izplatīts nepierādīts apgalvojums, nereti bez atsauces uz konkrētu avotu, ka Kurzemē pēc nacistiskās Vācijas kapitulācijas nacionālo partizānu kustībā ieplūda ap 4000 latviešu leģionāru.⁶¹ 90. gados šādu tēzi pirmo reizi izmantoja H. Strods, kurš to bija pārņēmis no “Latvju enciklopēdijā” citētās Latviešu leģiona ģenerālinspektora štāba priekšnieka virspulkveža Artura Silgaila aplēses,⁶² kas, pašam A. Silgailim tobrīd atrodoties Rietumos, protams, labākajā gadījumā varēja būt tikai pavisam aptuvena.

Par šo jautājumu savu viedokli izteicis arī bijušais Kurzemes nacionālais partizāns Freds Launags, kurš savā vēstulē vēsturniekam I. Kažociņam

57 Jēkabsons 2009, 311–326.

58 Dreimane 2002, 221–284.

59 Dreimane 2015, 321–364.

60 Jansons 2014, 265.

61 Jansons 2013, 504; Strods 2012, 40.

62 Strods 1996b, 104; Andersons 1987, 511.

(publicēta H. Stroda vēlāk sastādītajā dokumentu krājumā “Latvijas nacionālo partizānu karš. III. Dokumenti, apcerējumi un atmiņas, 1944–1956”)⁶³ rakstīja, ka, viņaprāt, Kurzemē “mežos iegāja” apmēram 4000 leģionāru, policijas bataljonu, būvbataljonu un citu struktūru dalībnieki, no kuriem 1000–1500 mēģināja bēgt no Latvijas. Tas nozīmē, ka no šī personu skaita nacionālajiem partizāniem labākajā gadījumā varēja pievienoties 2500–3000 personas, kuru starpā nebija tikai 19. ieroču SS grenadieru divīzijas karavīri. Turklāt 1987. gada publikācijā “Latviešu nacionālo partizānu organizācija” F. Launags lēsa, ka visā Latvijā darbojās aptuveni tikai 4000–6000 nacionālo partizānu.⁶⁴ Arī F. Launaga aplēses, ņemot vērā viņa informētības iespējas par notiekošo visā Latvijā, protams, ir pilnīgi subjektīvas un nav uzskatāmas par precīzām.

Secinājumi

Pēc vispārēju pamatatziņu nostiprināšanas pagājušā gadsimta 90. gados pēckara nacionālo partizānu vēstures pētniecības priekšplānā pakāpeniski izvirzījās šīs vēstures notikumu izpēte ar nolūku radīt iespējami precīzu priekšstatu par partizānu kara dalībniekiem, viņu darbību un tās sekām. H. Stroda izveidotais skatījums uz Latvijas nacionālo partizānu kara vēsturi un vērtējumi ar atsevišķiem izņēmumiem ir pārņemti arī nākamo vēsturnieku paaudžu pētījumos, bet šo darbu mērķis atšķirībā no H. Stroda konceptualizējošiem darbiem pārsvarā ir jaunu faktu atklāšana un esošās informācijas precizēšana.

Nacionālo partizānu darbības vēsturei veltīto pētījumu kopējais pienesums pagaidām ir neliels. Dažādu nozīmīgāko aspektu (piemēram, partizānu darbība reģionos, partizānu organizācijas) izpētes līmenis pētījumos ir krasi atšķirīgs. Tas apgrūtina iespējas izdarīt apkopojošus secinājumus par nacionālo partizānu aktivitātēm plašākā Latvijas teritorijā, kā arī atklāt būtiskas, visu partizānu kustību ietekmējošas kopsakarības.

Atšķirībā no H. Stroda citi tēmas pētnieki nav pievērsušies konceptuāliem jautājumiem. No vienas puses, tas ir likumsakarīgi, jo trūkst pētījumu par nacionālo partizānu darbību Latvijas reģionos, kas ļautu izvirzīt kvalitatīvas hipotēzes, balstoties uz uzticamām zināšanām par lielāko daļu Latvijas teritorijas, nevis par tikai dažiem kvalitatīvi izpētītiem reģioniem. No otras puses, var konstatēt, ka Latvijas historiogrāfijā, visdrīzāk, par maz ir aktualizēti dažādi vienojoši nacionālo partizānu kara vēstures problēmjautājumi, kuri ir aktuāli arī mikrolīmeņa

63 Strods 2003a, 35.

64 Launags 1987, 185.

vēsturei veltītos pētījumos. Šo jautājumu starpā var minēt terminoloģijas lietojuma problēmas, partizānu kara dalībnieku definēšanas, periodizācijas kritērijus u. tml.

Pastāvošo stāvokli pētniecībā var daļēji skaidrot ar tēmas izpētes darbietilpību, ko nosaka izmantojamo vēstures avotu īpatnības, kā arī ar nelielo vēsturnieku skaitu, kas ar to nodarbojas kopš 90. gadiem. Nozīmīgākais daudzpusīgāku akadēmisko pētījumu trūkuma cēlonis, raksta autora skatījumā, ir sliktā finansiālā situācija vēstures zinātnes nozarē Latvijā, kas apgrūtina speciālistu piesaistīšanu darbam zinātniskajās institūcijās. Turklāt uz īstermiņa zinātniskajiem projektiem balstītā zinātnieku darbības finansēšanas sistēma Latvijā ir nepiemērota nacionālo partizānu kara vēstures pētniecībai, kuras attīstībai pamatā ir nepieciešami apjomīgi, arhīvu studijās balstīti ilgtermiņa pētījumi un līdz ar to – stabils valsts finansējums.

Šādā situācijā ar pēckara nacionālās bruņotās pretošanās vēsturi kā pētniecības pamattēmu Latvijā šobrīd nodarbojas tikai atsevišķi neatkarīgie pētnieki, kuriem tā labākajā gadījumā ir vaļasprieks profesionālā līmenī. Nodarbošanās ar pētniecību tikai brīvajā laikā atkarībā no katra pētnieka individuālajiem apstākļiem, zinātniskās kapacitātes un interesēm būtiski ierobežo tās produktivitāti, tematisko daudzveidību un zinātniskumu, kā arī iespējas iesaistīties projektos ārpus sava pētniecības pamattemata. Tādējādi individuāls darbs nacionālo partizānu pretošanās vēstures lokālo norišu aprakstīšanā ir pateicīgākais un saistošākais pētniecības virziens vēsturniekiem, kuri neveido karjeru zinātnē.

Tematiski un metodoloģiski daudzpusīgāku pētniecību būtu pamatoti gaidīt no karjeras zinātniekiem ar iespējām atvēlēt adekvātu laiku pētnieciskajam darbam, tālākai individuālajai specializācijai, kā arī pilnvērtīgai iesaistei starptautiskajā zinātnes aprītē. Tomēr nevienā Latvijas institūcijā netiek veikts pastāvīgs darbs tēmas izpētē, un jau ilgstoši (apmēram 10 gadus) neviens “pilna laika” vēsturnieks nav strādājis pēckara nacionālo partizānu kara vēstures pētniecībā. Fakts, ka 2020. gadā izdotajā kolektīvajā monogrāfijā “Violent Resistance: From the Baltics to Central, Eastern and South Eastern Europe 1944–1956”⁶⁵ nav neviena raksta par Latvijas nacionālajiem partizāniem, bet ir atrodami Lietuvas un Igaunijas zinātniskās institūcijas pārstāvošu vēsturnieku pētījumi par nacionālo partizānu darbības aspektiem šajās valstīs, ir viens no uzskatāmākajiem piemēriem situācijai tēmas pētniecībā Latvijā.

65 Gehler, Schriffl 2020.

SAĪSINĀJUMI / ABBREVIATIONS

KGB – Valsts drošības komiteja (*Komitet gosudarstvennoi bezopasnosti*)

LNA – Latvijas Nacionālais arhīvs

LVA – Latvijas Valsts arhīvs

LNPA – Latvijas Nacionālo partizānu apvienība

LPSR – Latvijas Padomju Sociālistiskā Republika

LTS(p)A – Latvijas Tēvzemes sargu (partizānu) apvienība

PSRS – Padomju Sociālistisko Republiku Savienība

ZLNV – Ziemeļlatgales “Neatkarības vienība”

BIBLIOGRĀFIJA / BIBLIOGRAPHY

Avoti / Primary Sources

Nepublicētie avoti / Archive Sources

LNA-LVA, 270–1-s–1095 (Valsts drošības komitejas pie Latvijas PSR Ministru padomes speciālie ziņojumi, 1956. gads)

LNA-LVA, 270–1-s–1144 (Valsts drošības komitejas speciālie ziņojumi par pretpadomju izpausmēm, 1957. gads)

Publicētie avoti / Published Sources

Strods, Heinrihs (2003a). *Latvijas nacionālo partizānu karš. III. Dokumenti, apcerējumi un atmiņas, 1944–1956*. Rīga: Latvijas Universitātes žurnāla “Latvijas Vēsture” fonds.

Literatūra / Secondary Sources

Ābelnieks, Raitis (2006). Nacionālās bruņotās pretošanās kustības īpatnības Bauskas apriņķī (1944–1950). No: Viksne, Rudīte (sast.). *Nacionālā pretošanās komunistiskajiem režīmiem Austrumeiropā pēc Otrā pasaules kara. Starptautiskās konferences materiāli, 2005. gada 7.–8. jūnijs, Rīga = National Resistance to Communist Regimes in Eastern Europe after World War II. Materials of an International Conference 7–8 June 2005, Riga*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 88.–95. lpp. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 17).

Ābelnieks, Raitis, Urtāns, Aigars (2007). Nacionālā pretošanās kustība un padomju okupācijas represīvo iestāžu pret darbība Bauskas apriņķī/rajonā (1944. gads – 50. gadu vidus). No: Ērglis, Dzintars (sast.). *Okupētā Latvija. 1940–1990. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2005. gada pētījumi = Occupied Latvia. 1940–1990. Research of the Commission of the Historians of Latvia 2005*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 356.–407. lpp. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 19).

Andersons, Edgars (red.) (1987). *Latvju enciklopēdija*. 3. sēj. Rokvila: Amerikas latviešu apvienības Latviešu institūts.

- Bleiere, Daina (atb. red.) (2022). *20. gadsimta Latvijas vēsture*. IV sēj.: 1944/1945–1964. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Blūzma, Gunārs (1997). Nacionālo partizānu karš Sēlijā. No: Aļķis, Ivars (red.). *Pretestības kustība okupācijas varām Latvijā: Atmiņās un dokumentos no 1941. līdz 1956. gadam*. Rīga: Sol Vita, 265.–344. lpp.
- Bolšaitis, Pēteris, Lūse, Agnese, Žīgure, Anna, Kalniņa, Elīna (2019). *Latvijas klusie varoņi. Sirdsapziņas uguns*. Rīga: Vesta-LK.
- Bruņinieks, Haralds (2022). *Nāvi mānot: Sēlijas – Aknīstes, Biržu, Elkšņu, Gārsenes, Saukas, Susējas un Viesītes pagasta nacionālie partizāni, 1944.–1952. gads*. Rīga: Latvijas Mediji.
- Dreimane, Inese (2002). Latvijas kristīgo konfesiju garīdznieki nacionālās pretošanās kustībā (1944–1953). No: Šneidere, Irēne (sast.). *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi = Occupation Regimes in Latvia in 1940–1956. Research of the Commission of the Historians of Latvia (2001)*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 221.–284. lpp. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 7).
- Dreimane, Inese (2015). Latvijas sievietes – nacionālās partizānes un nelegālistes 20. gadsimta 40.–50. gados. No: Reinsons, Sanita. *Meža meitas. 12 sievietes par dzīvi mājās, mežā, cietumā*. Rīga: Dienas grāmata, 321.–364. lpp.
- Dzintars, Jānis (1982). Latviešu fašistiskā buržuāzija hitleriešu izlūkdieneņa kalpībā. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 10, 52.–69. lpp.
- Gehler, Michael, Schriffl, David (eds.) (2020). *Violent Resistance: From the Baltics to Central, Eastern and South Eastern Europe 1944–1956*. Paderborn: Schöningh.
- Ivanovs, Aleksandrs (2007). Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados Latvijas historiogrāfijā. No: Ērglis, Dzintars (sast.). *Okupētā Latvija 1940–1990 = Occupied Latvia. 1940–1990*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 27.–70. lpp. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 19).
- Jansons, Ritvars (2003). Bruņotās pretošanās kustības Latvijā 1944.–1956. gadā: vēstures izpētes stāvoklis un tālākie pētniecības virzieni. No: Šķiņķe, Iveta (sast.). *Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas = The Soviet Occupation Regime in the Baltic States 1944–1959: Policies and their Consequences*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 343.–357. lpp. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 9).
- Jansons, Ritvars (2013). Bruņotā pretošanās padomju okupācijas režīmam 1944.–1956. gadā. No: *Latvieši un Latvija*. II sēj.: *Valstiskums Latvijā un Latvijas valsts – iznīcinātā un zaudētā*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 497.–514. lpp.
- Jansons, Ritvars (2014). Latvijas nacionālo partizānu kustības atspoguļojums mūsdienu vēstures zinātnē. No: Feldmanis, Inesis, Taurēns, Jānis (zin. red.). *Latvijas vēsture krustcelēs un jaunu pieeju meklējumos: Latvijas vēsturnieku I kongresa materiāli*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 262.–267. lpp.
- Jēkabsons, Ēriks (2009). Poļu piedalīšanās nacionālajā pretošanās kustībā Latvijā 1944.–1950. gadā. No: Ērglis, Dzintars (sast.). *Okupācijas režīmi Baltijas valstīs 1940–1991*.

- Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences “Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas” materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris, Rīga = Occupation Regimes in the Baltic States 1940–1991. Research of the Commission of the Historians of Latvia, 2008 and Proceedings of the International Conference “Occupation Regimes in the Baltic States (1940–1990): Research results and problems”, 30–31 October 2008, Riga. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 311.–326. lpp. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 25).*
- Jēkabsons, Ēriks, Ratnieks, Reinis (2019). *Latviešu karavīra stāsts: Roberts Dāvids Timermanis (1909–1945)*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Jundzis, Tālavš, Turčinskis, Zigmārs (2018). Pretošanās padomju un nacistiskajam režīmam Latvijā 1940.–1985. gadā. No: *Latvija un latvieši*. II sēj. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 630.–666. lpp.
- Kalvāns, Aleksandrs (sast.) (1995). *Uz ežiņas galvu liku*. 2. grāmata. Rīga: Daugava.
- Kažociņš, Indulis (1987). Latviešu nacionālo partizānu pēckara karš. No: Dunsdorfs, Edgars (red.). *Archīvs: Raksti par latviskām problēmām*. 27. sēj. Melburna: Pasaules brīvo latviešu apvienība un Kārļa Zariņa fonds, 47.–119. lpp.
- Kiršteins, Aleksandrs (red.) (2012). *Nezināmais karš: Latviešu nacionālo partizānu cīņas pret padomju okupantiem, 1944–1956*. Otrais izdevums. Rīga: Domas spēks.
- Launags, Freds (1987). Latviešu nacionālo partizānu organizācija. No: Dunsdorfs, Edgars (red.). *Archīvs: Raksti par latviskām problēmām*. 27. sēj. Melburna: Pasaules brīvo latviešu apvienība un Kārļa Zariņa fonds, 184.–192. lpp.
- Neiburgs, Uldis (1997). Heinrihs Strods. Latvijas nacionālo partizānu karš. 1944.–1956. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1, 164.–165. lpp.
- Ratnieks, Reinis (2018). Nacionālo partizānu grupu veidošanās un darbība Ziemeļrietumvidzemē 1944. gada rudenī – 1945. gadā. *Latvijas Universitātes Žurnāls. Vēsture*, 5, 67.–80. lpp.
- Ratnieks, Reinis (2019). Nacionālo partizānu grupu darbība un sagrāve Ziemeļrietumvidzemē (1944–1953). No: *Jauno vēsturnieku zinātniskie lasījumi IV*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 125.–135. lpp.
- Ratnieks, Reinis (2021a). Nacionālo partizānu cīņas Valmieras apriņķī (1944–1953): atspoguļojums Latvijas PSR literatūrā. No: *Jauno vēsturnieku zinātniskie lasījumi VI = The Scholarly Readings of Young Historians VI*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 70.–84. lpp.
- Ratnieks, Reinis (2021b). Nozīmīgs pētījums par nacionālo partizānu cīņām. Recenzija par grāmatu: Zigmārs Turčinskis. Ziemeļlatgales “Neatkarības vienība”. Pretošanās padomju okupācijai. 1946.–1954. gads. *Latvijas Universitātes Žurnāls. Vēsture*, 11/12, 133.–136. lpp.
- Ratnieks, Reinis (2022). Nacionālie partizāni vai nelegālisti? Haralds Ģederta grupas dalībnieku piemērs Valmieras un Valkas rajonā (1946–1955). No: *Jauno vēsturnieku zinātniskie lasījumi VII*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 231.–241. lpp.
- Rūtiņš, Andris (1994). Latvijas Tēvzemes sargu (partizānu) apvienība (Tēvijas Aizstāvju apvienība). Laikraksts “Tēvzemes Sargs”. No: Freimanis, Gunārs (sast.). *Es sapni par*

- dzimteni pagalvī likšu. Latvieši padomju vergu nometnēs un izsūtījumā. Atmiņu un dokumentu krājums*, 2. grāmata. Rīga, 379.–395. lpp.
- Statiev, Alexander (2011). *The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands*. New York: Cambridge University Press.
- Streikus, Arūnas (ed.) (2022). *The Unknown War: Anti-Soviet armed resistance in Lithuania and its legacies*. Oxon: Routledge.
- Strods, Heinrihs (1996a). Dzejniece, partizāne, mocekle Marta Skuja, istajā vārdā Valerija Mundure (1915–1946). *Latvijas Vēsture*, 1, 37.–40. lpp.
- Strods, Heinrihs (1996b). *Latvijas nacionālo partizānu karš, 1944–1956*. Rīga: Preses nams.
- Strods, Heinrihs (2003b). Baltijas nacionālie partizāni no 1944. līdz 1947. gada janvārim: bruņojums, sastāvs, kaujas. No: Šķiņķe, Iveta (sast.). *Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas = The Soviet Occupation Regime in the Baltic States 1944–1959: Policies and their Consequences*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 358.–381. lpp. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 9).
- Strods, Heinrihs (2006). Nacionālie un padomju partizāni Baltijā 1941.–1956. gadā: kopējais un atšķirīgais. No: Viksne, Rudīte (sast.). *Nacionālā pretošanās komunistiskajiem režīmiem Austrumeiropā pēc Otrā pasaules kara. Starptautiskās konferences materiāli, 2005. gada 7.–8. jūnijs, Rīga = National Resistance to Communist Regimes in Eastern Europe after World War II. Materials of an International Conference 7–8 June 2005, Riga*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 88.–95. lpp. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 17).
- Strods, Heinrihs (2012). *Latvijas nacionālo partizānu karš, 1944–1956*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Šilde, Ādolfs (1965). *Bez tiesībām un brīvības: Latvijas sovjetizācija 1944–1965*. 2. izd. Kopenhāgena: Imanta.
- Šilde, Ādolfs (1985). *Resistance Movement in Latvia*. Stockholm: The Latvian National Foundation.
- Šuvajevs, Igors (2000). Kas nav dokumentos: Igors Šuvajevs sarunājas ar Heinrihu Strodu. *Rīgas Laiks*, Oktobris, 14.–18. lpp. Pieejams: <https://www.rigaslaiks.lv/zurnals/kas-nav-dokumentos-15760> (skatīts 07.12.2022.).
- Turčinskis, Zigmārs (2002). Ziemeļvidzemes nacionālie partizāni: 1945.–1953. gads. No: Šneidere, Irēne (sast.). *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi = Occupation Regimes in Latvia in 1940–1956. Research of the Commission of the Historians of Latvia (2001)*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 285.–367. lpp. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 7).
- Turčinskis, Zigmārs (2003). Latvijas un Igaunijas nacionālo partizānu sadarbība 1945.–1952. gadā. No: Šķiņķe, Iveta (sast.). *Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas = The Soviet Occupation Regime in the Baltic States 1944–1959: Policies and their Consequences*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 382.–390. lpp. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 9).

- Turčinskis, Zigmārs (2004). Latvijas Nacionālo partizānu apvienības izveidošanās un darbība Stampaku periodā (1944. gada oktobris – 1945. gada marts). No: Ērglis, Dzintars (sast.). *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. gada pētījumi = Occupation Regimes in Latvia in 1940–1959. Research of the Commission of the Historians of Latvia (2002)*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 433.–482. lpp. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10).
- Turčinskis, Zigmārs (2007). Karš pēc kara: Latvijas nacionālo partizānu cīņas 20. gadsimta 40. gadu beigās – 50. gadu sākumā. No: Strods, Heinrihs (sast.). *Karš pēc kara 1944–1956. Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2006*. Rīga: Latvijas Okupācijas muzeja biedrība, 91.–114. lpp.
- Turčinskis, Zigmārs (2011). *Ziemeļvidzemes mežabrāļi. Nacionālo partizānu cīņas Valkas apriņķī un Alūksnes apriņķa rietumu daļā. 1944.–1953. gads*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.
- Turčinskis, Zigmārs (2016). Bruņotās pretošanās kustības sākums Latvijā 1944. gada rudenī: situācija Abrenes apriņķī. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2, 98.–122. lpp.
- Turčinskis, Zigmārs (2017). Bruņotā pretošanās padomju un nacistiskajai okupācijai (1940–1957). No: Jundzis, Tālavš (zin. red.). *Nepārtrauktības doktrīna Latvijas vēstures kontekstā*. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmijas Baltijas stratēģisko pētījumu centrs, 105.–123. lpp.
- Turčinskis, Zigmārs (2021a). The Latvian Armed Resistance Movements Against the Soviet Occupation 1944–1957. In: Nollendorfs, Valters, Ščerbinskis, Valters (eds.). *The Impossible Resistance: Latvia Between Two Totalitarian Regimes 1940–1991*. Rīga: Zinātne, pp. 128–150.
- Turčinskis, Zigmārs (2021b). *Ziemeļlatgales “Neatkarības vienība”. Pretošanās padomju okupācijai. 1946.–1954. gads*. Rīga: Latvijas Mediji.
- Vilciņš, Tāivaldis (1994). Partizāni pēckara Latvijā: dokumentāls ieskats. *Latvijas Arhīvi*, 1, 42.–47. lpp.
- Viļums, Jānis (2022). Katoļu priesteru Antona Juhņēviča darbība un loma pretošanās kustībā PSRS okupētajā Latvijā 1944.–1945. gadā. *Latvijas Arhīvi*, 1, 69.–86. lpp.

LATVIAN HISTORIOGRAPHY ON THE LATVIAN NATIONAL ARMED RESISTANCE MOVEMENT IN 1944–1950s

Reinis Ratnieks

Mg. hist., PhD candidate, independent researcher

Research interests: armed anti-Soviet resistance in Latvia in 1944–1950s

The article examines the most significant trends and findings in Latvian historiography on the history of Latvian national armed resistance movement in 1944–1950s. An analysis of the scientific publications published since the restoration of Latvian independence is conducted to determine the main trends of research and the main conclusions, on which the current insights about the activity of the national armed resistance movement and its significance during the occupation of the USSR are based. In order to identify important research questions and to actualise the need for their research, the research problems found in these works are also analysed, which has been done minimally in Latvian historiography so far. The purpose of the article is to assess the state of research on the history of Latvian national armed resistance movement in Latvian historiography.

Key words: national partisans, resistance movement, Soviet occupation, historiography, post-war period

Summary

This article surveys the historiography of the 1944–1950s Latvian national partisan resistance against the Soviet occupation with the aim of restoration of the independence of Latvia and focuses on the main research results, its tendencies and problems.

The restoration of the independence of Latvia and access to *KGB* archives paved the way to numerous empirical researches as well as developments in conceptual research. Most of the studies concentrated on the history of national partisan activity in particular regions, national partisan organisations and Soviet security services' operations and methods used against the national armed resistance. The first academic studies in Latvian historiography during the 1990s acknowledged national partisan war as a significant example of resistance to the Soviet occupation regime. The main causes of national armed resistance were studied, as well as the size and scope of the resistance movement, periodisation of the partisan struggles, tactics used by national partisans, Soviet security units and their counterinsurgency tactics, and other important aspects.

Since the beginning of the 2000s, microhistory studies on the national partisan war in Latvian regions and partisan organisations have become the main research focus for Latvian historians working on the subject. These studies have focused on the composition and operational features of the national partisan movement, facts and results of

its activity as well as on the counterinsurgency operations and methods used by Soviet security services against national partisans, producing valuable empiric data for further research of the subject. In terms of geographical scope, these studies for now fully cover only a few regions, which limits the possibilities to compare national armed resistance activity in different regions or to do well-founded generalisations on the entire national armed resistance movement in Latvia. A large part of the reason for a rather narrow research focus is the insufficient number of full-time researchers or scientific institutions that conduct research on this topic. Instead, part-time historians mainly do their research in their free time.

General concepts developed in the 1990s still dominate Latvia's historiography, but the lack of continued conceptual research has resulted in a gap between the established general understanding on the subject and the insights that can be generated from the available empirical data on the history of national partisans. Works focused on the facts of the national partisan war for the most part include little conceptualisation and research of existing insights and used terminology. This has sometimes resulted in incorrect interpretation of empirical data or conflicting conclusions. For example, the term “national partisan” is not sufficiently defined in the historiography of Latvia, especially in the works dedicated to the analysis of the history of partisan war in particular regions. A lack of precise criteria for defining members of national armed resistance movement has sometimes resulted in the failure to distinguish the members of the national armed resistance movement from individuals who hid and only passively opposed the occupation regime for the purpose of self-preservation. Other problems such as periodisation, motivation of the armed resistance fighters, definition of national partisan war parameters and other important aspects require further empiric and conceptual research.

Saņemts / Submitted 19.09.2022.

Pateicības / Acknowledgements

Raksts tapis Valsts pētījumu programmas projekta “Neatkarības arheoloģija: jaunas pieejas nacionālajai pretestības vēsturei Latvijā” (VPP-LETONIKA 2021/2-0003) ietvaros.

© 2023 Reinis Ratnieks, Latvijas Universitāte

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons

Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

ROLE OF HISTORICAL STUDIES ON THE POST-WAR PRO-INDEPENDENCE UNDERGROUND IN POLAND

Mirosław Surdej

PhD, research fellow, Institute of National Remembrance in Rzeszów, Poland

 0000-0003-4001-2156

Research interests: history of the Pro-Independence Underground in south-eastern Poland in 1939–1956

Research into the independence underground has had an important place in the Polish historiography for the past 30 years. These studies have influenced not only the historical knowledge, but also the perception of the modern Polish society of its own past. It is one of the most important research themes that Polish historians had to deal with in a country freed from the Soviet yoke. In this article the qualitative framework method was used to explain how research on complex forms of the Polish anti-communist independence underground influenced contemporary Poland, its society, and even internal and external politics.

Key words: Pro-Independence Polish Underground, “Cursed Soldiers”, Soviet occupation of Poland, post-war partisans, resistance movement

Pro-Independence Underground in Poland 1939–1956/1963

It is worth starting with the fact that the post-war armed struggle of the underground is part of a long tradition of Polish uprisings that goes back to the 18th century, and thus, is perceived by the Poles themselves in a wider historical context. Therefore, it is part of the historical dispute in Poland about the meaning, role, and effectiveness of armed struggles under the occupation of a stronger enemy¹.

1 For example, one of the books dealing with this subject was a work published in 1960 entitled *Two Ways (Dwie drogi)*, devoted to the anti-Russian January Uprising 1863,

The occupants themselves were aware of the existence of that dispute. In their propaganda, they made efforts to convince the Poles to abandon the idea of an armed struggle, which was presented as “irrational”. The freedom struggle, in contrast, was supposed to be a manifestation of “madness”. The goal was to reconcile the Poles with their subjugation and, in the long term, the loss of their statehood. Thus, as we can see, the question of attitudes towards the post-war armed underground in Poland goes beyond the academic discussion and extends to emotions fuelled by propaganda. It is a sensitive topic also for another reason. It contained elements of a civil war, as the Soviets were using anti-partisan units composed of the Poles. Generally speaking, the entire Soviet occupation system resembled that of the 19th century colonial powers, where power was exercised by intermediaries recruited from the ranks of the indigenous population, in this case native communists. Only small garrisons were involved and also various types of “advisers” were placed in key offices. As a result, the Poles fought the Poles, which in itself gave rise to internal conflicts, tearing the conquered nation into opposing fractions, in accordance with the principle of *divide et impera*. These divisions remained in place even after the fall of the communist system in Poland in 1989. The role of the historian is to go beyond those divisions in order to study the past in accordance with the methodology of historical research. Still, it should not be surprising that the Polish historians naturally evaluate the activities of their people in the past from the perspective of Polish interests, and the fundamental issue for them is their attitude towards Polish independence.

To fully understand the origins of the Polish post-war resistance movement, one must go back to the beginning of the Second World War, when Poland was attacked by Germany and the USSR and then divided into two occupation zones. Nevertheless, Poland did not officially capitulate and the Polish government managed to evacuate to France (and later Great Britain), where it continued to fight. The rebuilt Polish army was divided into two parts – the army in exile and the army in the country. The latter was called the Home Army.

the author of which was Pawel Jasienica – one of the best and well-known Polish historians and essayists. This book has a special expression when reading it, we realise that Pawel Jasienica, whose real name was Lech Beynar, was a soldier of the Polish underground from 1940, and in 1945 he was a deputy to Zygmunt Szendzielarz “Łupaszka”, the commander of the famous Vilnius V “Death Brigade” of the Home Army. On the night of 8/9 August 1945, during the manhunt of the communist “Polish Army” and the Red Army, he was wounded and he left the Brigade before it was destroyed by the Soviets, and avoided the fate of most of its officers who were sentenced to death.

The Home Army was formally established in 1942 and originated from the Union of Armed Struggle (ZWZ). Attempts were made to subordinate other smaller political formations to this military organisation, such as Peasant Battalions (*BCh*) or the National Military Organisation (*NOW*). Some success in that field was achieved in 1942–1944.

The characteristic features of the Home Army were its extensive structure, strong government legitimacy, military apoliticality, and orientation towards acting as part of a broader anti-Hitler coalition². The formations of the national movement had their own, different point of view, based on the “theory of two enemies”, according to which Germany and the USSR, although being opponents, were equally dangerous to the independent existence of Poland. From a historical perspective, this view cannot be refuted.

All the aforementioned organisations, together with the secret branch of the Government in the country, formed the so-called Polish Underground State.

At this moment, it is necessary to look at the Polish–Soviet relations. The starting point for them in the context of the Second World War is the Soviet aggression against Poland on 17 September 1939. The Polish government, in the face of the catastrophic situation of its army, decided not to declare war on the Soviets. This decision, which may seem strange today, had political consequences. Despite that, in 1939–1941, the Soviets, on the basis of the Molotov–Ribbentrop Pact, brutally occupied the eastern territories of Poland, ruthlessly repressing the Polish civilian population. The most terrible crime was the “Katyn massacre” – the murder, in April 1940, of over 20,000 people – mainly Polish officers, policemen, and officials, in short – the national elite³. Henceforth, Katyn weighed on the attitude of the Poles towards the Soviets, as it still weighs on the Polish–Russian relations.

2 The first book about the Home Army was published while the organisation still existed, in 1944 in USA (Jan Karski, *Story of a Secret State*). Nowadays, there is also rich literature on the subject, for example: Ney-Krwawicz 2022. The state of research on topic of Home Army was presented in the article: Grabowski 2018, 21–58. See also: *Home Army in Documents 1939–1945 [Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945]*, Vol. I–VI, many editions, the last one is published (Vol I–II) since 2015 by IPN, the Polish Underground Movement Study Trust in London (*Stydium Polski Podziemnej – Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie*) and Military Historical Bureau (*Wojskowe Biuro Historyczne im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego*); Bułhak 2008.

3 In addition to Polish literature, like for example: Adamska 2021, there is also rich English-language literature on the Katyn massacre, such as: Bębnowski, Musiał 2020; Urban 2020; Rogoża, Wyrwa 2020.

The case of the Katyn massacre came to light in 1943. Until then, the fate of the Polish elites had been unknown. In the meantime, the German–Soviet war broke out, which forced the Polish government to normalise relations with the USSR. That led to the signing of the “Sikorski–Mayski Pact”, the creation of a Polish army in the USSR (later evacuated to Iran), and the formal withdrawal of the USSR from the provisions of the Molotov–Ribbentrop Pact. In practice, Stalin did not intend to give up the Polish territories conquered in 1939. Therefore, he used the disclosure of the Katyn massacre by the Germans in 1943 for his own purposes, breaking off relations with the Polish government that sought to establish an international commission to investigate the Katyn murder. Then, in the USSR, he created an alternative “Polish” centre of power and a “Polish” army, subordinated to Moscow. These formations, in order to maintain the appearance of Polishness, used Polish national symbols. At the same time, attacks of the Soviet partisans on the Home Army units began in the eastern territories of Poland occupied by the Germans.

The incursion of the Red Army into the territory of the Second Polish Republic in January 1944 put the Polish government in London and the underground structures subordinated to it in a critical situation. The Home Army was ordered to launch Operation Tempest, which was a “zonal uprising” (*powstanie strefowe*)⁴. The German rear and frontline towns were attacked, on the one hand, to save them from destruction, and on the other hand, to take control of them before the communist collaborators did.

However, the Soviets, often after the stage of a joint fight against the Germans, destroyed Polish troops without any qualms, disarming them and imprisoning their soldiers (sometimes also killing them). In the areas occupied in 1939, the Soviets installed their own administration, making it clear that they considered these areas as their property. After crossing the line of the Ribbentrop–Molotov pact, the Soviets announced the creation of the *PKWN* – a Polish puppet quasi-government.

In the face of that, the Home Army launched an uprising in Warsaw, aspiring to gain political advantage by taking over the country’s capital. It was then that Stalin stopped the advance of his troops, giving the Germans the opportunity to suppress the uprising. Despite that, the two-month battle of the Home Army for Warsaw created the ethos of this formation, which in Poland was raised

4 The uprising did not start all over the country all at once, but it was moving like a wave, first in the east, then in the centre of the country, just before the German–Soviet front line.

to the level of near-sanctity and also influenced the opinion of the Poles about the communists after the war.

After the defeat of the Warsaw Uprising, the *PKWN* was unable to win over the Polish population. Even the peasants, despite the fact that the communists carried out the so-called agricultural reform, remained faithful to the legal government in London. The mobilisation to the “people’s Polish army” was also boycotted. Therefore, throughout the Soviet-controlled country, repressions began – deportations to gulags, etc. Unfortunately, all this happened with the tacit acceptance of Poland’s Anglo-American allies.

In order to reorganise the underground structures, the Home Army was formally dissolved by the Polish government in London⁵. That had both good and bad effects. With the liquidation of the Home Army, its centralised structure fell apart, but at the same time, a new cadre elite underground formation called NIE (in Polish means “No”) was created. However, despite the dissolution, the Home Army soldiers, constantly exposed to Soviet repression, took up the armed struggle. A series of guerrillas, known collectively as Home Army Resistance Movement (*Ruch Oporu Armii Krajowej – ROAK*), was formed. In order to control that movement, in place of NIE, in May 1945, the Armed Forces Delegation for Poland (*Delegatura Sił Zbrojnych na Kraj – DSZ*) organisation was established by the Commander-in-Chief of the Polish Armed Forces, General Władysław Anders. Its internal structure was based on that of the Home Army but it operated on a much smaller scale, trying to curb partisan activity. In July 1945, the Western Allies withdrew their recognition of the Polish government in London, recognising the Warsaw government (to which a group of politicians from London, led by former Prime Minister Stanisław Mikołajczyk, was co-opted). Along with the government, the Polish underground also lost its international legitimacy. Therefore, *DSZ* was disbanded in August 1945. In its place, a group of *DSZ* officers created the organisation “Freedom and Independence Association” (*Zrzeszenie Wolność i Niezawisłość – WiN*)⁶. Its characteristic feature was the desire to abandon armed struggle in favour of political and intelligence underground activities. By the end of 1947, the communists had destroyed four consecutive *WiN* commands.

Another faction of the Polish underground was the national resistance. The National Armed Forces (*Narodowe Siły Zbrojne – NSZ*) and National Military Organisation (*Narodowa Organizacja Wojskowa – NOW*) formations, despite being partially merged with the Home Army, were against any cooperation with

5 Mazur 1995, 34–59.

6 Frazik, Musiał 2020.

the Soviets, even as part of the anti-Hitler coalition. For this reason, they separated from the Home Army and, in February 1945, formed a joint organisation of the National Military Union (*Narodowe Zjednoczenie Wojskowe – NZW*). This organisation initially focused on the armed fight against the communist regime. Then, however, its commanders came to similar conclusions as *WiN*, trying to reorganise structures and prepare for a long-term occupation. Ultimately, the *NZW* shared the fate of other underground organisations and its structures were destroyed.

The final episode of the activities of the armed underground in Poland are the struggle of the so-called “last forest soldiers”, single troops, or individual people, fighting the regime to the very end⁷. The last one of them was killed by the communist security forces in 1963. But the resistance in practice ended in 1956, under the influence of the October 1956 events.

Falsification of the history of the Polish Pro-Independence Underground in the period of the People’s Republic of Poland

In the post-war years, until the fall of communism in Poland in 1989, the issues of recent history were completely manipulated. The communists in Poland wanted to convince the young generations of the Poles that their rule had had full national legitimacy in 1944 and beyond. Meanwhile, in reality, they exercised power only by the right of the strongest, and formally on the basis of the rigged elections in 1947.

In order to hide the inconvenient truth and to indoctrinate the society, the communists used a number of methods. The simplest one was censorship – efforts were made to remove from public space, wherever possible, any information about the post-war underground. For the inquisitive, however, publications were prepared that presented the communist vision of the truth, which had little to do with the reality⁸. Independence underground formations were pictured as illegal and criminal. This was achieved by many semantic tricks, repeated words that were forced into the minds of the recipients. The most important of them was the word “bandit” and “band” used to describe the armed units of the Polish Underground. In order to make the intellectual fraud even more credible, access to historical sources was blocked for historians. Only selected fragments were presented which, in isolation from the broader context, falsified the image of the past.

7 Łabuszewski 2003.

8 Kuta 2010, 570–591.

The communists even falsified historical sources, creating alleged partisan “diaries”, etc. In addition, there was a whole range of published memories of security officers who presented themselves as defenders of the public against “banditry”⁹.

Any attempts at more reliable research into the history of the Home Army and post-war resistance were always burdened with the threat of repression and were observed by the Security Service which treated them as a manifestation of hostility towards the system. Despite that, such attempts were made among veterans of the Home Army in Poland, where morale was quite high, despite infiltration by communist agents. However, the communists had no influence on what was happening in the West. The researchers there had access to the archive of the Polish Underground Movement Study Trust in London which contained, among others, the documents of the Special Section VI of the General Staff in London (during the war responsible for communication with Occupied Poland) and the Social Affairs Department of the Ministry of Internal Affairs of the Polish Government-in-Exile (MSW). The findings of these studies reached the country in the form of underground publications, the access to which, however, was limited.

As a result, the average Poles graduating from communist education institutions were convinced that Poland had been “liberated” by the Soviets in July 1944 and knew nothing about the real structures and purposes of the post-war independence underground. If they were at all interested in the subject, they were acquainted with a picture of the post-war “reactionary banditry” which was destroyed by the heroic “participants in the fight for the strengthening of the people’s power” – as the communists called ex-members of the formations fighting against the pro-independence underground. However, the truth was preserved in the provinces, far from the universities preaching the official propaganda narrative. It was also deposited in the Catholic Church which was the only institution in the country that remained independent from the communists and unofficially but continuously supported the Home Army and the post-war underground.

Analysis of research on the Polish Pro-Independence Underground after the fall of the communist system

Under such conditions, in Poland research into the history of the pro-independence underground began only after the fall of the communist system. It was carried out by groups of students centred around two researchers. The first

⁹ The most well-known example of such a false source was the so-called “Ogień Diary” (Józef Kuraś “Ogień” was a partisan unit commander in Podhale region).

community gathered around prof. T. Strzembosz and included such scholars as Sławomir Poleszak, Grzegorz Motyka, Rafał Wnuk, Piotr Niwiński, Jerzy Kułak, Ryszard Śmietanka-Kruszelnicki, Kazimierz Krajewski, and Tomasz Łabuszewski. The second group consisted of historians gathered around Prof. Janusz Kurtyka and *Zeszyty Historyczne WiN* (Historical Fascicles of Freedom and Independence Association) magazine – among them Zdzisław Zblewski, Wojciech Frazik, Maciej Korcuć, and Filip Musiał. The *Zeszyty Historyczne WiN* later played a major role in researching the history of the Polish underground. The first issue of *Zeszyty Historyczne WiN* was published in March 1992, on the initiative of Andrzej Zagórski, a historian and former Home Army soldier¹⁰. So far, over 40 issues of this very valuable magazine have been published. Thanks to the efforts of this group, a six-volume work entitled *The Freedom and Independence Association in Documents*¹¹ was also published, which contains 600 documents and many biographies. Moreover, in the first half of the 1990s, other interesting publications appeared as a result of academic discussions on the history of the period 1944–1956¹².

In parallel with the first historical research, many diaries and memories have been published, some of them as a result of the work conducted by historians like Ewa Kurek, who has gathered accounts of Hieronim Dekutowski “Zapora” soldiers¹³.

Other no less significant initiatives have emerged as well. Freedom of speech came and many local newspapers timidly published articles and reports from the post-war period accusing the communists of their crimes. However, their scope of influence was usually local. At the same time, veterans of the Home Army, National Armed Forces, and other organisations founded new veterans’ associations, the most important of which was the World Union of Home Army Soldiers (*Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej*). Also, in the public space there appeared the first commemoration sites of the Home Army, located outside the areas of churches. However, these activities still did not affect wider circles of society.

10 Andrzej Zagórski was not only a writer, but also from the early 1960s, he collected documents, copies of documents and reports on the war time and post-war independence conspiracy in Lesser Poland in the years 1939–1956. His collection, comprising over 2500 accounts, approximately 25,000 pages of original or copied documents, and over 4500 press clippings, is one of the most significant in Poland and certainly the most important private collection concerning the conspiracy in the Rzeszow region. Now it is part of the Institute of National Remembrance archive.

11 Kurtyka 1997.

12 Giżejewska 2002; Szucki 1994; Komorowski, 1994; Motyka 1997.

13 Kurek 1997, 2009, 2011. She also wrote book *Zaporczycy* (Clio, 1995) and photoalbum *Zaporczycy w fotografii 1943–1963 [Zaporczycy in photography 1943–1963]* (Clio, 2005).

The group that, quite unexpectedly, started the national discourse on the post-war anti-communist underground in Poland was the Republican League, an organisation founded by a group of former activists of the underground Independent Association of Students of the University of Warsaw which had been active in the 1980s.

At the end of 1993, they prepared an exhibition entitled “The Cursed Soldiers. Anti-Communist Armed Underground”, displayed for the first time in the Auditorium Maximum of the University of Warsaw, and later, also in many Polish cities all over the country. In addition, in 1996, a book was published, with a similar title *The Cursed Soldiers*, written by a former underground soldier Jerzy Ślaski¹⁴. It was the catchy name “Cursed Soldiers” that became a pick-lock that opened the gates of the historical awareness of the Polish society to the history of the anti-communist underground. Interestingly, the activists of the Republican League understood the term “Cursed Soldiers” differently than Jerzy Ślaski. Members of the Republican League wanted to indicate by this term that the new Polish elites had forgotten about the post-war underground soldiers. Ślaski saw it differently, seeing the meaning of the term as a phenomenon of being erased from the history by the communists in the period of the People’s Republic of Poland. However, the name “Cursed Soldier” became a buzzword, a kind of a slogan, which has been accompanying the history of the post-war independence underground in Poland since then.

This had both a positive and a negative effect. The positive side is the power of this symbol, thanks to which it was possible to disseminate knowledge about the post-war underground. The disadvantage was that the whole of the complex history of post-war underground soldiers was somewhat simplified and reduced to popular history before it was thoroughly studied by historians. But the power of the term “Cursed Soldiers” and the story of rebellion against totalitarianism behind it, as well as the odium of secrecy that the communists had spread over that history, became an explosive mixture that instantly stirred the imagination of many Poles, especially young people, looking for a way to redefine their national identity¹⁵. In order to understand that need, it should be remembered that at that time Poland was engulfed by the economic crisis of the period of the political transformation. Under those circumstances, recent history became an element of politics, which did not make it easier for historians to research it. Unfortunately,

14 Ślaski 1996. He was also the author of other books, such as the six-volume work *Polska Walcząca (1939–1945) [Fighting Poland (1939–1945)]*, published in 1985, and *Skrobów. Dzieje obozu NKWD dla żołnierzy AK 1944–1945 [Skrobów. The history of the NKVD camp for Home Army soldiers]*, printed in 1990.

15 Dobrowolski 2018, 133–153.

more and more often, discussions about the anti-communist underground were accompanied by emotional involvement. When the post-communist Democratic Left Alliance (*SLD*) came to power in 1993, the patriotic narrative had to clash again with the narrative of veterans of the communist formations¹⁶. The shortcomings of the adopted model of the political transformation were also revealed. Since the democratic reform in the judicial system was in practice of a cosmetic nature, one of such shortcomings was the lack of accountability of communist criminals. After all, the judiciary circles themselves were responsible for a number of communist judicial crimes, committed mainly in the Stalinist period. There was also a problem of legal compensation for the victims of the communist regime. Meanwhile, communist functionaries drew high pensions, often living much better off than their former victims.

In effect, the “Cursed Soldiers” fighting courageously with weapons became a symbol for people disappointed with the direction in which Poland was heading. On the other hand, the image of the brutal destruction of the independence underground was a constant reminder for the former communists of their crimes, becoming a threat to their position and property. For their descendants, in turn, the struggle to preserve the attitudes from the times of the Polish People’s Republic often meant the defence of the biographies of their loved ones.

However, many Poles expected the disclosure of the communist special services archives which still remained beyond the reach of not only citizens but even a large part of historians. That factor, among others, resulted in invariably low interest in the research of the post-war underground at universities (where also, by the way, no verification of staff in terms of their communist past was carried out).

In the course of discussing these problems, it was decided to create a completely new institution. The act of the Sejm of 18 December 1998 established the Institute of National Remembrance – the Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation (*IPN*). It was a hybrid institution that had no equivalent in the world, combining archival, scientific, educational, and prosecutorial functions. The establishment of the Institute of National Remembrance was also intended to prevent the so-called “wild” vetting, subjecting the process to the control of historians. The aforementioned historians, gathered around both Prof. Tomasz Strzembosz and Prof. Janusz Kurtyka, found employment at the Institute. Prof. Kurtyka soon became the president of the *IPN*.

In the meantime, Grzegorz Wąsowski – a researcher associated with the Republican League, in cooperation with Leszek Żebrowski, a researcher of the history of the National Armed Forces, published a book in 1999 entitled *Cursed*

16 These problems are discussed in the book Spałek 2020.

Soldiers: the Anti-Communist Armed Underground After 1944, which was the first reliable attempt to synthesise the history of the independence underground¹⁷.

In 2001, the Sejm of the Republic of Poland adopted an act in which it recognised the merits of the independence organisations and groups that, after the end of the Second World War, had decided to take up an unequal fight for the sovereignty and independence of Poland. The Sejm thus paid tribute to the fallen and murdered as well as all imprisoned and persecuted members of Freedom and Independence Association. It was the first official, high-ranking honouring of the members of the anti-communist underground in Poland.

The Institute of National Remembrance launched its practical operation in 2000. The first step was to take over the archives of the Ministry of the Interior, containing the files of the communist secret services. At the same time, one of the first tasks was to start the research into the history of the post-war independence underground and education of the public about the relevant issues. A significant advantage of the Institute of National Remembrance was the fact that it had branches scattered throughout the country, so it was able to conduct nationwide comparative research. This first stage of research ended in 2007 with the publication of an atlas containing maps and numerical data showing the range of activity of armed formations of the anti-communist independence movement in Poland (also within the state borders before 1945)¹⁸. The atlas made the public aware of the scale of the resistance by the post-war underground, in which, according to the authors' estimates, up to 180,000 people had been involved. For comparison, during the war, the Home Army numbered about 350,000 soldiers.

The atlas, despite its generality, was a milestone and a foundation for further research. From that moment, monographs on the structure of specific underground organisations began to appear, often at a very high level of detail. This has been possible due to the specificity of the historical sources taken over from the Security Office/Security Service (*UB/SB*), which are filled with detailed information from the interrogation protocols of the arrested pro-independence underground soldiers.

As the research continued, research groups focusing on specific views and interests emerged. The official "research programme" of the Institute of National Remembrance is led by Tomasz Łabuszewski. His closest collaborators are Kazimierz Krajewski, focusing on resistance in the eastern part of Poland¹⁹, Piotr Niwiński, a specialist in the resistance in Vilnius region. Among *IPN* researchers, we should also mention Tomasz Balbus, Ryszard Śmietanka Kruszelnicki,

17 Wąsowski, Żebrowski 1999.

18 Wnuk, Poleszak and others 2007.

19 Krajewski 2015.

Zdzisław Zblewski²⁰, and a number of others. The mentioned persons are authors of many valuable books about the Polish Pro-Independence Underground²¹. As a result of the teamwork, a few thematic conferences were also organised, which resulted in interesting publications²².

The second group consisted of historians, like Rafał Wnuk and Grzegorz Motyka. After some time, they left the Institute of National Remembrance, joining other research centres. They wrote a number of books devoted to the subject of post-war underground, among them a volume entitled *War After the War. Anti-Soviet Underground in Central and Eastern Europe in 1944–1953* published by the Museum of the Second World War in Gdańsk²³, the intention of which was to provide a comparative look at the armed resistance against the USSR. Wnuk also wrote a book *Forest Brothers Anti-Communist Underground in Lithuania, Latvia and Estonia 1944–1956*²⁴. Equally interesting is the book published in 2015 by Grzegorz Motyka entitled *The White Poles Manhunt. NKVD Troops in the Fight Against the Polish Underground 1944–1954*²⁵.

As you can see, most of the indicated researchers wrote books of a descriptive nature, fragmentary monographs, containing facts, presenting structures, biographies, in short, works devoted to the functioning of a specific underground formation in a limited area. If we had to point out the most noticeable difference between the aforementioned groups of researchers, it would be their attitude towards the so-called national movement formations. Members of the second group are much more critical and rather negative towards the activists of the national movement formations, and insist on clearly distinguishing them from government formations such as the Home Army.

At this point, we can move on to the third group, which is made up of researchers of the abovementioned national movement formations, focusing on researching such organisations as the NSZ, NOW, NZW and SN. These include the already mentioned Leszek Żebrowski, as well as Wojciech Muszyński, Mariusz Bechta and Krzysztof Kaczmarski working at the Institute of National Remembrance. They are authors of a number of books and articles²⁶.

20 Zblewski 2005.

21 Krajewski, Łabuszewski 2002; Krajewski, Łabuszewski 1997; Krajewski, Łabuszewski, Niwiński 2010; Krajewski, Łabuszewski 2017; Balbus 2004; Balbus 2008; Śmietanka-Kruszelnicki 2002.

22 Bechta 2016; Łabuszewski 2018; Krajewski 2019; Krajewski 2021.

23 Motyka, Wnuk, Stryjek, Baran 2012, and also Wnuk 2000.

24 Wnuk 2018.

25 Motyka 2015.

26 Kaczmarski 2003; Bechta, Muszyński 2017; Surdej 2018.

The topic of the anti-communist underground also appears in the research of issues of the communist secret services. Both of these threads, for obvious reasons, are closely related. Therefore, a journal issued by the IPN under the title *The Apparatus of Repression in People's Poland 1944–1989* is worth mentioning.

Researchers interested in the post-war underground emerged also among university staff and students. One of them, for example, is Prof. Grzegorz Ostasz, an author of an excellent monograph on the Rzeszów *WiN* district²⁷. This topic has also been addressed by other historians, like Prof. Mariusz Mazur, specialist in the communist propaganda²⁸ or Stanisław Płużański²⁹. Some of them, however, have written books that have serious methodological flaws³⁰.

But we can say in general that universities are the notable absentees in the research on the anti-communist independence underground in Poland. One more interesting phenomenon that correlates with the issues discussed can be observed, namely the great interest in the subject of “Cursed Soldiers” among sociologists, anthropologists and researchers interested in “collective memory”³¹. It is also worth mentioning something that is easy to notice, namely that some researchers from these circles approach the topic with a strong negative ideological prejudice. This is discussed in more detail further in the article.

Other important types of publications are biographical dictionaries, for example, multi-volume *Lesser Poland Biographical Dictionary of Participants in Independence Activities 1939–1956*³² or *Conspiracy and Social Resistance in Poland 1944–1956*³³.

Changes in the public perception and evaluation of the Polish underground

Quite a large number of publications, as well as other educational activities showed the wider public not only the scale and importance of the pro-independence

27 Ostasz 2006.

28 Mazur 2019.

29 Płużański 2021.

30 Zaremba 2012, there is also an English edition of this book: *Entangled in Fear. Everyday Terror in Poland, 1944–1947* (Indiana University Press, 2022).

31 Kończal 2020, 67–95; Danek 2020, 219–238; Jaskulowski, Majewski 2023, 1–15. Available: <https://doi.org/10.1111/nana.12937>

32 Gąsiorowski and others 1997–2015.

33 Źaryn, Źurek 2002; Frazik 2004; Frazik 2007; Balbus 2010; Bielak, Krajweski 2018; Krajweski 2021.

underground, but also the sacrifice it made on the altar of the fight for freedom and independence. Therefore, after the conservative parties came to power in Poland, efforts were made to create an official, public remembrance day dedicated to the “Cursed Soldiers”. On the initiative of veterans’ circles and the President of the Republic of Poland, Prof. Lech Kaczyński, the National Day of Remembrance of the Cursed Soldiers was established. President Kaczyński, as well as the president of the Institute of National Remembrance Prof. Kurtyka, did not live to see the first celebration of this remembrance day, as both died 10 on April 2010 in the government plane crash in Smolensk. Finally, the remembrance day was solemnly celebrated for the first time on 1 March 2011 – on the anniversary of the murder of seven leaders of the *WiN* Association by the communists on 1 March 1951.

From the very beginning, the new remembrance day aroused resistance from the so-called “post-communists” – this is how different circles of people who sympathise with Polish People’s Republic are called in Poland – and some radical left-wing groups, who were aware of the profound role of the history of the independence underground not only as the historical foundation of new patriotism, but also as a factor binding the electorate around conservative parties. Greatly annoying for those groups was also the fact that this narrative appealed to young people. The greatest interest among young people was aroused by Witold Pilecki – the famous “volunteer to Auschwitz”, Danuta Siedzikówna, a nurse murdered as a result of a “court crime” (another example of a new term created in Poland to describe the problem of crimes committed in the majesty of the communist law) at the age of 17, and Col. Łukasz Ciepliński – the last leader of the *WiN* Association. The popularity of the National Day of Remembrance of the Cursed Soldiers, as well as history education conducted mostly by the Institute of National Remembrance caused a reaction from the post-communist circles. Among their activities was targeting public focus on a few specific characters who could be accused of crimes against civilians (any broader context was irrelevant). Three characters were selected, Józef Kuraś “Ogień”, Zygmunt Szendzielarz “Łupaszka”, and Romuald Rajs “Bury”. The units led by these soldiers operated in areas inhabited by ethnic minorities whose members often collaborated with the occupants. Although this subject requires more profound studies, it was used to continue the creation of the “black legend” of the underground, sometimes even on the basis of falsified communist sources.

Another trend also appeared, within a group of historians who wanted to gain popularity rather than conduct reliable research: they sometimes opted for methods like “cherry picking”. The subsequent public discussion of their work showed a number of research flaws.

The response of the Institute of National Remembrance to these activities was research into the history of Romuald Rajs' unit conducted in accordance with the requirements of the historical methodology³⁴. The research of the units of Józef Kuraś and Zygmunt Szendzielarz had already been carried out earlier (the previously mentioned works by Łabuszewski and Krajewski and books by Maciej Korkuć³⁵).

But these pro-communist efforts had far-reaching consequences. They were quickly noticed and used by the Belarusian regime. For example, in 2021, a young Polish woman affiliated with the left-wing party appeared on Belarusian television, slandering soldiers of the post-war underground. The pretext for this was the celebration of the National Day of Remembrance of the Cursed Soldiers in the Polish school in Brześć with the participation of boy-scouts, in the presence of the Consul of the Republic of Poland. After the Russian full-scale invasion in Ukraine in 2022, the Belarusian regime razed many cemeteries of Polish Home Army soldiers and the post-war underground, for example in Mikuliszki and in Surkonty, with bulldozers.

Let us leave aside political journalism and return to historical research. The current studies focus on further unexplored aspects of the Polish underground. These include the issues of a more accurate detection of agents in the structures of the underground, finding an answer to the question of whether the struggle of the post-war resistance can be called another Polish uprising, as well as the problems of banditry and communist provocations.

Another extremely important task carried out by a special team at the Institute of National Remembrance led by Prof. Krzysztof Szwaagrzyk is the search for and exhumation of victims of communist crimes. For example, the search carried out in section "Ł" of the Powązki Cemetery in Warsaw was successful; many underground soldiers executed in accordance with the death sentences passed by the communist courts were found there, including Zygmunt Szendzielarz and Hieronim Dekutowski. The search for others, such as Witold Pilecki, is still ongoing³⁶.

34 Ostapiuk 2019.

35 Korkuć 2011.

36 More on this topic in: Wichowska 2015; Żychlińska, Hristova 2020, 42–60.

Conclusion

Summing up, the research into the history of underground plays an important role in modern Poland. It has literally changed the Polish society – especially the young generation. The soldiers of the independence underground from 1944–1956 have been included in the pantheon of national heroes. Their history was recreated and rewritten. Ironically, this was possible mainly thanks to materials from the archives of the communist secret services. The current state of research completely refutes the narrative of communist propaganda, although its elements are still visible even in scientific works, but mainly in journalism. This means that the topic still arouses emotions, including political ones.

Changes have also taken place in some institutional areas, like the modern Polish army. Over time, it has incorporated not only the traditions of the Polish Armed Forces in Exile, but also those of the Home Army or even the “Cursed Soldiers”, especially after the creation of a Territorial Defence Force. The attitude of the courts has also changed, and findings of the historical research is also used today as the basis for court verdicts and for obtaining compensation for the victims of the communist system.

In the meantime, new research and educational centres have been established. One of them is the Museum of the Cursed Soldiers and Political Prisoners of the Polish People’s Republic which is currently being arranged at the former Detention Centre at 37 Rakowiecka Street in the Warsaw district of Mokotów. There is also the Museum of the Cursed Soldiers in Ostrołęka. Another centre is the Pilecki Institute, which conducts research, education and commemorates the Poles murdered for providing aid and assistance to Jews during the Second World War. We can be sure that those centres, as well as the Institute of National Remembrance and universities will continue to explore this difficult and complex, but also very interesting subject.

BIBLIOGRAPHY / BIBLIOGRĀFIJA

- Adamska, Jolanta (2021). *Las Katyński w latach 1940–1943* [Katyn forest in years 1940–1943]. IPN.
- Balbus, Tomasz (2004). *O Polskę Wolną i Niezawisłą (1945–1948). WiN w południowo-zachodniej Polsce (geneza – struktury – działalność – likwidacja – represje)* [For Free and Independent Poland (1945–1948). WiN in South-Western Poland (genesis – structures – activity – liquidation – repression)]. IPN.
- Balbus, Tomasz (2008). *“Jurandowcy”. Powstańcy wileńscy 1944. Historia i życie codzienne 1. Brygady Wileńskiej Armii Krajowej* [“Jurandowcy”. Vilnius Insurgents

- of 1944. History and everyday life of the 1st Vilnius Brigade of the Home Army]. IPN.
- Balbus, Tomasz (ed.) (2010). *Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny* [Conspiracy and Social Resistance in Poland 1944–1956. Biographical dictionary], Vol. 4. IPN.
- Bechta, Mariusz (ed.) (2016). *W sieci. Powojenne polskie siatki wywiadowcze (AK-NIE-DSZ-WiN, PSZ) w latach 1944–1955* [In the web. Post-war Polish intelligence networks (AK-NIE-DSZ-WiN, PSZ) in 1944–1955]. IPN.
- Bechta, Mariusz, Muszyński, Wojciech Jerzy (2017). *Przeciwko Pax Sovietica. Narodowe Zjednoczenie Wojskowe i struktury polityczne ruchu narodowego wobec reżimu komunistycznego 1944–1956* [Against Pax Sovietica. National Military Union and political structures of the national movement towards the communist regime 1944–1956]. IPN.
- Bębnowski, Damian, Musiał, Filip (ed.) (2020). *The Katyn Massacre: Current Research*. IPN.
- Bielak, Monika, Krajewski, Kazimierz (ed.) (2018). *Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny* [Conspiracy and Social Resistance in Poland 1944–1956. Biographical dictionary], Vol. 5. IPN.
- Bułhak, Władysław (ed.) (2008). *Intelligence and Counterintelligence of the Home Army* [Wywiad i kontrwywiad Armii Krajowej]. IPN.
- Danek, Magdalena (2020). Pamięć konstruowana. Żołnierze Wyklęci w narracjach polskich tygodników opinii [Built Memory. “Cursed Soldiers” in the Narratives of Polish Opinion-Forming Weeklies]. *Politeja – Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 17, 219–238.
- Dobrowolski, Rafał (2018). Etos “żołnierzy wyklętych” w twórczości muzyków tożsamościowych jako przykład kreowania polityki historycznej [The ethos of “cursed soldiers” in the work of identity musicians as an example of creating historical policy]. *Prawo i Polityka*, 8, 133–153.
- Frazik, Wojciech (ed.) (2004). *Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny* [Conspiracy and social resistance in Poland 1944–1956. Biographical dictionary], vol. 2. IPN.
- Frazik, Wojciech (ed.) (2007). *Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny*, [Conspiracy and social resistance in Poland 1944–1956. Biographical dictionary], vol. 3. IPN.
- Frazik, Wojciech, Musiał, Filip (ed.) (2020). *Zrzeszenie “Wolność i Niezawisłość” 1945–1948* [Freedom and Independence Association 1945–1948]. IPN.
- Gąsiorowski, Teodor (ed.) and others (1997–2015). *Małopolski słownik biograficzny uczestników działań niepodległościowych 1939–1956* [Lesser Poland Biographical Dictionary of Participants in Pro-independence Activities 1939–1956], Vol. 1–17. Tow. Sympatyków Historii.
- Giżejewska, Małgorzata (ed.) (2002). *Dzieje polskiego podziemia na Białostocczyźnie 1939–1956. Materiały z sesji naukowej, 24 kwietnia 1992 r. w Instytucie Studiów*

- Politycznych PAN* [The history of the Polish underground in the Białystok region in the years 1939–1956: Materials from the scientific session, April 24, 1992 at the Institute of Political Sciences of the Polish Academy of Sciences]. Adam Marszałek.
- Home Army in documents 1939–1945* [Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945], Vol. I–VI (multiple editions), IPN, the Polish Underground Movement Study Trust in London, Military Historical Bureau.
- Jaskułowski, Krzysztof, Majewski, Piotr (2023). The memory politics of Cursed Soldiers, antisemitism and racialisation. *Nations and Nationalism*, 1–15. Available: <https://doi.org/10.1111/nana.12937>
- Kaczmarek, Krzysztof (2003). *Podziemie narodowe na Rzeszowszczyźnie 1939–1944* [National Underground in the Rzeszow Region 1939–1944]. IPN.
- Karski, Jan (1944). *Story of a Secret State*. Boston [USA].
- Komorowski, Kazimierz (ed.) (1994). *Armia Krajowa: dramatyczny epilog* [Home Army: a dramatic epilogue]. Bellona.
- Kończal, Kornelia (2020). *The Invention of the “Cursed Soldiers” and Its Opponents: Post-war Partisan Struggle in Contemporary Poland*. *East European Politics and Societies and Cultures*, 34/1, 67–95.
- Korkuć, Maciej (2011). *Józef Kuraś “Ogień”. Podhalańska wojna 1939–1945* [Józef Kuraś “Ogień”. The Podhale War 1939–1945]. IPN.
- Krajewski, Kazimierz (2015). *Na straconych posterunkach. Armia Krajowa na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1945* [On the Lost Outposts. Home Army in the eastern borderlands of the Second Polish Republic 1939–1945]. Wydawnictwo Literackie.
- Krajewski, Kazimierz (ed.) (2019). *Obszar Zachodni Zrzeszenia WiN 1945* [The Western Area of the WiN Association 1945]. IPN.
- Krajewski, Kazimierz (ed.) (2021). *Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956* [Conspiracy and Social Resistance in Poland]. *Słownik biograficzny*, Vol. 6. IPN.
- Krajewski, Kazimierz (ed.) (2021). *Oblicza zdrady?* [The faces of betrayal?]. IPN.
- Krajewski, Kazimierz, Łabuszewski, Tomasz (1997). *Białostocki Okręg AK-AKO VII 1944–VIII 1945* [Białystok AK-AKO District VII 1944 – VIII 1945]. Bellona.
- Krajewski, Kazimierz, Łabuszewski, Tomasz (2002). *Łupaszka, Młot, Huzar – Działalność 5 i 6 Brygady Wileńskiej AK 1944–1952* [“Łupaszka”, “Młot”, “Huzar” – Activities of the 5th and 6th Vilnius Home Army Brigades 1944–1952]. Volumen, Marabut.
- Krajewski, Kazimierz, Łabuszewski, Tomasz (ed.) (2017). *Wykłęci 1944–1963. Żołnierze podziemia niepodległościowego w latach 1944–1963* [The Cursed 1944–1963. Soldiers of the Independence Underground in the Years 1944–1963]. IPN.
- Krajewski, Kazimierz, Łabuszewski, Tomasz, Niwiński, Piotr (2010). *Brygady “Łupaszki”. 5 i 6 Wileńska Brygada AK w fotografii 1943–1952* [“Łupaszka” Brigades. 5th and 6th Vilnius AK Brigades in the photo 1943–1952]. IPN, Rytm.
- Kurek, Ewa (1995). *Zaporzczycy*. Clio.

- Kurek, Ewa (2005). *Zaporczycy w fotografii 1943–1963* [“Zaporczycy” in photography 1943–1963]. Clio.
- Kurek, Ewa (ed.) (1997). *Zaporczycy. Wspomnienia* [Zaporczycy. Memories], Vol. 1. Clio.
- Kurek, Ewa (ed.) (2009). *Zaporczycy. Wspomnienia* [Zaporczycy. Memories], Vol. 2. Clio.
- Kurek, Ewa (ed.) (2011). *Zaporczycy. Wspomnienia* [Zaporczycy. Memories], Vol. 3. Clio.
- Kurek, Ewa (ed.) (2011). *Zaporczycy. Wspomnienia* [Zaporczycy. Memories], Vol. 4. Clio.
- Kurek, Ewa (ed.) (2011). *Zaporczycy. Wspomnienia* [Zaporczycy. Memories], Vol. 5. Clio.
- Kurtyka, Janusz (ed.) (1997). *Zrzeszenie “Wolność i Niezawisłość” w dokumentach* [Freedom and Independence Association in documents], Vol. I–III.
- Kuta, Cecylia (2010). *Bohaterowie – “bandytami”, zbrodniarze – “bohaterami”. Wizerunek podziemia niepodległościowego w opracowaniach z okresu PRL* [Heroes – “bandits”, criminals – “heroes”. The image of the independence underground in studies from the period of the People's Republic of Poland]. *Zeszyty Historyczne WiN-u*, 32–33, 570–591.
- Łabuszewski, Tomasz (ed.) (2003). *Ostatni leśni 1948–1953* [Last Forest Soldiers 1948–1953]. IPN.
- Łabuszewski, Tomasz (ed.) (2018). *Obszar Centralny Zrzeszenia WiN 1945–1947* [The Central Area of the WiN Association 1945–1947]. IPN.
- Marszałec, Janusz, Minczykowska, Katarzyna (2018). *I Kongres Historyków Konspiracji Niepodległościowej. 25 lat niezależnych badań naukowych nad konspiracją niepodległościową 1939–1945. Ludzie, instytucje, wydarzenia. Materiały z XXV sesji naukowej w Toruniu w dniach 12–13 XI 2015 roku* [1st Congress of Historians of the Independence Underground. 25 years of independent research on the Independence Underground 1939–1945. People, institutions, events. Materials from the 25th research session in Toruń on November 12–13, 2015]. Fundacja General Elżbiety Zawackiej.
- Mazur, Grzegorz (1995). *Agonia Armii Krajowej 1944–1945* [The Home Army Agony 1944–1945]. *Zeszyty Historyczne*, 114, 34–59.
- Mazur, Mariusz (2019). *Antykomunistycznego podziemia portret zbiorowy 1945–1956* [Group Portrait of the Anti-Communist Underground 1945–1956] Bellona, Maria Curie-Skłodowska University.
- Motyka, Grzegorz (ed.) (1997). *Armia Krajowa na północno-wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w latach 1942–1945: materiały z sesji naukowej, która odbyła się 30 listopada 1996 r. w ISP PAN* [The Home Army in the North-Eastern Territories of the Second Polish Republic in the years 1942–1945: Materials from the scientific session held on November 30, 1996 at the Institute of Political Studies of the Polish Academy of Sciences]. ISP PAN.
- Motyka, Grzegorz (2015). *Na Białych Polaków oblawa. Wojska NKWD w walce z polskim podziemiem 1944–1953* [The White Poles Manhunt. NKVD troops in the fight against the Polish underground 1944–1954]. Wydawnictwo Literackie.
- Motyka, Grzegorz, Wnuk, Rafał, Stryjek, Tomasz, Baran, Adam F. (2012). *Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo-Wschodniej w latach*

- 1944–1953 [War After the War. Anti-Soviet underground in Central and Eastern Europe in 1944–1953]. Museum of the Second World War, Scholar.
- Ney-Krwawicz, Marek (2022). *Armia Krajowa. Siły zbrojne Polskiego Państwa Podziemnego*. [Home Army. The armed forces of the Polish Underground State]. Rytm Oficyna Wydawnicza.
- Ostapiuk, Michał (2019). *Komendant “Bury”. Biografia kapitana Romualda Adama Rajsa (1913–1949)* [Commander “Bury”. Biography of Capt. Romuald Adam Rajs “Bury” (1913–1949)]. IPN.
- Ostasz, Grzegorz (2006). *Okręg Rzeszowski Zrzeszenia “Wolność i Niezawisłość”. Model konspiracji, struktura, dzieje* [The Rzeszów District of the “Freedom and Independence” Association. Conspiracy model, structure, history]. Rzeszów University of Technology.
- Plużański, Stanisław (2021). *Mróz, głód i wszy. Życie codzienne Wyklętych* [Frost, Hunger and Lice. Everyday Life of the Cursed]. Fronda.
- Rogoża, Jadwiga, Wyrwa, Maciej, Katyn. (2020). *In the Footsteps of the Crime*. The Centre for Polish-Russian Dialogue and Understanding.
- Spałek, Robert (ed.) (2020). *Sprzeczne narracje* [Contradictory Narratives]. IPN.
- Surdej, Miroslaw (2018). *Okręg Rzeszowski Narodowej Organizacji Wojskowej – Narodowego Zjednoczenia Wojskowego w latach 1944–1947* [The National Military Organisation – National Military Union District Rzeszów 1944–1947]. IPN.
- Szucki, Piotr (ed.) (1994). *Narodowe Siły Zbrojne: materiały z sesji naukowej poświęconej historii Narodowych Sił Zbrojnych Warszawa 25 października 1992 roku* [National Armed Forces. Materials from the scientific session devoted to the history of the National Armed Forces. Warsaw, October 25, 1992].
- Ślaski, Jerzy (1996). *“Żołnierze Wyklęci”* [The Cursed Soldiers]. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm.
- Ślaski, Jerzy (1990). *Polska Walcząca (1939–1945)* [Fighting Poland (1939–1945)]. Instytut Wydawniczy Pax.
- Ślaski, Jerzy (1990). *Skrobów. Dzieje obozu NKWD dla żołnierzy AK 1944–1945* [Skrobów. The history of the NKVD camp for Home Army soldiers]. Warszawa : Instytut Wydawniczy Pax.
- Śmietanka-Kruszelnicki, Ryszard (2002). *Podziemie poakowskie na Kielecczyźnie w latach 1945–1948* [The Post-Home Army Underground in the Kielce Region in 1945–1948]. IPN.
- Urban, Thomas (2020). *The Katyn Massacre 1940: History of a Crime*. Pen and Sword Military.
- Wąsowski, Grzegorz, Żebrowski, Leszek (ed.) (1999). *Żołnierze wyklęci. Antykomunistyczne podziemie zbrojne po 1944 roku* [Cursed Soldiers: the Anti-communist Armed Underground After 1944]. Volumen.
- Wichowska, Karolina (2015). *“Łączka”. Poszukiwania i identyfikacja ofiar terroru komunistycznego na warszawskich Powązkach* [Searching for and Identifying Victims of Communist Terror in Warsaw's Powązki Cemetery]. IPN.

- Wnuk, Rafał (2000). *Lubelski Okręg AK DSZ i WiN 1944–1947* [Lublin District of the AK, DSZ and WiN 1944–1947]. Volumen.
- Wnuk, Rafał (2018). *Leśni bracia. Podziemie antykomunistyczne na Litwie, Łotwie i w Estonii 1944–1956* [Forest Brothers Anti-Communist Underground in Lithuania, Latvia and Estonia 1944–1956]. Bellona.
- Wnuk, Rafał, Poleszak, Sławomir et al. (ed.) (2007). *Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956* [The Atlas of the Independence Underground in Poland 1944–1956]. IPN.
- Zaremba, Marcin (2012). *Wielka Trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys* [A Great Fear. Poland 1944–1947. Common reaction to the crisis]. Znak, ISP PAN.
- Zblewski, Zdzisław (2005). *Okręg Krakowski Zrzeszenia “Wolność i Niezawisłość” 1945–1948. Geneza, struktury, działalność* [The Krakow District of the “Freedom and Independence” Association. Genesis, structure, activity]. IPN.
- Żaryn, Jan (ed.), Żurek, Jacek T. (2002). *Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny* [Conspiracy and Social Resistance in Poland 1944–1956. Biographical dictionary], Vol. 1. IPN.
- Żychlińska, Monika, Hristova, Marije (2020). Mass grave exhumations as patriotic retreat: sacralisation and militarisation in the remembrance of the cursed soldiers. *Human Remains & Violence*, 2, 42–60.

POLIJAS PĒCKARA PAGRĪDES NEATKARĪBAS CĪŅAI VELTĪTO VĒSTURES PĒTĪJUMU LOMA

Miroslavs Surdejs

PhD, zinātniskais līdzstrādnieks, Nacionālās atmiņas institūts, Žešuva, Polija

 0000-0003-4001-2156

Zinātniskās intereses: pagrīdes cīņa par neatkarību Polijas dienvidaustrumu daļā
1939.–1956. gadā

Pagrīdes cīņas par neatkarību pētniecībai pēdējo 30 gadu laikā ir bijusi nozīmīga vieta Polijas historiogrāfijā. Attiecīgie pētījumi ir ietekmējuši ne tikai vēstures zināšanas, bet arī savas pagātnes uztveri mūsdienu Polijas sabiedrībā. Tā ir viena no visnozīmīgākajām pētniecības tēmām, ar kurām Polijas vēsturniekiem nācās saskarties pēc valsts atbrīvošanās no padomju jūga. Rakstā izmantota kvalitatīvā ietvara metode, skaidrojot, kā pētījumi par Polijas antikomunistiskās pagrīdes cīņas par neatkarību sarežģītākajām formām ir ietekmējuši mūsdienu Poliju, tās sabiedrību un pat tās iekšpolitiku un ārpolitiku.

Atslēgas vārdi: pagrīdes cīņa par Polijas neatkarību, “nolādētie karavīri”, padomju okupācija Polijā, pēckara partizāni, pretošanās kustība

Kopsavilkums

Rakstā aplūkots viens no visnozīmīgākajiem Polijas 20. gadsimta vēstures aspektiem – antikomunistiskā pagrīdes cīņa par neatkarību, kas izauga no tā sauktās Polijas pagrīdes valsts un noritēja no 1944. līdz 1956. gadam.

Raksta mērķis ir iepazīstināt lasītāju ar “atmiņu atjaunošanas” procesu par Polijas pēckara pagrīdes cīņtājiem par neatkarību, kuri plaši pazīstami kā “nolādētie karavīri”. Raksta pirmajā daļā sniegts ieskats Polijas pagrīdes cīņas pret padomju okupantiem un to sabiedrotajiem vēsturē. Tālāk aplūktas problēmas, ar kurām saskārās pētnieki un vēsturnieki, kuri centās šo tēmu aplūkot. Nākamajā nodaļā lasītājs tiek iepazīstināts ar nozīmīgāko šai tēmai veltīto vēstures literatūru. Nobeigumā tiek aplūkots, kādas sekas šīs joprojām notiekošās pārmaiņas ir atstājušas Polijas sabiedrības atmiņā.

“Nolādēto karavīru” fenomens meklējams ne tikai pašos pagrīdes cīņtājos, bet arī gigantiskajos orveliskajos melos, ar ko komunisti viņus apvija. Rezultātā pēc komunisma sabrukuma Polijas sabiedrība saskārās ar izaicinājumu no jauna atklāt savu neseno pagātni. Drīz kļuva skaidrs, ka miermīlīgā 1989. gada valsts apvērsuma apstākļos Polijā bija aprindas, kuras nevēlējās mainīt komunistu rakstīto vēsturi. Tomēr gan zinātnes, gan izglītības sfērā tika sperti vairāki soļi, lai to mainītu un atklātu Polijā pēc kara

pastrādāto noziegumu apmēru un godinātu varoņus, kuri cīnījās par neatkarīgu valsti. Šodien varam teikt, ka šie centieni daļēji ir bijuši sekmīgi.

Saņemts / Submitted 12.06.2023.

© 2023 Mirosław Surdej, Latvijas Universitāte

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons

Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

BRUŅOTĀ PRETOŠANĀS KUSTĪBA PADOMJU OKUPĒTAJĀ LATVIJĀ

2023. gada 13. maijā Nacionālās pretošanās kustības muzejā Rendā notika vēsturnieku diskusija “Latvijas nacionālie partizāni: izpētes stāvoklis, problēmas un izaicinājumi”. Tajā piedalījās Daugavpils Universitātes Humanitārās fakultātes doktorants **Haralds Bruņnieks**, Latvijas Universitātes (LU) Vēstures un filozofijas fakultātes doktora grāda pretendents **Reinis Ratnieks**, bijušais Totalitārisma seku dokumentēšanas centra (TSDC) darbinieks **Jānis Vasiļevskis**, Mg. hist. **Jānis Viļums** un Mg. hist. **Zigmārs Turčinskis**. Diskusiju vadīja LU Latvijas vēstures institūta vadošais pētnieks Dr. hist. **Uldis Neiburgs**.

15.00 – 23.00
Iespējamās ar muzeja ekspozīciju un izstādi par Kables nacionālo partizānu 1946. gada 1. janvāra Āpusnieku kaujas vietā atrasto priekšmetu kolekciju

15.30 – 16.00
Dagnijas Seleckas (Ugāle) muzikālais priekšnesums

16.00 – 17.30
“Latvijas nacionālie partizāni: izpētes stāvoklis, problēmas un izaicinājumi”. Diskusiju par pēckāra bruņotās pretošanās problēmāku vadīs Dr. hist. Uldis Neiburgs, tajā piedalīsies vēsturnieki Haralds Bruņnieks, Reinis Ratnieks, Jānis Vasiļevskis, Jānis Viļums un Zigmārs Turčinskis

18.30 – 20.00
“Sēdvārds Vientulis”. Latvijas Tēvzemes sargu (partizānu) apvienības vadītājam prievestam Antonam Juhpevičam veltītas režisora Normunda Puča dokumentālās spēlfēmas izrāde

Pasākuma laikā darbosies lauka virtuve.

Muzeju nakts 2023 pasākuma norise organizācija sadarībā ar Valsts pētījumu programmas “Istoriķu latviešus un etnogrāfiskās sabiedrības attiecības” projektu “Nacionālās pretošanās kustības izpēti un popularizāciju Latvijā” (Nr. VPP-LETONIKA-2021/2-0003) un Latvijas Okupācijas muzeja projektu “Pierādījumu bailes informācija par Latvijas vēstures notikumiem popularizācijai”. Pasākuma īstenošanai finansāli atbalsta Kultūras ministrija.

Latvijas nacionālajiem partizāniem
veltītās vēsturnieku diskusijas Nacionālās
pretošanās kustības muzejā Rendā plakāts
The poster of the historians’ discussion
on the Latvian national partisans in
the Museum of National Resistance
Movement in Renda

Uldis Neiburgs: *Sarunas dalībnieki ir pēckara bruņotās pretošanās kustības eksperti, kuri dažādos laikos un reģionos ir nodarbojušies ar šī temata pētniecību. Sarunas mērķis ir mēģināt saprast kopainu: kas ir paveikts nacionālo partizānu vēstures pētniecībā, kādi problēmjautājumi ir izkristalizējušies atsevišķos reģionos un valstī kopumā, kāda situācija ir vērojama attiecībā uz kolektīvo atmiņu un valsts atmiņu politiku saistībā ar šo tematiku. Bet sāksim ar atkāpi uz 20. gadsimta 90. gadiem, kad aktīvi darbojās TSDC; kas labāk un kas ne tik ļoti izdevās bruņotās pretošanās kustības vēstures izpētē?*

Jānis Vasiļevskis: TSDC praktiskais darbs vairāk bija vērsts uz padomju represīvām struktūrām, kas apkaroja nacionālo bruņoto pretošanos. Mūsu mērķis bija apzināt tobrīd vēl dzīvos čekistus, to vidū bijušos aģentus-kaujiniekus, specgrupu un viltus partizānu grupu dalībniekus u. tml. Mēs piedalījāmies arī kratīšanās pie vairākiem augsta ranga čekistiem un dažiem aģentiem-kaujiniekiem, arī pie bēdīgi slavenā Marģera Vītoļiņa. Lietas tika ierosinātas, bet dažādi šķēršļi liedza tās novest līdz tiesai, piemēram, M. Vītoļiņš lietas izskatīšanas gaitā nomira. Ja TSDC darbību vērtē pēc reāliem notiesājošiem spriedumiem, tad spožu panākumu nebija. Tomēr mēs ieguvām daudz informācijas par represīvo struktūru praktisko darbību, tika noskaidroti gandrīz 20 ar čeku saistīti cilvēki, kas tieši piedalījās nacionālo partizānu kustības apkarosānā.

U. N.: *Kāda ir bijusi citu diskusijas dalībnieku saskarsme ar čekas darbiniekiem, speciālistiem? Vai izdevās ar tādiem vēl komunicēt?*

Zigmārs Turčinskis: Vairumā gadījumu neizdevās, es tiešām meklēju viņus, bet vairums jau bija nomiruši – pārsvarā 1989.–1991. gadā, kad sākās Atmoda. Viņiem likās, ka visus tūlīt ņems ciet, un viņi masveidā ar sirdi aizgāja. Vienīgais, ko mēs dabūjām, bija Smiltēnē baigi interesantais tips, bijušais izmeklētājs Alberts Gailis. Mēs aizbraucām pie viņa 11. novembrī, bija ārprātīgs pliksals, kādi mīnus 10 grādi. Mēs viņu satikām pie mājas, viņš bija tāds kažokā izgājis pastaigāties onkulis. Mēs sakām, ka gribam parunāties. Jā, labi, varam parunāties. Nē, iekšā neiesim, tepat parunāsimies. Viņš mūs ieveda lapenē, aizsēdās aiz koka sienas, kur nepūta vējš, un nosēdināja mūs priekšā tur, kur vējš pūš cauri. Kādu stundu, pusotru norunājām, beigās bija tā, ka es nevarēju iebāzt roku kabatā, lai izvilktu mašīnas atslēgu, biju tā pārsalis. Bet mēs forši norunājām. Viņš visu laiku runāja, stāstīja visu, kas un kā, bez problēmām. Bet tas bija tāds profesionāls izmeklētāja gājiens.

Haralds Bruņinieks: Man arī izdevās sazināties ar vienu bijušo čekistu Antonu Valteru, šķiet, 2004. vai 2005. gadā. Komunikācija notika telefoniski, es piezvanīju šim kungam, ievadā sākām runāt par dzīvi, bet, kad es viņam nosaucu mani interesējošo personu uzvārdus, Valters sarunu pārtrauca. Kad vēlāk zvanīju vēlreiz, uz zvanu atbildēja sieva, saruna neiznāca. Pats skumīgākais ir tas, ka mēs

arī centāties, lai cietušās personas uzraksta iesniegumus, jo Valters bija piedalījies daudzās represijās pret mierīgajiem iedzīvotājiem, pret viņu bija uzsākts arī kriminālprocess, bet diemžēl tajā bija saskatāmi politiskie motīvi, un, neskatoties uz to, ka bija sagatavoti 11 sējumi ar lietas materiāliem, prokuratūra nebija spējīga viņu noprotināt. Viņš tad arī nomira šī kriminālprocesa laikā.

U. N.: *Kurzeme bija specifiska ar to, ka pēc Vācijas vispārējās kapitulācijas 1945. gada 8. maijā šeit mežā iegāja daudzi leģionāri. Parasti viņu skaits tiek minēts ap 4000; bet vai tas nav pārspilēts? Kāda bija reālā situācija, cik daudz bijušo leģionāru turpināja cīņu nacionālo partizānu rindās?*

J. Va.: Parasti min skaitli 4000–5000. Man savulaik bija iespēja tikties ar Fredu Launagu, kad viņš pirmoreiz pēc 1945. gada atbrauca uz Latviju. Viņš bija jau piesardzīgāks un minēja skaitli 1500–2000. Bet katrā ziņā leģionāri stihiski sagāja mežā padomju okupācijas sākuma periodā, pēc tam liela daļa mēģināja tikt uz dzimto pusi Vidzemē, Latgalē. Kādi mēģināja – protams, pilnīgi bezcerīgi un nesekmīgi – tikt pāri jūrai. Bet nav nekādu avotu, kā var pārbaudīt, cik leģionāru bija nacionālo partizānu rindās sākuma periodā. Nekāda uzskaitē jau netika veikta. Sākumā viņu bija, protams, daudz vairāk. Vienu daļu izķēra “meža ķemmes”. Viena daļa nonāca dzimtajā pusē. Ir zināms, ka Kurzemē, piemēram, kapteiņa Nikolaja Straumes grupā, leģionāri bija puse no 30 dalībniekiem. Kapteiņa Pētera Čevera grupā vēlāk bija pieci palikuši.

Mežabrāļu konkrētais skaits, grupas praktiski nav apzināts. Es esmu diezgan sīki izpētījis Talsu apriņķi. Šajā apriņķī man bija zināmas vismaz 20 grupas. Ja Kurzemē bija pieci apriņķi un katrā apriņķī apmēram 20 grupas, katrā grupā 10–20 cilvēki, mēs ļoti aptuveni varam aplēst kopējo partizānu skaitu, bet tas jau mainījās. Piemēram, Alberta Feldberga grupā 1945. gada vasaras nogalē bija 45 cilvēki, bet 1953. gadā palika trīs. Partizānu skaita apzināšana ir ļoti liels darbs. Pie Maskavas arhīviem mēs netiekam un diez vai tiksīm. Ir jālasa un jāpēta krimināllietas un jāvelk ārā fakti. Arī krimināllietas ir jālasa. Nevar ņemt par pilnu, ja, piemēram, pratināšanas laikā māte saka: “Mans dēls bija buržuāziskās nacionālistiskās pretpadomju bandas dalībnieks.” Viņa tādus vārdus visdrīzāk pat nezināja.

U. N.: *Kāda vēl būtu tīri specifiska Kurzemes iezīme, ko varētu nosaukt kā pētniecības virzienu?*

J. Va.: Varētu mēģināt sīkāk izpētīt mēģinājumus partizānu darbību izvērst organizēti un centralizēti. Mēs zinām Miervalža Ziedaiņa vadīto Ziemeļkurzemes partizānu organizāciju. Tā bija pirmā, kas sāka dibināties Kurzemē, bet tās darbība nebija ilga. Sīkāk zināms par Ēvalda Pakuļa organizēto Latviešu nacionālo partizānu apvienību “Kurzeme”, kas izveidojās pēc 1947. gada septembrī pie Usmas ezera notikušās 21 partizānu grupas sanāksmes. Arī tās mūžs nebija ļoti

ilgs, bet tomēr vēsturē būtu jā saglabā ziņas par tām un, galvenais, par šīm personām. Mums vēl pat nav zināms lielāko daļu grupu pilnais sastāvs. Kaut vai tīri statistiski, lai varētu spriest par kopējo partizānu skaitu.

U. N.: *Zigmārs ar saviem pētījumiem ir pierādījis, ka jāpēta ne tikai centrālās organizācijas, bet arī – kā viņš teicis kādā intervijā – jātiek līdz personālu līmenim konkrētajā reģionā, novadā, un tikai tad iespējams iegūt kopainu un pietuvināties pagātnes realitātei. Ko ir izdevies noskaidrot Ziemeļlatgalē un Ziemeļvidzemē?*

Z. T.: Izdevies noskaidrot ārkārtīgi daudz. Man jau nav problēmu kaut ko noskaidrot, problēma ir to visu pēc tam uzlikt uz papīra. Tas jau ir lielākais un smagākais darbs. Jo pētniecība ir interesanta, tā visa “rakņāšanās”, braukāšana pie cilvēkiem. No visa tā, ko es esmu pētījis, esmu izdevies divas monogrāfijas, bet realitātē tajās iekļauti apmēram 10 procenti no tā, ko es zinu par visu to. Tikko paņēmu kādu jaunu reģionu vai vietu, tā uzreiz nāk ārā tāda informācija un liekas kopā tādi stāsti, ka vienkārši prieks.

Tagad es esmu apņēmis mazāka apjoma darbu, lai spētu to izdarīt līdz galam. Dzejniecei Bronislavai Martuževai, kurai nākamgad būs 100 gadi, ir daudz dzejas krājumu nopublicēts. Bet tie dzejoļi jau nav tapuši tāpat vien, tie visi ir konkrēti rakstīti kādam cilvēkam, kādam notikumam, kādai situācijai. Es, lasot tos dzejoļus, redzu, ka tas ir tam veltīts, tas ir tam partizānam, tas ir tādā datumā, tas ir atkal tādai partizānu grupai, bet to visu vajadzētu uzrakstīt un izstāstīt, lai būtu saprotams, par ko un kāpēc viņa raksta šos dzejoļus. Tur ir ļoti traģiski stāsti. Tas pats visiem zināmais “Kamdēļ skumjas tavās acīs šovakar, mans draugs” – tā tapšanas stāsts ir pilnīgi savādāks. Viņa ir pierakstījusi, kam viņa ir to veltījusi, un pierakstījusi datumu klāt. Tas ir veltīts Jānim Klucim, un datums ir 1947. gada 11. februāris vai apmēram tā. Bet joks jau ir tāds, ja paskatās krimināllietās, Jānis Klucis 1946. gada septembrī bija legalizējies. Un viņš otrreiz aiziet atpakaļ mežā 1947. gada maijā. Tanī brīdī, kad viņš ir pie Martuževas ieradies, viņš vairs nav partizāns, viņš ir atsūtīts kā čekas aģents un viņam jāizšķiras, vai nodot, ka viņš ir atradis, kur slēpjas partizāni, tāpēc viņam ir skumjas acis. Kā viņa pati saka, viņš atnāk ar tādām acīm, ka es nezināju, kā uz viņu skatīties. Martuževu un to visu apkaimi nodeva viņas labākā draudzene. Viņa veltīja divus skaistus dzejoļus tai, kura pēc tam nodeva gan viņu, gan visus partizānus. Tie visi stāsti, kas tur nāk ārā, ir vienkārši fantastiski.

U. N.: *Ko varam teikt par nacionālo partizānu kopskaitu visā Latvijā, cik precīzas ir līdzšinējās aplēses?*

R. R.: Ir pieņemts uzskatīt, ka nacionālo partizānu bija 13,5 tūkstoši, šis skaitlis ir ņemts no konkrētas Valsts drošības komitejas 1956. gada nogalē rakstītas atskaites. Problēma ir tāda, kas tajā skaitlī ir salikts iekšā. Šobrīd ir pilnīgi

skaidrs, ka tur ir ne tikai nacionālie partizāni, bet arī bruņoti nelegālisti, kuri nekad nav bijuši nacionālo partizānu grupās vai iesaistījušies nacionālajā bruņotajā pretestībā, bet tomēr viņi tiek pieskaitīti šai kategorijai.

Padomju drošības dienestiem nebija svarīgi iedziļināties šo cilvēku motivācijā un nodomos. Viņi bija ar ieroci rokās, viņi slēpās, viņiem bija kaut kāda, iespējams, pagātne, dēļ kuras viņiem bija jāiet iekšā mežos. Tāpēc visi viņi tika samesti vienā katlā. Mēs ne vienmēr varēsim pateikt, ka konkrētais cilvēks bija nacionālais partizāns vai nē, un šeit nav runa par tiem, kas ar savu rīcību to skaidri parādīja, bet par tiem, kas varbūt nogaidīja angļu, amerikāņu uzbrukumu Padomju Savienībai. Vai par tiem, kuri vispār neiesaistījās.

Z. T.: Ir vēl viens labs avots, kuru parasti aizmirst, kur ir uzskaitīti nevis tikai pliki cipari, bet vārdi un uzvārdi, tā ir nacionālo partizānu uzskaites kartotēka. Šo kartotēku čeka sastādīja savām vajadzībām 20. gadsimta 60.–70. gados. Viņi gājuši visādiem dokumentiem cauri un rakstījuši vārdus, uzvārdus un reizēm pierakstījuši arī partizānu grupu, kaut kādus gadskaitļus, reizēm arī kādu notikumu. Kartotēkā ir 9700 šādas kartītes ar vārdiem un uzvārdiem, ja nemaldos. Tur bija arī kartītes ar partizānu atbalstītāju vārdiem. Un vēl bija atsevišķa partizānu komandieru kartotēka. Protams, tur nav minēti visi, daudzus es tur neesmu atradis. No otras puses, dažiem tur ir divas vai trīs kartītes, jo informācija ņemta no dažādiem avotiem.

J. Va.: Šajā tematiskajā kartotēkā pēc alfabēta un pēc apriņķiem minētas arī daudzas tā sauktās bandu izpausmes, t. i., mežabrāļu aktivitātes. Piemēram, bija tāda slavena čekas aģentu-kaujnieku trijotne ar segvārdiem – Skaistais, Gudrais, Lielgabals, kuri darbojās vairāk Kuldīgas apriņķī. Kartotēkā minēts, ka tādā un tādā datumā viņi veikuši tādu un tādu operāciju. Ir minēti vismaz šo aģentu-kaujnieku segvārdi. Mēs pēc tam atšifrējām arī lielāko daļu īsto uzvārdu un laiku, kad ir veiktas konkrētās darbības. Šī kartotēka bija pirmais avots, kur mēs ieguvām informāciju konkrēti par šiem aģentiem-kaujniekiem.

H. B.: Vēl viena problēma, runājot par čekas aģentūru, – bez Krievijas arhīviem nebūs iespējams iegūt objektīvus datus. Pētot 132 Sēlijas partizānu biogrāfijas, saskāros ar to, ka, piemēram, persona izgājusi oficiālo legalizācijas ceļu, tajā pašā laikā viņam nav ne krimināllietas, ne deportēto lietas. Ļoti iespējams, ka viņš ir arī sadarbojies ar čeku.

R. R.: Zigmāra minētā kartotēka ir ļoti labs avots, kas parāda arī čekas metodoloģiju, visticamāk, arī to, kā veidojās vēlākās atskaites. Bet tur ir problēma – attiecībā uz Valmieras apriņķi tur uzskaitīts 31 partizānu grupas vadītājs. Bet faktiski, pētot minētās personas un viņu grupas, atklājās, ka apmēram 25% jeb astoņas no tām bija nevis nacionālo partizānu, bet vienkārši bruņotas nelegālas grupas. Neprecizitāte ir apmēram 25–20%.

Z. T.: Kā tu atšķir nacionālo partizānu grupu un nelegālo grupu?

R. R.: Pirmām kārtām jāskatās, vai cilvēkam ir bijis mērķis veikt akcijas pret okupācijas režīmu vai arī vienkārši pašsaglabāties vai aizstāvēties ar ieročiem, ja, piemēram, viņu aplenc čekisti. Piemēram, Valmieras apriņķī bija vairākas grupas, kas plānoja uzsākt bruņotu darbību tikai tad, kad sāktos tā sauktais trešais pasaules karš. Viņus arī, manuprāt, var klasificēt kā nacionālos partizānus, jo viņiem bija attiecīgā motivācija. Cits jautājums, vai mums ir vēstures avoti, lai to pierādītu.

Z. T.: Tādā gadījumā nelegālistiem var pieskaitīt kapteiņa P. Čevera grupu, jo viņi no 1948. gada līdz 1950. gada rudenim, manuprāt, nav veikuši nevienu politisku uzbrukumu. Viņi tikai slēpās.

U. N.: *Saprotu, ka Reinis dala bruņoto pagrīdi trīs kategorijās: nacionālie partizāni, kuri veica aktīvu darbību, bruņoti cilvēki vai nacionālie partizāni, kuri gatavojās to darīt, ja būtu konkrēti apstākļi, un bruņoti cilvēki, kuri dzīvoja mežā, lai pašsaglabātos. Bet Zigmārs uzskata, ka viņus nevajadzētu tik krasi nošķirt.*

Z. T.: Problēma ir tā, ka nacionālo partizānu aktivizēšanās notika brīdī, kad radās – kā vismaz viņiem pašiem likās – kaut kādas cerības, ka nāks kaut kāda palīdzība, ka ir jēga to darīt. Tā tas bija 1945. gadā un 1946. gada sākumā pēc Vinstona Čērčila runas. Un tad 1947.–1948. gadā nekas nenotika. Un 1948. gada otrajā pusē sākās Berlīnes krīze, un atkal cilvēki gāja mežos, atkal sākās partizānu aktivitātes. Un pēc 1949. gada tās atkal noplok. Iespējams, ka saprātīgāks ir bijis cilvēks, kurš bezcerīgā situācijā nav darījis neko, nav vienkārši bezjēgā šaudījies, un tagad mēs viņu norakstīsim pie nelegālistiem.

Madonas apriņķī bija aktīvā Krēmera grupa. Viņi uzbruka pagastu centriem u. tml. Un netālu darbojās Jāņa Zvaigznītes grupa 30 cilvēku sastāvā. Es runāju ar vienu no viņiem, kad Krēmeram atklāja pieminekli, viņš pienāca klāt un teica: “Mēs šitos necietām, viņi visu laiku taisīja sūdus, un pēc tam [čekisti] arestēja cilvēkus un viss, kāpēc viņi to vispār darīja?”

U. N.: *Kāda ir situācija attiecībā uz Sēliju?*

Jānis Viļums: Pētot Latvijas Tēvzemes sargu (partizānu) apvienību (LTS(p)A), kuras militārās vienības darbojās gan Sēlijā, gan Vidzemē un Latgalē, var izprast tās lielo lomu partizānu organizēšanā. LTS(p)A apvienoja un iedeva cīņas mērķi nelegālistiem, kuri līdz tam vienkārši slēpās. Bija partizānu kodols, kas apstaigāja mājas – viņi zināja, kur kāds slēpjas – un aicināja pievienoties partizāniem. Tie, kas slēpās, bija dezertieri un tamlīdzīgi. Ja viņi nebūtu iesaistījušies Latvijas Tēvzemes sargu (partizānu) apvienībā, kas pasludināja, ka mēs cīnāmies par neatkarīgu Latviju, tas nelegālists, kurš slēpās mājās, – kas viņš skaitītos? Partizāns? Diezin vai. Jā, nelegālisti bieži vien bija bruņoti, bet cīņas saturu viņi ieguva, iekļaujoties šajā organizācijā.

Runājot par potenciālajiem partizāniem, protams, ka viņu būtu krietni vairāk – droši vien ne tik tie 10–13 tūkstoši –, ja būtu sācies trešais pasaules karš. Ja Rietumi būtu uzbrukuši Padomju Savienībai, tad Latvijas iedzīvotāji būtu vēl vairāk aktivizējušies. Bet jāsaprot, ka arī cilvēki ir dažādi, bija dažādi ģimenes apstākļi, un dažādi viņi arī domāja, un ne visi bija gatavi cīnīties, ne visi bija tādā bezizejas situācijā iedzīti, un visiem tomēr gribējās dzīvot. Tādu idejiski noskaņotu partizānu tomēr procentuāli nebija daudz.

U. N.: *Vai, tavuprāt, idejiskie un izdzīvošanas mērķi uzlūkojami atsevišķi vai arī tie savijas vienkopus?*

J. Vi.: Tie papildina viens otru. Jā, visi gaidīja, ka varbūt būs iespēja atgūt Latvijas neatkarību, bet tanī pašā laikā arī meklēja iespēju, kā izdzīvot. Diemžēl daļai bija tikai viena iespēja – palikt mežā un cīnīties līdz galam.

H. B.: Jāņa doma lielā mērā ir pareiza. Piemēram, ņemsim dažādus Sēlijas pagastus – Gāršenes pagasts nekavējoties 1944. gadā sāka bruņotu pretestību. Momentā uzbruka izpildkomitejas ēkai, iznīcināja padomju varas pārstāvjus. Savukārt blakus pagasts, Aknīste, dzīvoja ļoti klusi un mierīgi, bez jebkādas izrādīšanās, cerot uz Rietumu iejaukšanos, lai netērētu dzīvo spēku. Protams, pēc Ilūkstes pulka nodibināšanās situācija krasi izmainījās, praktiski tur tika piekopta disciplīna pēc militārā parauga. Ilūkstes apriņķī ar 1945. gadu mēs tiešām varam runāt par īstu nacionālo partizānu karu. Partizāni strikti pildīja pavēles un cerēja, ka vara tiešām mainīsies.

U. N.: *Ja mēs gribam definēt personas, kas bruņotas dzīvoja mežā, vai viena no iespējām nebūtu mēģināt saprast, ar ko viņi paši identificēja sevi? Vai kaut kādi vēstures avoti – rakstiski, mutiski – mums ļauj to saprast? Kāda ir jūsu pieredze?*

Z. T.: Kapteinis P. Čevers vai virsleitnants Jānis Gura teica, ka viņi uzskatīja sevi par Latvijas armijas vienību, kas tobrīd bija pārspēka spiesta dzīvot mežā.

J. Vi.: Latvijas Tēvzemes sargu (partizānu) apvienības nosaukumā un bieži vien arī viņu dokumentācijā redzams, ka viņi sevi sauc par Tēvzemes sargiem un partizāniem. Manā novadā Latgalē Preiļu un Līvānu pusē vēl par mežiniekiem viņus sauca.

H. B.: Aknīstē 1945. gada 13. februārī notika viena no lielākajām partizānu kaujām, tur piedalījās apmēram 30 nacionālo partizānu. Kauja bija ļoti smaga. Man izdevās satikties ar tās dalībnieku Elmāru Tuņķeli. Viņš stāstīja, ka pēc kaujas, kurā bija ciesti smagi zaudējumi, partizāni tiešām visi jutās kā brāļi. Tā brālība radās, tas mežabrālis piedzima tieši šādos kaujas apstākļos. Viņu patvērumus bija mežs, un viņu tuvākie bija šie cīnītāji. Te mēs varam saskatīt šo vārda “mežabrāļi” etimoloģiju. Un šis apzīmējums ir radies jau daudz, daudz agrāk.

J. Va.: Trīs P. Čevera grupas jaunākajiem dalībniekiem izdevās sagaidīt Latvijas neatkarības atjaunošanu, un viņi man stāstīja, ka viņu komandieris

šiem tobrīd jaunajiem puisiem bunkurā ziemā mācīja armijas reglamentu, visādas armijas lietas. Un viņš tiem teica – jūs būsiet nākamās Latvijas armijas pirmie jaunie komandieri. Un vismaz attiecībā uz vienu vīru – Ziedoni Ālu tas arī piepildījās – viņš kļuva par Vandzenes zemessargu vada komandieri Talsu 41. zemessargu bataljonā, virsleitnanta pakāpē.

R. R.: Vidzemē ir raksturīga pašdefinēšanās par mežabrāļiem. Rietumvidzemē pat čekas krimināllietās bieži vien tiek citēts partizānu atbalstītāju teiktais, ka viņiem nakts vidū piekļāvējies pie loga kāds un teicis: mēs esam mežabrāļi, esam atnākuši pēc tā un tā. Taču problēma ir, ka dokumentos par mežabrāļiem dēvēja arī tos, kuri nebija nacionālie partizāni pēc būtības, kuriem nebija nekādas politiskas motivācijas. Par mežabrāļiem dēvēja arī tos, kuri turējās kopā un dzīvoja mežā. Tas atkarīgs no katra individuālā cilvēka izpratnes. Tāpat arī mūsdienās, piemēram, bieži vien Jānis Pīnups, kurš pēc dezertēšanas no Sarkanās armijas vairāk nekā 50 gadus pavadīja mežā Latgalē, nepareizi tiek saukts par mežabrāli, jo cilvēki domā, ka viņš ir bijis nacionālais partizāns; citi atkal vienkārši uzskata, ka visi, kas dzīvoja mežos, dēvējami par mežabrāļiem. Tas jautājums ir par to, kā šis termins tiek izprasts.

J. Vi.: Manā pētījumu laukā – Ilūkstes partizānu pulkā bija Dvietes rota, kuras sastāvu veidoja vīrieši no šī pagasta. Bet, kad sākās represijas pret viņu ģimenes locekļiem, mežā aizgāja arī veselas ģimenes. Jautājums: vai arī partizānu ģimenes sievietes pieskaitīt klāt Ilūkstes Tēvzemes partizānu pulka sastāvam? Jo viņas uzturējās kopā ar grupu, dažām bija pat ieroči, dažas izmantoja vīra ieroči. Bet lielākā daļa bija neapbruņotas. Labi, viņas tur gatavoja ēst. Un tad pamazām, kad 1945. gada rudenī bija iespēja, viņas legalizējās. Dokumentācijā paši partizāni atzīmē, ka viņas ir grupā, cits viņas nepiemin, bet viņas neapzīmē kā partizānus. Un tad rodas jautājums, kas viņas bija.

U. N.: *Diemžēl bija gadījumi, kad partizāni tika savervēti vai pārvervēti, kļuva par čekas aģentiem, pateicoties viņiem, šīs grupas tika atklātas vai to komandieri nogalināti. Cik liels varēja būt šādu cilvēku skaits, kas kļuva par nodevējiem?*

J. Va.: Bija gadījumi, kad partizāni piekrita sadarboties ar čeku, bet bija arī tādas reizes, kur šis jautājums nav tik viennozīmīgi vērtējams. Piemēram, visur raksta – mežsargs Vilis Ģērmanis nodeva P. Čevera grupas bunkuru vietu un uzrīdīja tur karaspēku, un kauja bija, un sešus nošāva. Bet Ģērmanis jau neskrēja uz čeku labprātīgi pieteikties. Tā lieta bija daudz sarežģītāka. Viņu *neglasno sņāļi* – slepus apcietināja un aizveda uz Rīgas Stūra māju, trīs dienas daudzīja, piedraudēja ar izrēķināšanos ar sievu un meitu. Kad esi viens, tā ir viena lieta, tikko tev ir ģimene, bērni, sieva, tā ir pavisam cita lieta. Viņš piekrita vest, bet pirmajā reizē veda garām bunkura vietai cerībā, ka tie meža vīri sapratis un aiztīsies. Bet viņi domāja, ka tie ir mednieki, kas aizgāja garām, un palika uz vietas. Tad čekisti

Ģērmani vēlreiz kārtīgi paņēma priekšā un gāja otrreiz. Partizānu postenis neizturēja, un sākās kauja. Nodevība ir ļoti slidena lieta, ir ļoti uzmanīgi pret to jāizturas.

H. B.: Sadarbība ar valsts drošības orgāniem ir salīdzināma ar kristīšanu 12./13. gadsimta mijā. Nokristīja, aizgāja, līvi Daugavā nomazgājās un atkal dzīvoja pēc pagānisma tradīcijām. Cilvēki bija spiesti sadarboties. No manis pētījām 15 personām, kas bija parakstījušās sadarboties ar valsts drošības orgāniem, tikai daži faktiski darīja to, ko viņiem lika čeka, pārējie pretojās, izvairījās dažādā veidā. Tāds partizāns Bružs – bija interesanti, kā viņš čeku bija maldinājis, inscenējot savu darbību. Situācijas ir neviennozīmīgi vērtējamas. Dokumentos minētā sadarbība vēl nenozīmē, ka bija patiesa sadarbība.

Z. T.: Tā jau ir milzīga operatīva darbība – savervēt cilvēku, piespiest viņu sadarboties ar čeku. Dokumentos var redzēt, ka partizāns ņemts vienreiz ciet. Viņš ir apsolījis, ka sadarbosies, viņš aiziet mežā, nesadarbojas, tad viņu paņem vēl vienu reizi ciet un atkal piespiež. Un tad viņam deportē ģimeni vai paņem sievu par ģilnieku, ieliek cietumā. Tā čekisti to darīja. Galu galā kāds no tiem cilvēkiem salūza. Tāds diemžēl ir tas traģiskais stāsts.

J. Vi.: Arī Preiļu pusē bija gadījums 1944. gada rudenī, kad čeka atskaitās, ka viņi ir savervējuši kāda partizāna tuvākos radniekus, bet diemžēl viņiem neesot laika strādāt ar aģentūru. Arī čekai bija problēmas, respektīvi, pietrūka darbinieku, jo diezgan aktīva bija bruņotā pretošanās kustība, un viņi arī nevarēja aptvert visu, arī to savu aģentūru.

U. N.: *Cik ticami ir padomju drošības iestāžu dokumentos minētie skaitļi par abu pušu zaudējumiem sadursmēs starp čekistiem un nacionālajiem partizāniem?*

J. Vi.: Ilūkstes partizānu pulkam 1945. gada 23.–24. oktobrī norisinājās meža kaujas ar čekas karaspēku. Tā kopskaits pa tām dienām sastādīja 155 karavīrus. No partizānu puses kaujās piedalījās kādi 30–40. Skaitlis bija mainīgs, vienā dienā bija tāds, otrā dienā tāds. Kritušie tur bija astoņi NKVD karavīri un pieci ievainotie. Savukārt no partizānu puses kritušo skaits bija vēl mazāks. Kaut gan čekas dokumentācijā tika uzrādīts daudz lielāks kritušo partizānu skaits. Oficiālā atskaitē minēti 48 kritušie partizāni. Bet patiesībā tur bijuši, ja nemaldos, divi krituši un divi ievainoti. Un tā bija divu dienu kauja.

J. Va.: Es esmu diezgan pamatīgi izpētījis P. Čevera lietu, kad viņiem bija pēdējā kauja, 1950. gada 3. februārī Kurzemē, kur krita seši partizāni. Un aktā rakstīts – mūsu zaudējumi, tāpat čekas pusē – trīs. Atvainojiet, 17 vīri, visi ar automātiskajiem ieročiem. Kauja vilkās vismaz trīs četras stundas, kamēr viņi no aplenkumiem izlauzās. Un tikai trīs kritušie. Pļāvās, telefoncentrālē strādāja kāda kundze, ko mēs 90. gadu beigās Mērsragā apmeklējām, viņa redzējusi pa logu, kā brauca divas *studbecker* mašīnas ar asiņainiem brezentiem aplkātās un cilvēka ķermeņa daļas, tur kājas, rokas, kas tur bija redzams. Nevar no 17 cilvēkiem četrus

stundu kaujā, ja šauts ar automātiskajiem ieročiem, ložmetējiem, mašīnpistolēm, šturmenēm, būt tikai trīs kritušie. Viņiem bija tendence savus upurus samazināt dokumentācijā.

J. Vi.: Čekai bija arī tendence pārspilēt nošauto partizānu skaitu. Piemēram, Dunavas kaujā, kas norisinājās 1945. gada jūlijā, čekas oficiālajos dokumentos minēti 16 krituši partizāni, kaut gan īstenībā bija tikai astoņi. Uzbrukumā priesterim Antonam Juhņēvičam Vanagos pie Svētās Annas Romas katoļu baznīcas bija tikai viens partizāns ievainots, kad priesteris Juhņēvičs saorganizēja grupu, lai atbrīvotu pārējos iesprostotos baznīcā. Un piespieda čekas darbiniekus atkāpties uz draudzes māju. Kaujā piedalījās padsmīt partizāni. Savukārt oficiālajos dokumentos čeka raksta, ka cīņas laikā krituši daudzi partizāni, bet to kritušo liķus partizāni esot aiznesuši prom.

U. N.: *Kā jūs redzat militārās arheoloģijas devumu vai potenciālās iespējas papildus noskaidrot konkrētas epizodes nacionālo partizānu vēsturē?*

H. B.: Ir jāizmanto visas iespējas, bet situāciju sarežģī apstākļi, ka mums nav tādas institūcijas, kā kādreiz bija TSDC vai Nacionālo partizānu apvienība, kas braukāja pa Latvijas novadiem, iezīmēja bunkurus. Mums Latvijā nav tādas vienotas kartes, kur būtu saliktas iekšā visas kauju vietas; kaut kādas kartes ir uzzīmētas, bet tās nav datorizētas. Tādi entuziasti kā Gunārs Blūzma Sēlijā darīja ļoti lielu darbu, bet diemžēl, neiezīmētas kartē, tagad daudzas kauju vietas ir aizgājušas bojā meža cirsmu rezultātā. Arī Aknīstes 1945. gada kaujas vieta zudusi cirsmas rezultātā. Mums ir grūtības tagad veikt arheoloģisko izpēti.

J. Va.: Nav jau nekādu dokumentālu avotu par to, kur aprakti daudzajās čekas operācijās apšautie mežabrāļi. Piemēram, mēs daudzus gadus veltīgi meklējām Supes purva grupu.

J. Vi.: Arheoloģisko metožu piesaiste nacionālo partizānu vēstures izpētei sniedz vairākas iespējas. Pirmkārt, ar dažādām jaunākām metodēm, piemēram, ar ģeoradariem, varētu mēģināt atrast kritušos partizānus. Otrkārt, noņemtu izpēti. Mēs kopā ar Gunāru Blūzmu braukājām pa Sēliju, atklājām jaunas noņemtnes. Labi, ka viņš tās arī uzzīmēja vai shematiski attēloja. Šobrīd, pēc 10 gadiem tās vietas, piemēram, Ilūkstes partizānu pulka Bebrenes rotas noņemtni, tagad meža darbos ir iznīcinātas. Treškārt, arheoloģiskās metodes palīdzētu atklāt arī kauju norises. Bieži vien čekas lietās ir ļoti maz informācijas par kauju. Jā, ir bijusi kauja, ir bijuši kritušie, ievainotie un viss. Šīs lietas neatklāj, kā kauja norisinājās, kur atradās pozīcijas u. tml. Man personīgi tas šķiet interesanti. Piemēram, par Āpuznieku kauju Kurzemē 1946. gada 1. janvārī. Ar šīm metodēm mēs uzzinājām, ka tur bija ložmetēju pozīcijas, un tas mums dot labāku, detalizētu kopskatu par to kauju.

Z. T.: Arheoloģija mums visiem ir tikai vaļasprieks. Cilvēki ņem bezalgas atvaļinājumus, strādā par savu naudu, dzīvo par savu naudu, tā nav nekāda

organizēta darbība, bet tas viss maksā. To var tikai uz plika entuziasma izdarīt, vienreiz aizbraukt, otrreiz aizbraukt un viss. Tā ir galvenā problēma. Jo tā informācija jau pazūd. Un pazūd ātrāk, nekā spējam to apkopot. Piemēram, mēģināju atrast Tilžā vienu partizānu apbedījuma vietu, kuru pats zināju apmēram – šeit ir piemineklis, te viņus apraka. Pagāja trīs dienas, kamēr atradu zinātājus, kamēr viņus atveda. Viņi neko vairs neatcerējās, jo viss ir mainījies. Tad atrada vēl kādu citu, bet tas bija piedzēries. Kamēr atrada, kur viņš dzer, kamēr atstiepa... Tur bija tāds milzu darbs, tikai lai atrastu šo vienu vietu, nerēķinot vēl, cik laika vajadzīgs, lai kritušos izraktu. Man šobrīd mājās noliktavā kastēs salikti stāv vairāk nekā 20 skeleti. Tos kaulus vajadzētu izanalizēt un apbedīt, bet tam vienkārši nav laika.

U. N.: *Kā dai būtu jābūt valsts un pašvaldību lomai pretošanās kustības vēstures izpētes atbalstīšanā?*

J. Va.: Visiem šiem vairāk vai mazāk nozīmīgajiem objektiem, tādiem kā Stompaku nometne, P. Čevera bunkurs, Īles bunkurs, ir jāpiešķir valsts vēstures pieminekļu statuss, lai tie būtu valsts aizsardzībā. Lai tādos gadījumos, kā nupat nesen, kad tika sabojāts P. Čevera piemineklis, ja vainīgos atrastu, viņiem iestātos smagāka atbildība nekā vienkārši par huligānismu. Es uzskatu, ka visi mežabrāļu darbības pieminekļi, bunkuru vietas, visas piemiņas vietas ir jāiekļauj vai nu valsts nozīmes, vai vietējās nozīmes vēstures pieminekļu sarakstā kā aizsargājami objekti.

U. N.: *Tas attiecas uz objektiem, kuri jau ir izveidoti, bet Zigmāra stāsts bija vairāk par vietām, kuras apzinām tikai tagad. Ko tur varētu darīt?*

R. R.: Kas attiecas uz pētniecību, mums jau nav tāda institucionalizēta nacionālo partizānu pētniecība. Visu dara entuziasti, kuri pelna iztiku citās jomās un ar vēsturi nodarbojas brīvajā laikā. Mēs runājam par grāmatu rakstīšanu, par monogrāfijām, par izrakumiem, tas viss ir entuziastu darbs. Tā būtu valsts funkcija, valsts uzdevums – to visu atbalstīt un veicināt attiecīgu institūciju darbību. Nevajag jau neko daudz izgudrot, paskatāmies, kā ir Lietuvā, kur darbojas Pretošanās un genocīda izpētes centrs, kā tur notiek pētniecība, kādi rezultāti ir sasniegti, tad mēs arī redzēsim atbildi.

U. N.: *Manuprāt, nebija viegli panākt nacionālo partizānu apbalvošanu ar Viestura ordeni; vai tas liecina par valsts atteiksmi?*

J. Va.: Nebija viegli, divi gadi pagāja, kamēr reāli beidzot pirmie divi tika apbalvoti. Blūzmanis un Lāce no Kuldīgas puses.

U. N.: *Ne tik ātri izdevās vienoties arī par to, ka kopš 2022. gada oficiāli ir bruņotās pretošanās piemiņas diena 2. martā. Un otra – nacionālās pretošanās piemiņas diena 17. martā. Acīmredzot politiskajā vidē vieglāk ir līdzīga veida simboliskas īslaicīgas darbības veikt, grūtāk ir iniciēt kādas ilgtermiņa programmas, to skaitā sekmēt šīs tēmas pastāvīgu pētniecību.*

J. Va.: Pētniecībai vairāk vajag nevis politiķus, bet praktiskos darītājus. Atvainojiet, ārpus šī loka es sevišķi daudz tādus neredzu.

Z. T.: Politiķiem kā jau politiķiem, ja tuvojas vēlēšanas, tad šis jautājums kļūst aktuāls, un tad visi grib runāties. Biju klāt Raunā anekdotiskā situācijā, kur bija izsūtīti acīmredzot visām partijām ielūgumi, un uz pasākumu atskrēja gandrīz visu partiju pārstāvji, izņemot pašus kreisākos, prokrieviskākos. Un beigās politiķi runāja pusotru stundu. Tie nabaga pārdesmit jaunsargi un tie pārdesmit vietējie interesenti, kas bija atbraukuši, vienkārši krita no kājām nost. Un katrs nākamais tik nāca un tik runāja, runāja un runāja par patriotismu, par piemiņas saglabāšanu. Nākamajā gadā, kad vairs nebija vēlēšanu, nebija neviena politiķa. Nevienam tas vairs neinteresēja. Tas ir viss.

J. Vi.: Vienu brīdi bija aktīva biedrība Latvijas Nacionālo partizānu apvienība, kur bija pulcējušies bijušie partizāni un viņu atbalstītāji. Šī organizācija laikam vēl pastāv, bet tikai uz papīra. Tai, iespējams, vajadzētu transformēties kaut kādā citā struktūrā.

U. N.: *Kāda ir nacionālo partizānu vieta Latvijas kolektīvajā atmiņā? Vai tas, ko jūs savos pētījumos esat konstatējuši, vienmēr sakrīt ar to, kā vietējie iedzīvotāji to atceras? Vai tā atmiņa ir vienota vai šķelta?*

J. Vi.: Problēma pastāv. Protams, ka sabiedrība ir sašķelta, un cilvēki balstās nevis uz zinātniskiem pētījumiem, bet gan uz “mana vecmāmiņa izstāstīja, man vectēvs pastāstīja, kā viņi tur gāja un tur nošāva”. Jo Latvijas cilvēkiem tuvinieki bija pretējās pusēs. Vienam vectēvs bija partizāns, otram – iznīcinātāju bataljona kaujinieks. Un līdz ar to viņiem tā pieredze ir arī kaut kā caur ģimeni nodota, arī varbūt kā nepatika vai patika pret attiecīgo pusi.

U. N.: *Tas nozīmē, ka cilvēki nespēj paskatīties plašāk un notikušo redz tikai no savas ģimenes pieredzes?*

Z. T.: Tā ir tā problēma, ko raksturoja aktieris Uldis Dumpis TV diskusijā pirms teātra izrādes “Mežainis”, viņš teica: “Man jūk tas, ko es atceros, ar to, ko man visu mūžu stāstīja, ka man ir jāatceras.” Ir ļoti daudz padomju stāsts virsū mežabrāļu tēmai. Vēl joprojām cilvēki paši to neapzinās, viņam liekas, ka viss ir pareizi, ka tie bija mežā bandīti un viņi slepkavoja.

Konkrēts piemērs par TV žurnālistes Guntas Gaidamavičas filmu “Palikt pa vidu. Lubāna klānos”, par ko es uzrakstīju kritisku recenziju. Viņas kolēģe TV režisore Henrieta Verhoustinska reaģēja tā: ko tur Turčinskis uzrakstījis, ārprāts un šausmas; viņa stāstīja, ka viņas mamma māsa, katru reizi, izdzirdot vārdu mežabrāļi, raudot, jo viņai blakus mājā tie bandīti ir noslepkavojuši veselu ģimeni. Es uzreiz jautāju: paga, paga, kurā vietā, kurā pagastā? Izrādās, viņas mamma nākusi no Šķilbēnu pagasta Upītes. Es sāku interesēties: kāds vārds tai ģimenei, kurā vietā? Izrādās, tas ir stāsts par Slišānu ģimeni – māte, tēvs un pieci

bērni nošauti, divi bērni izdzīvoja. Es uzreiz saku: nē, tā nav, to izdarīja vietējie istrebiteļi Šakini, kas nošāva šo ģimeni. Acīmredzot tāpēc, ka tā Slišāniete bija manījusi, ka viņi kaut ko laupa, un bija teikusi, ka nostučīs viņus.

Es to visu zinu ļoti precīzi, jo tikos ar Upītes kultūrvēsturiskā muzeja dibinātāju Antonu Slišānu. Viņa tēvs tanī laikā bija ciema padomes priekšsēdētājs. A. Slišāns zināja precīzi, kāpēc tas ir noticis un kas ir bijuši šāvēji. Es to visu izstāstīju H. Verhoustinskai, un viņa bija pārsteigta. Izrādās, ka viņa visu laiku bija paļāvusies uz savas mammas māsas stāstu. Mammās mātai notikuma laikā bija divi gadi bijuši. Mammai toreiz bija 14 gadi, viņa arī bija ļoti labi visu to zinājusi, kas ir tur noticies, bet abas māsas nekad savā starpā par to nebija runājušas. H. Verhoustinskas mammas māsa, kas visu mūžu bija skolotāja bijusi, stāstīja to, ko viņai vienmēr skolā bija jāstāsta. Viņa raudāja, atceroties nevis to, ko viņa atcerējās, jo viņa nevarēja to atcerēties, viņa raudāja par to, kas viņai bija iestāstīts, ka viņai ir jāatceras.

U. N.: *Vai mēs varam teikt, ka Ziemeļvidzemē, Ziemeļlatgalē nav neviena gadījuma, kur būtu bruņoti cilvēki nodarbojušies arī ar bandītismu vai pastrādājuši kriminālnoziedzumus?*

Z. T.: Juku laikos vienmēr ir visādi, bet teikt, ka tie, kas bija mežā, partizānu grupās apzināti nodarbojās ar laupīšanu, lai iedzīvotos, nē, tā nebija. Jo tādos apstākļos, kā ir jādzīvo mežā, lai izdzīvotu, vienalga, ziema, vasara, pavasaris – tā nedzīvo tas, kurš vēlas iedzīvoties. Tā ir atšķirība, ka tev ir jālaupa tāpēc, ka tev ir jāēd. Es esmu runājis ar cilvēku, kurš teica: vienīgais, ko man visu laiku mežā gribējās, bija ēst, jo nebija, ko ēst. Nebija daudz arī tiem partizānu atbalstītājiem, ko dot. Loģiski, lai sagatavotos ziemai, ir kaut kur no kāda kaut kas jāņem. Loģiski, no kāda ņēma, parasti jau ņēma no sarkanajiem. Protams, šobrīd neviens neatceras, ka viņa vecāki bija sarkanie. Atceras, ka atnāca ļaunie mežabrāļi un viņus aplaupīja. To, ka viņa mīļais vectētiņš bija sarkanais *strebuks*, to jau neatceras neviens. Tā jau tā problēma.

R. R.: Valmieras apriņķa teritorijā bija viena no tām 23 partizānu grupām, kura līdztekus darbībai, kas ir klasificējama kā nacionālā pretošanās, pastrādāja tīrus noziegumus. Dzērumā vienkārši laupīja kandžu, pārtiku, dažādas lietas. Mēs mēdzam vienkāršot – mežabrāļi, tātad bandīti. Bandīti ir kaut kas pilnīgi cits. Nacionālie partizāni bija cilvēki, kas nodarbojās ar politiski motivētu bruņotu pretošanos okupācijas režīmam. Jā, retu reizi kāda grupa kaut ko izdarīja tādu, kas īsti neatbilda nacionālajai bruņotajai pretestībai. Jāņem vērā tas, ka nacionālo partizānu kustība bija veidojusies uz valsts iedzīvotāju brīvprātīgas vēlēšanās pamata. Paši iedzīvotāji veidoja šīs grupas pēc pašu iniciatīvas, apvienojās, organizējās. Tā jau nebija organizēta armija ar stingru disciplīnu, atlases kritērijiem u. tml. Protams, pretošanās kustībā iesaistījās dažādu sociālo slāņu cilvēki, starp viņiem reizēm bija arī tādi, kuriem nebija tie tīrākie nodomi.

Reizēm viņi arī izdarīja kaut ko tādu, ar ko nebūtu jālepojas. Bet tas ir loģiski, tā bija brīvprātīga kustība. Tā jau nebija organizēta armija.

H. B.: Arī Sēlijā bija šādi gadījumi, kad tika pārkāpta disciplīna, bija gan nekorektas laupīšanas gadījumi, gan slepkavības, gan savstarpējās izrēķināšanās. Tomēr šos gadījumus mēs nevaram izcelt kā sistemātisku parādību. Tā bija epizodiska parādība, ļoti epizodiska. Bet jāsaprot, ka partizāni nebija regulāra armija ar armijas disciplīnu. Kā teica Ilūkstes nacionālais partizāns Juhņēvičs, ar kuru es personīgi tikos: "Mēs dzīvojām kā teļu bars." Tiem jaunajiem puisiem, kas bija sagājuši mežā, pirmkārt trūka militārās vadības. Arī Ilūkstes pulkā, kurš pastāvēja ļoti īsu brīdi, dažus mēnešus, praktiski visa vadība bija pašu rokās. Protams, šī problemātika pastāv, tā arī mūsdienās vēl ir un būs, pat otrajā, trešajā paaudzē, un tie, kas ir cietuši no mežabrāļiem, neapšaubāmi viņus sauc par bandītiem. Tā ir problēma mūsu kā nācijas vienotas identitātes pastāvēšanā.

U. N.: *Kā šo problēmu varētu risināt?*

H. B.: Šo problēmu varētu atrisināt ar komunikāciju, ar skaidrojumu. Ir vairāki veidi, kā to darīt. Es jau pieminēju Lietuvas modeli, kur vēstures skaidrojumā sabiedrībai iesaistās arī muzeji, tiek rīkoti dažādi projekti, īpaši jauniešiem. Mums ir ļoti daudz materiālu arī par jaunatnes pretošanos. Arī Sēlijā ir ļoti daudz materiālu, kas liecina, ka skolu jaunatne nevardarbīgā veidā pretojās okupācijas varai, gādāja ieročus u. tml. Ar pētījumiem, ar komunikāciju mums ir jāmaina sabiedrības viedoklis.

J. Va.: Kurzemē es neesmu sastapis nevienu tādu gadījumu. Talsu apriņķī es pret nacionālo partizānu darbību izteikti negatīvu viedokli neesmu fiksējis. Drīzāk tur ir vairāk jārūnā par lielākas ieinteresētības veicināšanu un vēstures skaidrošanu tiem, kam tas varētu interesēt, – skolniekiem un jo īpaši skolotājiem. Pirms vairākiem gadiem es ar pazīstamas vēstures skolotājas Talsos starpniecību gribēju rosināt, lai Talsu skolotāju grupa aizbrauc, piemēram, uz P. Čevera bunkuru, es piedāvāju nolasīt ievadlekciju par šo tematu un pēc tam stāstīt detalizētāk, ja kādam būtu interese. Atvainojiet, ja neskaita to vienu skolotāju, nulle ieinteresētības. Es negribu teikt, ka būtu runa par naidīgu attieksmi pret partizāniem, bet valda vienaldzība. Bija veči mežā, nu un?

U. N.: *Vai iespējams nosaukt vismaz aptuvenu skaitli, cik nacionālo partizānu nav rehabilitēti? Zigmārs kādreiz teica, ka daudz vai lielākā daļa.*

Z. T.: Vai daudz, es nezinu. Es vairs vispār rehabilitāciju nefiksēju principa pēc. Mēs vienreiz mēģinājām ar to nodarboties, tas bija ap divtūkstošo gadu. Toreiz biju jauns naivs pētnieks. Bija tāda Zālītes grupa, no tās neviens nav rehabilitēts. Viņi 1948. gadā aizgāja mežā, bēgot no aresta, un tika apcietināti 1950. gada rudenī. Viņi neko nav darījuši, tikai kopā ar K. Mūsiņa grupu piedalījušies viena istrebiteļa nošaušanā. Pārsvārā viņi kopā ar Mūsiņa grupu bija aplaupījuši kolhoza

fermas. Mēs uzrakstījām prokuratūrai lūgumu pārskatīt attiecīgo lietu, rehabilitēt viņus. Saņēmām augstprātīgu, pamācošu atbildi: “Kā jums nav kauna, ko jūs te gribat, jaunieši, jūs traucējat mums darbu, mums ir jādara nopietns darbs. Un šitie te bandīti, kas toreiz dzīvoja mežā, viņus vispār nevajadzētu rehabilitēt, tāpēc netraucējiet mūs ar šitādiem.” Es kopš tā laika vispār neskatos, vai partizāns ir vai nav rehabilitēts. Jo tie bija vecie komunisti uz mūžu, pārsvarā pensijas vecumā, kas rakstīja tās atskaites. Kāda jēga viņos klausīties? Skaidrs, ka tādām, kurš visu mūžu strādājis prokuratūrā, bijis komunistiskās partijas biedrs, tie visi ir bandīti, tāpēc viņš labāk izlems viņus nereabilitēt.

U. N.: *Jautājuma būtība ir tāda – vai nereabilitētas personas statuss ir problēma? No tevis teiktā es saprotu, ka nav.*

Z. T.: Man personīgi tā nav problēma. Ja kāds saka – vai, mans radnieks nav rehabilitēts, es vienmēr atbildu – uztveriet šo ne-reabilitāciju kā apbalvojumu, pielīdziniet to Trīszvaigžņu vai Viestura ordenim.

J. Vi.: Man arī ir gluži tāds pats viedoklis. Pētot lietas, jā, es apskatos, vai persona ir vai nav rehabilitēta, bet tas mani neietekmē.

U. N.: *Vai kāds ir mēģinājis kādus gadījumus izprast? To, kāpēc viena persona ir rehabilitēta, cita nav? Vai tas saistīts ar starptautisko konvenciju normu piemērošanu, izvērtētāju dažādu kompetenci, vai tam ir kādi citi iemesli?*

J. Vi.: Mēģināts ir izprast. Prokuratūra vai Augstākā tiesa izvērtēja katras personas darbību kopumā, bieži vien cilvēks bija apsūdzēts par kādu nodarījumu, piemēram, paš aizsardzībniekos. Un tur ir skaidri rakstīts, par ko viņš ir apsūdzēts. Piemēram, piedalījies ebreju konvojēšanā uz nošaušanu, un tāpēc viņam atteikta rehabilitācija. Bet es vairāk skatos personu darbību tieši partizānos. Loģiski, es jau viņu neattaisnoju, bet tas man pētniecību arī nekavē. Jā, protams, ja bijušajam partizānam grib oficiālu apbalvojumu piešķirt, tas ir svarīgi, ka viņš ir rehabilitēts.

J. Va.: Pēdējais skaļākais gadījums bija Jūlija Kalnozola rehabilitācijas otrreizējais atteikums, kas pilnā mērā balstās uz jau 1991. gadā veikto atteikumu, kur pamatojumā uzskaitīti visi KPFSR Kriminālkodeksa 1926. gada redakcijas 58. panta daudzie apakšpunkti. Ja tie vēl Latvijas Republikā ir spēkā 2023. gadā, atvainojiet, es arī ņemšu automātu un iešu mežā.

U. N.: *Vai vajadzētu domāt par nereabilitēto partizānu rehabilitāciju?*

J. Va.: Vajadzētu valsts līmenī domāt. Jāpanāk šī kursa maiņa valstiskā līmenī, lai nav jāraksta sašutuma un gandrīz vai naida pilni teksti sociālajos tīklos. Priekš kam mums ir rehabilitācijas likums?

Z. T.: Es izstāstīšu par J. Kalnozola grupu, kuras komandierim jau divreiz atteikta rehabilitācija. Tas saistīts ar divu personu – Strazdes pagasta izpildkomitejas priekšsēdētāja Biedriņa un Libagu pagasta sagādes aģenta, vienlaikus iznīcinātāju bataljona komandiera Kalniņa nogalināšanu.

Ar 1945. gada 16. aprīļa LK(b)P CK biroja lēmumu viss padomju partijas aktīvs laukos tika apbruņots ar NKVD izsniegtajiem ieročiem. Un ar 1945. gada 16. jūnija LK(b)P CK biroja lēmumu visos “ar bandīšanu saindētajos” pagastos tika izveidoti operatīvie štābi cīņai pret “bandītiem”. Operatīvo štābu vadīja pagasta izpildkomitejas priekšsēdētājs, tur bija partorgs, tur bija NKVD pilnvarotais vai nodaļas priekšnieks atkarībā no pagasta lieluma. Tātad viņš nav nekāda civilpersona. Viņš ir štāba priekšnieks, kurš vada cīņu pret bandīšanu pagastā. Viņi pat viņu nošāva apbruņotu, viņš pat atšaudījās.

J. Va.: J. Kalnozola gadījumā no lietas izriet, ka viņš nošāvis tikai Biedriņu. Kalniņu nošāva kāds cits no viņa grupas, ne pats Kalnozols. Tātad viņš ir nošāvis tikai biedru Biedriņu, kuru, kā mēs tagad izprotam, nevar saukt par nekombatantu.

Kāds cits spilgts gadījums. Nikolajs Brūveris, mežabrālis no Kuldīgas puses, arī nomira nereabilitēts, jo viņš piedalījās uzbrukumā Kuldīgas iznīcinātāju bataljona kaujinieka mājai. Un konkrēti N. Brūveris bija nošāvis sievieti. No likuma burlas viedokļa viņš ir nošāvis civilpersonu, bet nevar skatīties tikai no likuma burlas. Tā ir prokuratūras vaina, ka viņi nekad neiedziļinās konkrētās lietas apstākļos. Šī sieviete brīdī, kad mežabrāļi uzbruka tām mājām, blieža viņiem virsū no bēniņiem vai no otrā stāva loga ar ložmetēju. Tātad tā bija kaujas situācija. Viņš neiegāja virtuvē, kur viņa aiz krāsns būtu noslēpusies, un nenoblieza viņu neapbruņotu.

Z. T.: Prokuratūra to pat nevar zināt un nekad nezinās. Un 40 000 lietas nopietni, rūpīgi viņi nekad neizmeklēs, tur ir paralēle ar padomju prokuratūru. Es domāju, ka būtu Saeimā jāpieņem lēmums, ka principā tiek reabilitēti visi, līdzīgi kā, šķiet, ir Lietuvā. Nevar būt tā, ka okupācijas režīms kādus represēja pamatoti, kādus nepamatoti, jo, ja kādus represēja pamatoti, tad šis režīms ir darījis tomēr kaut ko labu mūsu labā. Tas ir absurds, okupācijas režīms nevar izdarīt kaut ko labu, represējot mūsu cilvēkus.

H. B.: Es nevaru akceptēt, ka mēs nereabilitējam nacionālos partizānus. Galu galā tā ir mūsu nācijas pašcieņa, tas ir valsts drošības jautājums. Šodien neviena sevi cenoša valsts nerīkojas tā, ka tā nereabilitē savus cīnītājus. Mērķis bija visiem vienāds – atjaunot Latvijas valstiskumu. Jā, piekritu, atšķirās izpratne, kā rīkoties dažādās situācijās, taču es domāju, ka šodien rehabilitācijas lietas ir obligāti jāpārskata. Tas nav vēsturnieku uzdevums. Nav reabilitēts, piemēram, Mārtiņš Pokļavinskis, kuram bija iespēja kļūt par kolaborantu. Viņu vienreiz sagūstīja. Viņam visas iespējas deva. Viņš tās nepieņēma.

R. R.: Tā ir problēma, kas ir jārisina. Ir divi ceļi. Vienkāršākais ir anulēt pilnīgi visus padomju tiesas sistēmas spriedumus, ne tikai tos, kas attiecas uz nacionālo bruņoto pretošanās kustību. Otrs, sarežģītākais risinājums ir reabilitēt konkrētas personas, izskatot katru lietu atsevišķi.

U. N.: Šī saruna varētu būt labs piemērs tam, ka varam brīvi diskutēt par pētniecības un kolektīvās atmiņas jautājumiem un darīt to racionāli un akadēmiski, nevis kā nereti var novērot sociālajos tīklos, kur viedokļu sadursmes notiek uz nevajadzīgi sakāpinātu emociju pamata. Vēsturniekiem arī vairāk būtu jācenšas identificēt tos saskares punktus, kas sekmētu labākas sadarbības iespējas gan savā starpā, gan ieinteresējot savos pētījumos arī plašāku publiku, tai skaitā dažādas valsts, pašvaldību vai privātas institūcijas, nemaz nerunājot par bruņotās pretošanās kustības tematikas daudz plašāku iekļaušanos starptautiskajā pētniecībā. Šajā jomā vēl ir ļoti daudz kas darāms.

Diskusija publicēta saīsinātā un rediģētā versijā.

Latvijas nacionālajiem partizāniem veltītās vēsturnieku diskusijas dalībnieki Nacionālās pretošanās kustības muzejā Rendā. 2023. gada 13. maijs

The participants of the historians' discussion on the Latvian national partisans at the Museum of National Resistance Movement in Renda on 13 May 2023

No kreisās/from the left: Haralds Bruņinieks, Jānis Viļums, Zigmārs Turčinskis, Jānis Vasīļevskis, Reinis Ratnieks, Uldis Neiburgs

ARMED RESISTANCE MOVEMENT IN THE SOVIET-OCCUPIED LATVIA

Summary

Discussion on the topic “The National Partisans of Latvia: Research Status, Problems and Challenges” gathered around the round table the following historians: Haralds Bruņinieks, PhD student at the Faculty of Humanities, Daugavpils University; Dr. hist. Uldis Neiburgs, senior researcher at the Institute of Latvian History, University of Latvia (host); Reinis Ratnieks, PhD candidate at the Faculty of History and Philosophy University of Latvia; Jānis Vasiļevskis, researcher of regional history and former employee at the Centre for Documenting the Consequences of Totalitarianism, as well as independent researchers Mg. hist. Jānis Viļums and Mg. hist. Zigmārs Turčinskis. The discussion addressed the following topics, reached the following conclusions, and shed light on the following problems:

The research and classification of national partisans is complicated by the fact that apart from central partisan organisations and active national partisan groups, which engaged in a struggle against the Soviet occupation regime, there were also armed groups that planned to become active only when changes in the international situation would create favourable conditions, as well as various groups of outlaws and individual outlaws who lived hiding in woods in order to survive rather than because of any political motives. Opinions differ on whether to regard the latter as national partisans.

Among the reasons for the mixed views about the national partisans that one can still come across in the public space, including labelling them as “bandits” etc., the historians mentioned both the legacy of the Soviet ideology, as well as individual experience of various social groups and families (e.g., of the relatives of the Soviet activists who were involved in combatting national partisans and their supporters). In the social memory, this experience often still prevails over the knowledge of a broader historical context and of the actual course of events. Indeed, individual groups of national partisans did engage in activities that are incompatible with national resistance, but very few such occasions have been identified so far. The resistance movement emerged on the initiative of the Latvian population, and its membership came from the ranks of different social backgrounds and views, and thus, in specific situations displayed different moral standards.

The participants of the discussion noted that the exact number of national partisans convicted by the Soviet security institutions has not been established yet and even that of the ones rehabilitated after the restoration of Latvia’s independence is not known. Views differed on the current possibilities of achieving their rehabilitation, the prevailing opinion being that there are two options: to declare all convictions of the members

of the armed post-war resistance movement by the Soviet occupation regime courts as unjustified legal acts taken by the occupation authorities or to evaluate the activities of each yet unrehabilitated member of the resistance movement on the case by case basis in the framework of a new rehabilitation process.

The discussion also acknowledged the importance of military archaeology in the research of the history of the national partisan war. It would help to identify and study the little-known sites of partisan camps, clarify information on the course of specific battles or armed clashes between partisans and the Soviet military formations that is contradictory or fragmentary in documentary or oral evidence, as well as to find and exhume the remains of partisans killed by the *KGB*.

The historians agreed that thorough and detailed research of national partisans in different regions of Latvia requires years of scrupulous work. Currently, due to the fact that for many years state support for the humanities has been insufficient, the research of the armed resistance movement is conducted by individual scholars in their free time, rather than by state- or municipality-financed academic or memory institutions.

Pateicības / Acknowledgements

Diskusija "Latvijas nacionālie partizāni: izpētes stāvoklis, problēmas un izaicinājumi" norisinājās Valsts pētījumu programmas projekta "Neatkarības arheoloģija: jaunas pieejas nacionālajai pretestības vēsturei Latvijā" (VPP-LETONIKA 2021/2-0003) ietvaros.

© 2023 Haralds Bruņinieks, Uldis Neiburgs, Reinis Ratnieks,
Jānis Vasiļevskis, Jānis Viļums, Zigmārs Turčinskis, Latvijas Universitāte
Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons
Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)
This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0
International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

GRĀMATU RECENZIJAS / BOOK REVIEWS

<https://doi.org/10.22364/lviz.119.08>

pp. 184–191

LATVIJAS VĒSTURES
INSTITŪTA ŽURNĀLS

2(119)

2023

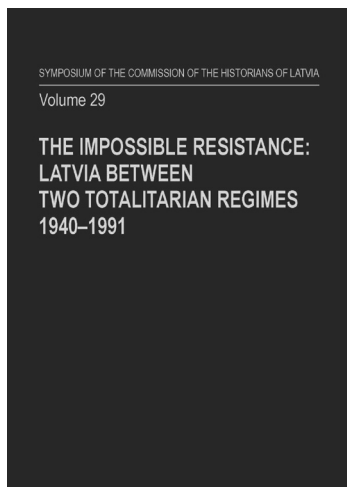
Matthew Kott

DPhil, researcher, Institute for Russian and Eurasian Studies, Uppsala University, Sweden

DPhil, pētnieks, Krievijas un Eirāzijas pētījumu institūts, Upsalas Universitāte, Zviedrija

 0000-0001-7415-9725

Valters Nollendorfs, Valters Ščerbinskis (eds.). *The Impossible Resistance: Latvia Between Two Totalitarian Regimes 1940–1991*. (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, Vol. 29). Rīga: Zinātne, 2021. 264 pp. ISBN 9789934599163

Krājums veltīts pretošanās vēsturei un sniedz pārskatu par šīs pētniecības jomas stāvokli Latvijā. Tas iedalīts divās galvenajās hronoloģiskās sadaļās: pirmā – par kara laiku (1940.–1945. gads, ar dažām atkāpēm), bet otrā – par pēc-kara padomju okupācijas periodu līdz 1991. gadam. Saprotamu iemeslu dēļ kara laikam veltītajā sadaļā lielākais uzsvars ir uz bruņotās pretošanās fenomenu, lielākoties sekojot historiogrāfijā jau ierastām interpretācijām, bet vērtīga ir diskusija par ebreju glābšanu holokaustā kā pretošanās veidu. Raksti par pēckara periodu apskata pretošanos no citiem, brīžiem jauniem skatpunktiem. Īpaši interesanti ir mēģinājumi diskutēt par dažādām pretošanās formām Hruščova un Brežņeva laikos, kas līdz šim pārāk maz pētīts. Daži autori rosina domāt par nacionālkomunistiem, disidentiem un par čekas metodēm atšķirīgā rakursā, nekā tas darīts līdz šim. Jēdzieni “pielāgošanās” un “konformisms” tiek minēti dominējošās dihotomijas kolaborācija–pretošanās kontekstā, kas šķiet daudzsološi, bet autoru starpā

trūkst dialoga šajā jautājumā, kas jāuzskata par zaudētu iespēju attīstīt mūsu teorētisko domāšanu par pretošanos.

In the history of twentieth century Europe, with its global wars, totalitarian regimes, and genocide, there has been a strong impetus towards normative history, with the desire of every society to have been on the “right side” of events. For example, resistance to aggression and oppression is not only framed as an existential imperative in modern total warfare, but also as the morally right thing to do. We see this in the commentary on wars and conflicts in our own time. National resistance has, however, also been central to how various societies constructed the self-understanding of their own history of defeat and resurgence to be on the winning side in the Second World War; such narratives have been particularly dominant – and persistent – in Western European countries such as France or Norway. For the countries of Eastern Europe, that can by no means be considered as having ended up as winners in the Second World War, due to the decades-long experience of postwar Soviet persecution, Stalinist ideology lumped them in the same category as defeated Germany. Here, the focus was on the extent to which societies had collaborated with the evils of Nazism, in part as a way to keep them in a morally inferior position to their Soviet “liberators”.

Even after the regaining of independence, the paradigm of collaboration remained the predominant one in studies of contemporary history in Latvia. Upon attempting to re-join the Western-oriented family of nations, one of the demands on Latvia was that it come to terms with the role of local collaboration in the crimes of the Nazi occupation regime. Internally, however, this discourse from abroad demanding an examination of Nazi collaboration was mirrored by a traumatised post-Soviet society seeking answers regarding complicity and responsibility for crimes committed in the name of the Communist regime. For these reasons, since the 1990s, proportionally more resources have been devoted to promote research in Latvia into various aspects of collaboration during the years 1940–1991, than have funded historical research into the forms and actors of resistance. Early pioneers of this field in Latvia during the 1990s, such as Tālvāldis Vilciņš or Heinrihs Strods, could only envy the situation of colleagues in Lithuania, who enjoyed much greater support from the state that emphasised from the beginning a narrative of broad-based national resistance as the foundation of successfully reclaiming independence.

This situation is finally changing, partly because there is by now a significant body of scholarly literature devoted to many aspects of collaboration during the Nazi and Soviet periods, but also likely due to the fact that there is an increasing perceived geopolitical threat emanating from Latvia’s neighbour to the East,

and the resilience of a society in times of war is of a greater concern to many people, not least the government and its international allies. It is thus in this context that one can welcome the appearance of the volume under review, the most recent volume published by the state Historians' Commission.

This anthology brings together separate chapters by eleven different historians, including three experts from abroad. The contributions cover aspects of political, military, cultural, and social history, and are divided roughly evenly between the wartime (1940–1945) and the post-war periods. While chronologically disproportionate, this is a logical division due to fundamental differences in the contexts for resistance in peacetime and war. Thus, three of the five chapters in the first section relate to armed or militarised resistance, even though the timeframe of one also extends over a decade into the post-war period. This division also reflects some of the particular circumstances characteristic of the different historical contexts: for example, in the first section there is a discussion of saving Jews in the Holocaust as an act of resistance, while the second section has contributions on whether a faction within the Communist Party can be considered resistance, and the relationship between dissidence and resistance in Soviet-controlled Latvia.

Looking more closely at the individual contributions in the first section, entitled "Soviet–German–Soviet Occupations, 1940–1945", we find solid, competent presentations by established names in the field. Jānis Viļums provides a compact survey of the forms of non-violent resistance to Soviet rule that have been identified in two periods, namely 1940–1941 and 1944–1953, with the emphasis being more on the former than the latter. Following the historiography established by Vilciņš, much of the emphasis is on school-age youth. The text is, unfortunately, quite descriptive and misses the opportunities to offer deeper analytical insights in why non-violent resistance was ineffectual – according to what measure?

Jānis Tomaševskis in his chapter describes how Latvian partisans engaged the Soviets in a battle to liberate the town of Limbaži in the summer of 1941, independent of the advancing German forces. The description of the battle is well-documented and engaging, and its uniqueness is emphasised. Yet, when the author concluded that this episode more resembled a military battle by regular forces than guerrilla warfare, it becomes less clear how this should fit into the framework of partisan war used as the paradigm of resistance.

Uldis Neiburgs revisits the topic of the attempt to mobilise armed resistance to both the Nazi and Soviet regimes by creating a military wing of the democratic national resistance movement, the Latvian Central Council. Here, Neiburgs is actually implementing a narrative of resistance that is more similar to the models used in countries like Norway, where figures representing the interests of independent Latvia sought recognition and support from the Western allies for

their struggle to re-establish state sovereignty. Had Neiburgs done this more explicitly, and adopted more of a comparative engagement with the literature on Western European resistance movements such as in Norway, this could have offered fruitful insights regarding the opportunities and limitations for resistance in the various cases.

Zigmārs Turčinskis offers a concentrated overview of the various structures of armed resistance in Latvia during the first years of the reestablishment of Soviet control in postwar Latvia. The reader is left somewhat frustrated, however, by a text that lacks a coherent conclusion, tying up the material presented. This is even more of a shame, since Turčinskis very rightly introduced his chapter with an observation that Latvian society was completely unprepared for armed resistance at the loss of independence in 1940, and that German efforts to set-up stay-behind units in 1944 were only half-hearted. A reflection upon how these circumstances were reflected in the outcome of the postwar guerrilla resistance in Latvia, and whether – perhaps also how – these deficiencies were overcome, would have been a useful way to end a chapter that also serves as a bridge to the section mainly discussing non-violent forms of resistance during the coming decades of Soviet occupation.

Katrin Reichelt's contribution stands out in several ways. Firstly, it is more deeply grounded in the international scholarship on the rescue of Jews under Nazi occupation. By referring to Arno Lustiger's definition of "rescue as resistance", Reichelt also embeds her topic into the main theme of the anthology, resistance. Hers is also one of the contributions to this volume where the presentation of the empirical examples is structured analytically, rather than descriptively. The only real shortcoming of the chapter is that it does not adequately tie the novelty of Lustiger's rescue as resistance to how resistance has heretofore been viewed and defined in the Latvian historiography, or even in the other chapters in this same section of the book.

Much of what is presented in the first section is not entirely new; most of the authors have published similar texts before, albeit mainly in Latvian (or German, in the case of Reichelt). Nevertheless, having all of these topics presented side-by-side in accessible English does provide a useful summary of the state of research on resistance in wartime Latvia. New researchers coming to the field will likely find this a good starting point for future research, especially as some of the authors, Neiburgs, for example, suggest areas where further investigation could be of particular benefit.

The second section of the book, "Soviet Occupation 1945–1991" covers a longer period: while it is only looking at the Soviet regime, this regime changed aspects of its character – even if not fundamental aspects of its

nature – in the decades spanning the leadership of Stalin, Khrushchev, Brezhnev, and Gorbachev. Furthermore, the Khrushchev and Brezhnev eras in particular have long been understudied by historians in and of Latvia. That these periods are also being explored, and that the contributions look at phenomena that test the limitations of the definitions of resistance that have used wartime – especially the Second World War era – occupation scenarios as their archetypes, make the contributions in this section potentially more novel for how we understand resistance in postwar Soviet Latvia.

Geoffrey Swain provides a summarising narrative on the context of the Soviet period from Stalin to Gorbachev, mainly from the perspective of what concerned the Communist Party leadership in Riga and Moscow. Its intent is clearly to provide a general background to the case studies discussed in the rest of the section. Nevertheless, it is the first text in the book to augment collaboration–resistance dichotomy with a third option, adaptation; but unfortunately, the theoretical implications of this innovation for understanding resistance in Soviet-dominated Latvia are never developed further, which is a missed opportunity from a scholar who has rare expertise both on Latvia, and the wider experiences of the communist bloc during the Cold War.

Ilze Boldāne-Zeļenkova deploys demographic data as a starting point for discussing how struggling to maintain unique aspects of Latvian cultural identity was a form of resistance to the political project of forming a new *Homo sovieticus*. In her discussion she also examines how the Soviet policy of “national in form, socialist in content” could be instrumentalised, both by a regime that wanted to make Latvia’s population more Soviet, and by actors in Latvian society who sought to manipulate this policy to ensure that as much of the “national” as possible was maintained. While the limitations of the major source base for the article – namely, oral history interviews – is mentioned in passing, given the heavy reliance on these sources and certain long passages quoted verbatim in the text regarding inter-ethnic relations in the Soviet period, it would have been better if the author had devoted a part of the text to actually engaging self-reflexively with the actual problems that using oral history interviews can entail for answering one’s research questions, similar to how I have had to grapple with the ethical and source critical issues of using *NKVD/KGB* archival materials in my own research.

In his chapter, Michael Loader builds on a decade of research on the Latvian national communists to dissect the question of how to categorise Eduards Berklavs and his like-minded Party colleagues: were they the persecuted dissenters that they were made out to be during the *Atmoda* (Awakening) of the 1980s, or were they just a group of upstarts who lost one of the many internecine factional struggles that periodically wracked the Communist Party? Drawing on key figures’

memoirs, Loader presents these prominent national communists as exhibiting adept agency in their control of the narrative about themselves in the final decade of the USSR. While admitting that his source base is problematic due to bias and factual reliability, since his focus is on how narratives and counternarratives were framed, he argues that these are good sources for the question he seeks to answer.

Whereas in the first section, there was a cluster of chapters on armed resistance, in this section, three authors each approach aspects of more grassroots forms of resistance in Soviet Latvian society from the 1960s to the 1980s. Mārtiņš Mintauris provides an engaging essay on how the security services would exert social control – a concept he admits the *KGB* themselves did not use – to suppress or prevent anti-Soviet activities. This is a novel discussion of the ways the security apparatus sought to forestall the development of mass resistance in an era when the brutal mass repression of Stalin was considered largely counterproductive by the Soviet leadership. Interestingly, Mintauris' findings lead him to raise questions about certain widely-held narratives about the extent of *KGB* power in Latvia during the waning years of the Soviet Union.

Along with that of Mintauris, the contribution by Eva Eglāja-Kristšone is one of the most thought-provoking and intellectually stimulating chapters in the volume. Resembling more of an essay than a research article, Eglāja-Kristšone's text engages in a theoretical discussion of collaboration and conformism, with Cold War Latvia as the context for the examples illustrating her arguments. Furthermore, she links her ideas to ongoing debates in other post-socialist societies, as well as refers to relevant sociological literature to frame her perspective. In doing so, she shows what Swain could have also done regarding inject his chosen concept of adaptation into the historiography of Latvia under the Soviets. An intra-book dialogue between Eglāja-Kristšone on conformism and Swain on adaptation would potentially make this volume stand out in current Latvian historical scholarship for exhibiting a hitherto largely unseen attempt to actively develop and refine theoretical concepts and approaches.

The final chapter of the section, and the entire anthology, is by Gints Zelmenis. Zelmenis takes on the task of mapping the relation between resistance movements and dissidents in Soviet-occupied Latvia, admitting that both of these terms are highly contested. Furthermore, he shows how the boundaries between the two are overlapping and fluid, especially since most expressions of resistance at this time are non-violent. In his conclusions, he admits that the division between the two phenomena he sets up is highly approximate, but that there are also problems deriving from the fact that there was often no consensus on how the actors defined these phenomena either. He offers useful suggestions for what further research could be done, and one hopes that these suggestions are heeded.

Framing the entire collection are two introductory texts. Daina Bleiere provides a relatively comprehensive discussion of the various definitions of collaboration and resistance, and how they apply to research on the Nazi and Soviet occupations of Latvia. The chapter is thorough and aims at covering the various ways collaboration and resistance have been systematised by different influential authors in the international scholarly literature, and how this has influenced the ways in which collaboration and resistance have been conceptualised in Latvian historiography. Bleiere rightly concludes that the study of both collaboration and resistance in Latvia have not adequately engaged with the broader discourses within the field, nor has there been much consistency in how these terms are applied. While the latter is potentially a cause of misinterpretation, the former is much more fundamentally problematic for reaching a better understanding. Historians should not mechanically apply terms and analytical frameworks, without having first understood the discourse from which they have arisen. Indeed, of the definitions and categorisations presented by Bleiere, all have collaboration and resistance as being opposites, or on a continuum: concepts like adaptation and conformism raised by Swain and Eglāja-Kristšone, have no place here, unfortunately. Furthermore, in the schemes described by Bleiere, the focus is often on actors and is static, rather than on behaviours and being more situational, which would arguably be more heuristically useful. Finally, while the classification Bleiere ascribes to Neiburgs lists the interesting aspects “opposed to”, “to struggle for”, and other variants, I believe it could be fruitful to develop this further, perhaps even to posit resistance in the way that Isaiah Berlin spoke of positive and negative freedoms.

Lastly, a few words should be said about the term “impossible resistance” to be found in the title of this volume, and discussed in the introduction by Valters Nollendorfs and Valters Ščerbinskis. While the rhetorical and emotive power of this term is undeniable, it is highly normative, implying that resistance in wartime to post-war Latvia under foreign occupation was doomed to fail. Even if the authors extend this concept to include the possibility of a consensus of definitions of resistance, I still find this an unfortunate leitmotif for this anthology. Yes, much of the forms of resistance described in this book and elsewhere in the historiography of Latvia can be deemed to have been unsuccessful, but this is with the privilege of hindsight. It would be a disservice to those who believed in resisting that what they were doing was doomed to fail and therefore pointless. Was not a life saved from Nazi genocide a victory in itself? Was not maintaining the idea of freedom through acts of dissent a contributing factor to the success of the popular mobilisation for renewed independence when the time finally came? The measure of individual acts of resistance should not necessarily be whether

they brought down the enemy there and then, but whether they contributed to the final victory in the end. This volume is a part of that conversation about Latvia's past, a conversation that needs to continue.

Acknowledgements / Pateicības

This text was prepared within the State Research Programme project "The archaeology of independence: Towards a new conceptual perspective on national resistance in Latvia" (VPP-LETONIKA-2021/2-0003).

© 2023 Matthew Kott, Latvijas Universitāte

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons

Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

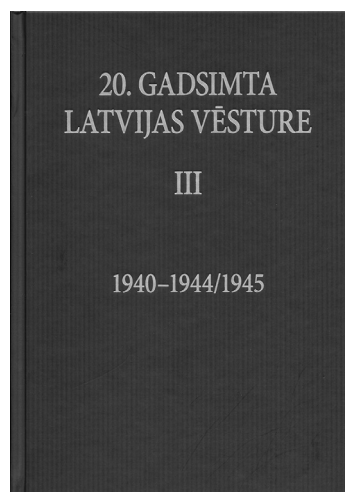
Aivars Stranga

Dr. habil. hist., profesors, Latvijas Universitātes
Vēstures un filozofijas fakultāte

Dr. habil. hist., professor, University of Latvia,
Faculty of History and Philosophy

ILGĀ DARBA CIENĪGS NOSLĒGUMS / A WORTHY ENDING OF A LONG WORK

20. gadsimta Latvijas vēsture. III sējums:
1940–1944/1945. Rīga: LU Akadēmiskais
apgāds, 2022. 616 lpp.
ISBN 9789934189050

The academic publication 20. gadsimta Latvijas vēsture. III sēj.: 1940–1944/1945 [The 20th Century History of Latvia. Vol. III: 1940–1944/1945] provides a reasonably deep insight into one of the hardest and most tragic periods in Latvia’s history, which saw the loss of Latvia’s national independence, genocide, and mass repressions of its population, crucial transformations of the political, economic, and public life, as well as warfare and huge losses of human life. The first part of the book is dedicated to the loss of Latvia’s sovereignty as a result of the Soviet occupation in 1940. Several chapters and subchapters are new original studies. The authors had tackled an important task of not just finding out facts but also conceptualising them. The book has taken into consideration and relied on the latest publications by Latvian and foreign historians. Each chapter starts with a historiographical overview that allows the reader to get a deeper insight into the research status of the respective topic and to view the period in the context of different ideological struggles, the latter being important for the research into this period in particular.

Jau 2003. gadā iznāca akadēmiskā izdevuma “20. gadsimta Latvijas vēsture” II sējums “Neatkarīgā valsts. 1918–1940”. Jauno, trešo sējumu nācās gaidīt gan-drīz divdesmit gadus. Kā darba priekšvārdā atzīst tā atbildīgie redaktori Daina

Bleiere un Kārlis Kangeris, šis sējums ir tapis gan ilgi, gan sarežģīti, gadu gaitā ir mainījušies projekta vadītāji un grāmatas autoru kolektīva sastāvs. Vairāku šī sējuma nodaļu un apakšnodaļu autoriem būtībā nācās veikt jaunus patstāvīgus pētījumus. Ciktāl tas bija iespējams, grāmatā ir ņemtas vērā un izmantotas Latvijas un ārzemju vēsturnieku jaunākās publikācijas.

Darba pirmo daļu – Latvijas okupēšana un iekļaušana PSRS sastāvā – ievada apjomīgs historiogrāfijas izvērtējums, sākot ar sociālistiskās revolūcijas koncepcijas analīzi. Pirmajā okupācijas gadā, 1940. gada jūnijā – 1941. gada jūnijā, parādījās tikai sociālistiskās revolūcijas koncepcijas aizmetņi, kamēr liela uzmanība vēl tika veltīta Sarkanās armijas lomas atzīšanai: ne velti Aleksandrs Čaks savā odiozajā dzejījumā “17. jūnijs” apdziedāja nevis kādu revolucionāru – komunistu, bet īsto okupācijas notikumu varoni – padomju tanku (“Lielceļu baltajos divieļos / Tinušies tanki iet; /.../ Vabules, kaltās un stiprās, / Bites, kas saldi dūc”).¹ Tikai pirmā okupācijas gada pašās beigās notika transformācija un Sarkanā armija no koncepta pazuda. 1941. gada 15. jūnijā LKP CK sekretārs propagandas jautājumos Arvīds Pelše referātā Latvijas PSR Rakstnieku savienības I kongresā paziņoja, ka 1940. gada jūlijā Latvijā notika sociālistiskā revolūcija – “lielās Oktobra sociālistiskās revolūcijas atbalss”. Tātad sociālistiskā revolūcija bija notikusi laika posmā starp Saeimas vēlēšanām un tās sasaukšanu, t. i., no 1940. gada 16. jūlija līdz 21. jūlijam (šo konceptu Pelše attīstīja arī kara gados, īpaši 1943. gada rakstā “Piezīmes par 1940. g. jūlija sociālistisko revolūciju Latvijā”). Bet kas bija noticis līdz tam? Jau 50. gadu sākumā sāka parādīties viedoklis, ka sociālistiskā revolūcija esot sākusies jau 1940. gada jūnijā, taču pagāja diezgan ilgs laiks, kamēr 1978. gadā tika radīts konsolidēts koncepts par sociālistiskajām revolūcijām Baltijā, kas kalpoja par paraugu, kam bija jāseko visas Padomju Savienības mērogā un kas atzina, ka sociālistiskās revolūcijas sākās jau jūnijā ar t. s. tautas valdību izveidi. Līdz tam pastāvējušais viedoklis, ka revolūcijai ir bijuši divi posmi – buržuāziski demokrātiskais un tikai pēc tā – sociālistiskās revolūcijas, kuru atbalstīja, piemēram, igauņu autors Viktors Māmeģi (*Maamägi*), bet Latvijā jurists Visvaris Millers, savu iespaidu pilnīgi zaudēja.

Padomju Latvijā galvenais vēsturnieks, kas izstrādāja 1940. gada sociālistiskās revolūcijas koncepciju, bija Aleksandrs Drīzulis, kurš pirmais izvirzīja domu, ka 1940. gada 20. jūnijā, līdz ar t. s. tautas valdības nodibināšanu, Latvijā sākās sociālistiskā revolūcija. Citu autoru vidū īpaši jāizceļ Ēriks Žagars un Josifs Šteimanis. Šodien pat grūti iedomāties, cik liels autoru skaits – viņu vidū arī prāva juristu saime – rosījās sociālistiskās revolūcijas laukā; viņu aizmirstība mūsdienās ir pilnīgi pelnīta. Ar sociālistiskās revolūcijas idejas izvirzīšanu vēl

1 Čaks, Aleksandrs (1973). *Raksti*. 3. sēj. Rīga: Liesma, 101. lpp.

bija par maz: saskaņā ar Ļeņina mācību pirms revolūcijas bija nepieciešama revolucionārā situācija, kuru Latvijā, jau sākot ar 1939. gada rudenī, arī viens no pirmajiem atrada Drīzulis; savukārt Šteimanis neapmierinājās tikai ar revolucionāro situāciju, bet pat apgalvoja, ka 1940. gada jūnijā tā pārauga vispārniecālā krīzē: “Buržuāzijas fašistiskās diktatūras krišana kļuva neizbēgama.”² Ideja par vispārniecālu krīzi tomēr neiedzīvojās – ne tāpēc, ka to nevarēja nopamtot ar faktiem – melots tika arī par citiem jautājumiem, bet tāpēc, ka tai nebija nopamatojuma Ļeņina darbos, uz kuriem bija obligāti jāatsaucas, atšķirībā no revolucionārās situācijas trīs pazīmēm, kuras Ļeņins bija formulējis 1915. gadā un kuras tika piemērotas arī Latvijai.³ Kā pamatoti atzīmē recenzējamās grāmatas autori, sociālistiskās revolūcijas koncepcija nespēja iegūt lielākās daļas latviešu simpātijas, jo tā bija krasā pretrunā ar sabiedrības vēsturisko atmiņu. Sākot ar 1988. gadu, Molotova–Ribentropa pakts un tā sekas – Latvijas okupācija un aneksija – kļuva par vienu no galvenajiem publisko diskusiju, publicistikas un vēsturnieku pētījumu tematiem.

Historiogrāfijas sadaļā ir rūpīgi izvērtētas 1940.–1941. gada problēmas Rietumu vēsturnieku darbos, kā arī pētniecība Latvijā un ārzemēs kopš 80. gadu beigām. Viens no jautājumiem, kuram tiek pievērsta uzmanība, ir tas, vai militārā pretošanās padomju okupācijai būtu patiešām izraisījusi lielākas represijas nekā tās, kas notika faktiski 1940.–1941. gadā. Liekas tomēr, ka militārās pretošanās gadījumā represijas patiešām būtu bijušas nekavējošas un ļoti lielā apjomā. 1996. gadā drosmīgā Krievijas vēsturniece Nataļja Lebedeva publicēja arhīvos atrastos dokumentus, kuri liecināja, ka neilgi pirms Baltijas valstu okupācijas 1940. gada jūnijā jau bija izstrādāti plāni par aptuveni 63 000 šo valstu karavīru sagūstīšanu un nosūtīšanu uz koncentrācijas nometnēm gadījumā, ja Baltijas valstis būtu militāri pretojušās (baltieši tiktu nosūtīti arī uz tām nometnēm, kurās vēl nesen bija bijuši poļu karagūstekņi, kuri jau bija nošauti). Vēl pat 27. jūnijā, kad okupācija jau bija notikusi un Baltijas valstis nebija pretojušās, Smoļenskas apgabalā tika izskatīti jautājumi par nometņu gatavību karagūstekņu uzņemšanai. Lebedeva secināja, ka tikai jūnija beigās tika pieņemts lēmums pagaidām neinternēt Baltijas valstu militārpersonas.⁴

Nobeidzot historiogrāfisko apskatu, tiek secināts, ka kopš Latvijas neatkarības atjaunošanas vēsturnieki ir paveikuši visai būtisku darbu 1940.–1941. gada

2 Shteiman, I. A. (1979). *Politicheskaia aktivnost' mass*. Rīga: Liesma, s. 11.

3 Sk.: Žagars, Ēriks (1975). *Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā. 1940–1941*. Rīga: Zinātne, 23.–24. lpp.

4 Lebedeva, Nataļja (1996). *Katin': prestuplenie protiv chelovechestva*. Moskva: Progres – Kul'tura, s. 244–248. Nedaudz vēlāk ar N. Lebedevas izmantotajiem dokumentiem iepazinās un savos darbos izmantoja arī latviešu vēsturnieks Heinrihs Strods.

padomju okupācijas dažādu aspektu pētniecībā, tomēr joprojām ir daudzi jautājumi, it īpaši sociālās un ekonomiskās dzīves problemātika, kas prasa padziļinātu izpēti.

Darba 1. nodaļa ir veltīta Latvijas okupācijas sagatavošanai un norisei. Vērtējot Kārļa Ulmaņa lēmumu nepretoties PSRS agresijai, autori secina, ka apstākļos, kādi bija izveidojušies 1940. gada jūnijā, pretošanās būtu bijusi vēltīga, tomēr mazāk saprotams ir tas, kādēļ kopš 1939. gada oktobra Latvijas valdība, tāpat kā citu Baltijas valstu valdības, tik maz bija darījusi, lai nodrošinātos iespējamās okupācijas gadījumam. Raksturojot marionešu valdības sastādīšanu, tās sastāvu un darbības sākumu, tiek uzsvērts, ka padomju okupācijas varas sastādītās Latvijas valdības struktūrā, salīdzinot ar Latvijas Republikas Ministru kabineta veidošanas praksi, saskatāma viena ļoti būtiska atšķirība. Pirmo reizi Ministru kabineta locekļa (iekšlietu ministra biedra) rangā tika pacelts Politiskās policijas priekšnieks, kas faktiski nozīmēja politisko represiju tiešu pasludināšanu par vienu no prioritāriem valsts politikas virzieniem. Savukārt, raksturojot "Tautas Saeimas" vēlēšanas, pamatoti tiek uzsvērts, ka būtiska loma vēlēšanu iznākumā un vēlēšanu iebiedēšanā bija tam, ka Sarkanās armijas pārstāvji vis-tiešākā veidā gan piedalījās vēlēšanu organizācijā, gan arī kontrolēja balsošanu vēlēšanu iecirkņos.

2. nodaļā ir aplūkota institucionālās sistēmas nomaīņa Latvijā 1940.–1941. gadā. Uzsverot, ka faktiski nevienu okupētās Latvijas dzīves jautājumu nevarēja izlemt bez Latvijas Komunistiskās partijas vadības akcepta, tiek tomēr pamatoti atzīts, ka Latvijas PSR vadība savos lēmumos bija pilnīgi atkarīga no Maskavas, kuras galvenais pārstāvis Latvijā bija Vladimirs Derevjanskis, kurš tik atklāti demonstrēja savu varu, ka ar to dažreiz bija neapmierināts VK(b)P CK sekretārs Andrejs Andrejevs, kurš Maskavā pārraudzīja Baltijas valstu sovetizāciju. Sovetizācijas process sākās ar nelikumīgu valsts varas maiņu, vienlaikus tika likvidēta Latvijas Republikas ārpolitika, armija, valsts pārvaldes aparāts; pārveidojumi skāra arī pašvaldības, tieslietu sistēmu un prokuratūru. Visu pirmo padomju okupācijas gadu risinājās arī Latvijas integrācija PSRS ekonomiskajā sistēmā.

Grāmatas 3. nodaļa ir veltīta pārkārtojumiem ekonomikā, īpašu uzmanību pievēršot priekšdarbiem lauksaimniecības kolektivizācijai – vairāk nekā 60% Latvijas iedzīvotāju bija nodarbināti lauksaimniecībā, un tāpēc lielākā daļa iedzīvotāju ar bažām gaidīja jaunās varas rīcību ekonomikas agrārā sektorā. Pirmajā okupācijas gadā tika īstenota agrārā reforma, kuras mērķis bija nevis dot zemi bezzemniekiem un paaugstināt lauksaimniecības produktivitāti, bet gan radīt padomju varai laukos sociālu bāzi un plašu atbalstītāju slāni plānotās lauksaimniecības kolektivizācijas realizācijai. Lauksaimniecībā faktiski tika

uzsākta “kulaku kā šķiras” likvidācijas politika. Iespējams, jau 1940. gada rudenī bija uzsākta Latvijas vispārējās kolektivizācijas plānu izstrādāšana, bet vienlaidu kolektivizāciju bija paredzēts veikt 1941. gada rudenī. 1941. gada 15.–21. jūnijā tika izveidoti pirmie kolhozi (“Deportācijas, domājams, bija vienlaidu kolektivizācijas signāls”).⁵ Pirmajā okupācijas gadā tika faktiski pilnībā pabeigta nacionalizācija visās ekonomikas nozarēs. Tika sagrauts Latvijas iedzīvotāju ierastais dzīves stils, pilnīgi vai daļēji izmainījušies sadzīves apstākļi. Lielā mērā tas bija saistīts arī Padomju Savienības rubļa ieviešanu apgrozībā lata vietā.

4. nodaļā ir raksturota pretošanās padomju okupācijai un represijas, secinot, ka kopumā 1940.–1941. gada represiju ietekme uz Latvijas sabiedrību bija ļoti smaga. Līdz tam nekad tik plašas represijas nebija piedzīvotas pat lielinieku terora laikā 1919. gadā. Īpaši smagu iespaidu atstāja 1941. gada 14. jūnija deportācijas (kopumā no visiem deportētajiem gandrīz 40% – 6081 cilvēks – gāja bojā; pilnīgi iespējams, ka 1941. gada jūnija beigās bija paredzēta deportāciju otrā kārtā, kuru novērsa Vācijas uzbrukums Padomju Savienībai). Padomju režīma represijas daudziem lika uztvert Vācijas un PSRS kara sākšanos kā atbrīvošanu un veicināja sadarbību ar nacistiem. Tas arī daudziem Latvijas intelīģences un agrāko turīgo aprindu pārstāvjiem lika izšķirties par bēgšanu no Latvijas kara beigās.

5. nodaļa ir veltīta nacionālai, izglītības un kultūras politikai pirmajā okupācijas gadā. Vērtējot literātu sadarbību ar okupācijas varu, tiek secināts, ka aktīvu kolaboracionistu nebija daudz un pārsvarā viņi neizcēlās ar lielu talantu (tiesa, latviešu lielākais dzejnieks pēc Raiņa – Aleksandrs Čaks bija viņu vidū, gan ar libretu – kopā ar Eriku Ādamsonu – operai par sarkanajiem latviešu strēlniekiem, gan ar tik odiozu – ne mazāk odiozu par “17. jūniju” – dzejoli “Divi maiji”: “Gads gājis, nāvi projām gainot, / Plīv brīvi karogs sarkanais, / Ar zvaigzni dzīvo, piecstaraino, / Tam līdzī pirmais brīvais maijs”;⁶ vēl varētu minēt “Dziesmu par Ļeņinu” un ne tikai to). Kas attiecas uz tēlotāju mākslu, te gan nevarētu teikt, ka kolaboracionistu nebija daudz vai ka viņi neizcēlās ar talantu. Nevarētu arī teikt, ka viņi bija tikai kreisi orientēti mākslinieki. Izcilais latviešu gleznotājs Jānis Roberts Tillbergs bija konservatīvs gan glezniecības manierē, gan – vēl vairāk – savos priekšstatos par mākslu: Edvarts Virza viņu kādreiz bija pat nosaucis par “mākslas Bermontu”,⁷ taču tieši viņš radīja “Biedra Staļina ģimetni un bija arī zīmējis F. Engelsa ģimetni ar ogli un zīmuli”.⁸ Ar jebkuru režīmu bija gatavs

5 Strods, Henrihs (1992). *Latvijas lauksaimniecības vēsture. No vissenākajiem laikiem līdz XX gs. 90. gadiem*. Rīga: Zvaigzne, 184. lpp.

6 Čaks, Aleksandrs (1973). *Raksti*. 3. sēj. Rīga: Liesma, 109. lpp.

7 Virza, Edvarts (2008). *Raksti*. 2. sēj.: *Publicistika*. Rīga: Zinātne, 281. lpp.

8 Konstante, Ilze (2017). *Staļina garā ēna Latvijas tēlotājā mākslā. 1940–1956*. Rīga: Neputns, 91. lpp.

sadarboties arī izcilais tēlnieks Teodors Zaļkalns, kurš apņēmās izgatavot Staļina krūšutēlu un saņemt par to 3000 rubļu⁹ (Zaļkalns bija ne tikai liels tēlnieks, bet arī laimīgs cilvēks – nedz Staļinu, nedz vēlāk Hitleru viņš tā galu galā neizveidoja un, iespējams, šāds steigas trūkums bija dzīves gudrības iemiesojums). Pirmajā okupācijas gadā māksliniekiem tika piedāvātas 17 tēmas, kurām veltīt darbus, un tās arī liecina, ka sociālistiskās revolūcijas koncepts vēl nebija nostiprinājies. Tā vietu ieņēma Sarkanā armija – atbrīvotāja; tika ieteikta, piemēram, šāda tēma: “Latvijas proletariāta atsvabināšana 1940. gada 17. jūnijā”¹⁰ (te svarīgs ir vārds – “atsvabināšana”, t. i., kaut kas, kas nācis no ārienes, nevis iekšējas revolūcijas rezultāts).

6. nodaļa stāsta par Latvijas starptautiskās situācijas un diplomātijas izmaiņām. Latvijas sūtnim Lielbritānijā Kārlim Zariņam 1940. gada maijā izsniegtajām ārkārtējām pilnvarām piemita būtiski trūkumi, bet pat šīs pilnvaras Latvijas ārlietu ministrs Vilhelms Munters nelika iedarbināt, okupācijai sākoties. Latvijas sūtņi diezgan ilgu laiku bija neziņā un neprotestēja pret okupāciju jau jūnijā: mūsdienu literatūrā šī vilcināšanās ir vērtēta ļoti kritiski: “Šis nepatīkamais fakts joprojām ir problemātisks valsts nepārtrauktības doktrīnas kontekstā.”¹¹ 1940. gada jūlijā, pēc padomju varas pasludināšanas Latvijā, sūtnis Zariņš beidzot sāka rīkoties saskaņā ar ārkārtējām pilnvarām, un sākās jauns periods Latvijas Republikas diplomātijas vēsturē; Latvijas ārlietu dienests turpināja darboties līdz valsts neatkarības atjaunošanai 1991. gadā un ļoti ierobežotā apjomā pārstāvēja Latvijas Republikas un tās pilsoņu intereses ārvalstīs.

Darba otrā daļa ir veltīta nacistiskās Vācijas okupācijas režīmam Latvijā. Tās ievadā tiek uzsvērts, ka, lai arī vācu okupācijas laiks Latvijā bija samērā īss, tas atstāja daudzējādā ziņā tālejošas sekas un Latvija cieta ievērojamus dzīvā spēka zaudējumus. Būtiska nacionālsociālistu ideoloģijas sastāvdaļa bija rasu teorija, saskaņā ar kuru 1942. gada otrajā pusē tika secināts, ka 80% Kurzemes, Zemgales un Vidzemes iedzīvotāju rases ziņā ir augstvērtīgi, t. i., derīgi pārvācošanai, kamēr Latgales iedzīvotāji tika atzīti par atšķirīgiem no pārējiem Latvijas iedzīvotājiem; latgalieši nebija pārvācojami, un nākotnē viņus bija paredzēts pārvietot uz kādu PSRS apgabalu (iespējams, Ļeņingradas tuvumā).

Historiogrāfijas pārskatā tiek atzīmēts, ka 1941. gada vasaras okupācijas varu maiņa ir viena no specifiskākajām Latvijas 20. gadsimta vēstures problēmām un,

9 Konstante, Ilze (2017). *Staļina garā ēna Latvijas tēlotājā mākslā. 1940–1956*. Rīga: Neputns, 85. lpp.

10 Turpat, 87. lpp.

11 Apals, Gints (2020). *Ārpolitikas avoti un pirmie soļi. Latvija Versaļas sistēmā un Otrā pasaules kara sākumā – Latvijas diplomātijas gadsimts*. Rīga: Zvaigzne ABC, 60. lpp.

lai arī diskusija par varu maiņas perioda ilgumu vēl turpinās, tās īslaicīgums un salīdzinoši miermilīgā norises gaita ir kļuvusi par vispārātzītu viedokli. Tiek arī atzīts, ka joprojām nav tādu darbu, kuros būtu izsekots kāda apriņķa pašsardzības grupas darbībai no paša sākuma līdz likvidēšanai; tāpat neziņa pastāv jautājumā par pašsardzībā iesaistīto personu skaitu gan atsevišķo apriņķu, gan visas Latvijas mērogā. Vēl nepietiekami daudz ir rakstīts par saimniecības politiku vācu okupācijas laikā: saimniecības politika bija viens no tiem būtiskiem faktoriem, kādēļ sākotnēji caurmērā labvēlīgā nostāja pret vāciešiem pārvērtās naidā. Tiek izteikta arī cerība, ka atradīsies autors, kurš varētu izpētīt vācu laika kultūras politiku visos tās aspektos. Objektīvu apstākļu dēļ līdz šim historiogrāfijā trūkst visaptverošu darbu par pretošanās kustību nacistu okupētajā Latvijā.

1. nodaļā tiek sniegts pārskats par Vācijas–PSRS kara sākumu, bet 2. nodaļā, kura veltīta nacistu okupācijas pārvaldei Latvijā, tiek uzsvērts, ka nacistiem nebija nolūka atjaunot Baltijas valstu neatkarību. Visu Baltijas apgabalu – Ostlandi, kā vācieši to dēvēja, bija paredzēts pievienot reiham un pārvācot. Turklāt Ostlandes robežas nekad netika precīzi iezīmētas. Ārkārtīgi saspringtas diskusijas vāciešu vidū izvērsās par autonomijas piešķiršanu Baltijas tautām: neskatoties uz aso diskusiju okupantu iestāžu vidū, būtiskas priekšrocības autonomijas ieviešanā latviešu un igauņu tautai nebūtu bijušas. Galvenais vāciešu mērķis bija radīt propagandas iespējas, lai varētu mobilizēt cīņai pret PSRS pēc iespējas lielāku skaitu kareivju. Nacistu noraidošajā attieksmē pret autonomijas ideju bija saskatāma viņu īstā nostāja: viņi nekad netika vēlējušies atjaunot Baltijas valstu patstāvību pat ne simboliski. Novatoriski secinājumi raksturo apakšnodaļu par Kurzemes pārvaldi 1945. gadā: Kurzeme trīsarpus mēnešus bija “SS protektorāts”.

3. nodaļa ir atvēlēta latviešu “pašpārvaldei”, un tajā tiek uzsvērts, ka Zemes pašpārvalde tika izveidota tikai vācu zibenskara sabrukuma dēļ un tā bija pilnīgi atkarīga no vācu uzticības. Pašpārvaldes ģenerāldirektori nevarēja izdot likumus bez okupācijas varas piekrišanas, viņi varēja tikai dot priekšlikumus, kas vācu vadībai nebija saistoši.

4. nodaļa ir veltīta tiesu sistēmai, vācu un latviešu policijas struktūrām, ieslodzījuma vietām. Tiek akcentēts, ka faktiski visas vācu okupācijas iestādes bija savā veidā ierobežojošas un represīvas un par nepakļaušanos tām draudēja sods. Ienākot vācu karaspēkam, represīvās funkcijas galvenokārt veica vācu Militārpārvalde, kas kā pirmā izdeva dažādus ierobežojošos noteikumus. Tieši tā izdeva pirmos ebrejus ierobežojošos rīkojumus. Par milzīgu, sazarotu organizāciju kļuva “melnā vara” – Drošības policija un drošības dienests – SD, kura operatīvās grupas A komandieris Valters Štālekers ieradās Rīgā 1941. gada 1. jūlijā (darbā gan tiek minēts arī cits datums – 3. jūlija vakars, bet liekas, ka precīzāks ir 1. jūlijs). Savukārt tiesu vara darbojās saskaņā ar nacistu rasu likumiem: atbilstoši

tiem cilvēki tika pakļauti dažādām tiesām. Ebreju tiesiskais stāvoklis robežojās ar beztiesiskumu. Jau iepriekšējos gados ir veikts nopietns darbs, pētot Salaspils noietni. Tagad tiek secināts: tā nebija “nāves noietne”, kā padomju vēstures literatūrā apgalvots; tā nebija arī noietne, kurā veica medicīniskus eksperimentus (asins ņemšanu bērniem). Tā tomēr bija vācu soda noietne, kurā iekšējais dzīves režīms nekādā ziņā daudz neatšķīrās no dzīves apstākļiem “īstā” koncentrācijas noietnē. Divu gadu pastāvēšanas laikā noietnē pabija apmēram 21 000 personu; noietnē mirušo skaits (galvenokārt bērni) nepārsniedza tūkstoti.

5. nodaļa pievēršas ekonomikai un darba dienestam. Latvijas iedzīvotāji cerēja, ka vācieši atdos viņiem padomju varas nacionalizētos īpašumus, taču vācu okupantiem bija savi mērķi Latvijā: galvenie uzdevumi bija maksimāli izmantot iekarotās zemes vācu armijas apgādei un sagatavot brīvu zemi vācu ieceļotājiem. Tikai tāpēc, lai pamudinātu vietējos iedzīvotājus stāties okupācijas karaspēkā, 1943. gada 18. februārī vācu okupācijas iestādēs tika pieņemts lēmums par vispārēju īpašumu reprivatizāciju. Raksturojot darba dienestu, tiek atzīmēts, ka līdz 1943. gada beigām trijās piespiedu akcijās no Latvijas uz Vāciju spaidu darbos aizveda vairāk nekā 13 000 Latvijas iedzīvotāju. Līdz 1944. gada vasarai, kad sākās evakuācija un bēgšana no Latvijas, šo strādnieku skaits Vācijā, ieskaitot uz darba līguma pamata aizbraukušos, bija pieaudzis līdz 16 800. Atstājot Latvijas teritoriju, vācu okupanti tikai Rīgā vien iznīcināja vairākus simtus ēku. Glābjeties no uzbrūkošās Padomju armijas, Latvija bija jāatstāj iztukšota un nopostīta.

6. nodaļa ir veltīta tautas labklājības problēmām, un tajā tiek uzsvērts, ka pārtikas produktu sadalē atbilstoši nacistiskās Vācijas rasu teorijai vietējiem iedzīvotājiem pienācās krietni pieticīgākas pārtikas devas nekā vāciešiem. Tas radīja Latvijas iedzīvotājos mazvērtības sajūtu, kas bija viens no faktoriem, kurš būtiski izmainīja viņu nostāju pret nacistisko okupācijas režīmu. Vissāpīgāk latvieši izjuta netaisnību algu sadalē, kad par vienu un to pašu darbu viņi saņēma apmēram trīs reizes mazāk nekā vācieši. Strādnieku vidējā alga Latvijā 1943. gadā bija ap 100 reihsmarku mēnesī – krietni mazāk nekā iztikas minimums. Rasu teorija paredzēja iespēju dzīvot tikai fiziski un garīgi veselīgiem cilvēkiem. Garīgi slimos Latvijas iedzīvotājus nacisti gluži vienkārši iznīcināja.

Raksturojot nacistiskā režīma nostāju pret Latvijas kultūru – tam veltīta 7. nodaļa, tiek akcentēts, ka nacistiskās Vācijas ideologu plāni neparedzēja plaukstošas latviešu kultūras pastāvēšanu, taču okupantu kultūrpolitika nereti bija nesakarīga, un pretrunas dažādu iestāžu starpā deva Latvijas inteliģences aprindām ievērojamu rīcības brīvību. Latvieši centās darīt visu iespējamo, lai saglabātu savu kultūru un mākslu (piemēram, operdziedātājs Mariss Vētra liecināja, ar kādu lepnumu latvieši iestudēja Jāņa Kalniņa modernistisko operu “Hamlets”: “Vācu “vircilvēki” bij iedomājušies mūs pamācīt ar savu operas mākslas līmeni

un daudzu vācu viesu vadībā inscenēja tik provinciāli naivu “Loengrīnu”, ka Baltais Nams ar šo [...] “Hamletu” bij nolēmis dot un arī deva uzvarīgu nāves dūrienu vāciskajai iedomībai”).¹²

8. nodaļa, kas veltīta pretošanās kustībai nacistu okupētajā Latvijā, balstās uz jau iepriekšējos gados veiktajiem nopietnajiem teorētiskajiem pētījumiem.¹³ Tajā atzīmēts, ka pretestību nacistiskajam okupācijas režīmam Latvijā izrādīja dažādu tautību cilvēki ar visai atšķirīgu politisko pārliecību. Pastāvēja latviešu nacionālā pretošanās kustība, komunistiskā pretošanās kustība, poļu un ebreju pretošanās kustība, kā arī atsevišķu indivīdu pretošanās. Visi minētie virzieni darbojās atsevišķi un parasti nebija saistīti. Nacionālā pretošanās kustība bija vērsta uz neatkarīgas Latvijas Republikas atjaunošanu, bet komunistiskā pretošanās kustība iestājās par Latviju PSRS sastāvā. Citu pretestības virzienu mērķi bija visai neskaidri.

9. nodaļa vēsta par Latvijas iedzīvotāju iznīcināšanu. Lielākais kriminālnoziedzums visā Latvijas pastāvēšanas vēsturē bija holokausts. Šīs tēmas izpētes klasiķis, nu jau mūžībā aizsauktais Andrievs Ezergailis ir pieturējies pie viedokļa, ka ir pastāvējusi slepena mutiska Hitlera pavēle par iekaroto teritoriju ebreju iznīcināšanu (viņš pat ir mēģinājis sniegt aptuvenu šīs pavēles tekstu: “Pavēlu drošības policijai iznīcināt visus Austrumeiropas ebrejus. Tīrīšanu uzsākt ar priekšā stāvošā kara pirmo dienu”).¹⁴ Tomēr pastāv arī autoritatīvu autoru viedoklis, ka nav vienas, visaptverošas slepkavošanas pavēles, izdotas vienā dienā un visaptveroši izplatītas. Hitleris darbojās ļoti nebirokrātiskā manierē, verbāli izsakot savu gribu un prioritātes.¹⁵

10. nodaļa ir veltīta latviešu militārām un policijas vienībām Vācijas bruņotajos spēkos, un tajā tiek atzīts, ka kopumā Vācijas bruņoto spēku rindās Otrajā pasaules karā cīnījās 110–115 tūkstoši latviešu karavīru, vismaz 30 000 no viņiem

12 Vētra, Mariss (1991). *Mans Baltais nams*. Rīga, 145. lpp.

13 Sk., piem.: Neiburgs, Uldis (2012). Pretošanās kustība nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā (1941–1945): Jēdzieniskā izpratne un teorētiskās nostādnes. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 3 (74), 100. lpp.

14 Ezergailis, Andrievs (2012). Vadoņa pavēle. *Latvijas Vēsture. Jaunie un jaunākie laiki*, 1/2 (85/86), 77. lpp.

15 Browning, Christopher R. (2004). *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy. September 1939–March 1942*. With contributions by Jürgen Matthäus. Lincoln: University of Nebraska Press and Jerusalem: Yad Vashem, pp. 313, 317. Arī citā klasiskā darbā ir atzīmēts, ka, lai arī Ā. Hitlera atbildība par genocīdu pret ebrejiem nav apstrīdama, tomēr viņš ir konsekventi izvairījies no savas iesaistes ebreju slepkavību dokumentēšanā. Kershaw, Ian (2001). *Hitler. 1936–1945: Nemesis*. Penguin Books, p. 487.

gāja bojā, karam beidzoties, Rietumu sabiedroto gūstā nonāca apmēram 25 tūkstoši latviešu karavīru, bet gandrīz 50 tūkstoši pabija PSRS Gulaga noietnēs.

11. nodaļā, kas ir veltīta karadarbībai Latvijas teritorijā 1944./1945. gadā, gribas īpaši atzīmēt novatorisko materiālu par Latvijas iedzīvotāju (civilistu) evakuēšanu – bēgšanu uz Vāciju: vāciešu plānotāji uzskatīja, ka ar Baltijas tautu pārvešanu uz Vāciju un ar gaidāmajiem padomju varas atriebības darbiem Baltijā šo tautu liktenis ir apzīmogots – iznīcināšana austrumos un pārvācošana reihā.

12. nodaļā, kurā ir aplūkoti Latvijas iedzīvotāju likteņi Sarkanajā armijā (1940. gada septembris – 1944. gada jūnijs), tiek arī uzsvērts, ka kara nobeiguma posmā Ziemassvētku kaujās pie Džūkstes kaujas laukā viena pret otru pretējās pusēs cīnijās no latviešiem veidotas militāras vienības.

Apjomīgo darbu noslēdz 13. nodaļa par Latvijas starptautisko situāciju un diplomātisko darbību 1941.–1945. gadā: Latvijas diplomātu darbs kara gados bija nozīmīgs, jo viņi apliecināja Latvijas Republikas *de iure* pastāvēšanu un aizstāvēja Latvijas valsts un pilsoņu intereses. Nobeigumā ir pamatoti secinājumi.

Nopietns, pamatīgs darbs, kurš noteikti pelna to, lai tiktu lasīts.

© 2023 Aivars Stranga, Latvijas Universitāte

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons

Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

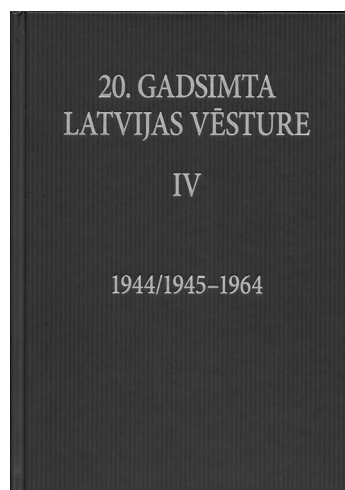
Jānis Taurēns

Dr. hist., asoc. profesors, Latvijas Universitātes
Vēstures un filozofijas fakultāte

Dr. hist., assoc. prof., Faculty of History and
Philosophy, University of Latvia

 0000-0001-6837-3901

20. gadsimta Latvijas vēsture. IV sējums:
1944/1945–1964. Rīga: LU Akadēmiskais
apgāds, 2022. 584 lpp.
ISBN 9789934189357

The new book 20. gadsimta Latvijas vēsture. IV sēj.: 1944/1945–1964 [The 20th Century History of Latvia. Vol. IV: 1944/1945–1964] that is devoted to the history of the first period of the occupation of Latvia, from 1944 to 1964, is an important achievement summarising previous research of Latvian and foreign historians and laying the foundations for future development of the science of history. The book is grounded on a solid base of various historical sources, a wide range of problems are examined including the organisation of power, repressions, and resistance to the Soviet regime, as well as social, economic, and cultural problems. The focus on the organisation of power reveals the Latvian Communist Party as its backbone. Important phenomena such as sovietisation, collectivisation, national communism, ethnic and social structure changes (mostly negative) during this occupation period are analysed. The book also provides an extensive overview of the life of the nation and its various social strata. The significant contribution of the authors of the book is undeniable, however, it can be added that in the future it would be necessary to pay more attention to various topics of social history.

2022. gadā Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta (LU LVI) pētniecība rezultējusies ar vērā ņemamu sasniegumu – kārtējā, nu jau ceturrtā

20. gadsimta Latvijas vēstures sējuma klajā nākšanu. Akadēmiskas Latvijas vēstures iznākšana vienmēr ir notikums, turklāt nebūt ne tik biežs. LU LVI pētnieku sagatavotais Latvijas vēstures otrais sējums, kas bija veltīts starpkaru posma norisēm, iznāca 2003. gadā.¹ Būtu jāpiemin arī daudzus izdevumus un tulkojumus piedzīvojuši apkopojošā rakstura grāmata “Latvijas vēsture. 20. gadsimts”.² Interesanti, ka otrā Latvijas vēstures sējuma virsraksts saturēja perioda apzīmējumu – Neatkarīgā valsts, bet ceturtnā sējuma virsrakstam ir doti tikai gadskaitļi.

Nepieciešams uzsvērt, ka šāda rakstura apkopojošu darbu tapšana ir atkarīga no pētniecības stāvokļa. Pirmkārt, padomju okupācijas perioda pētniecība vēl nav sasniegusi to izpētes līmeni, kas raksturīgs Latvijas starpkaru perioda vēstures analīzei. Otrkārt, arī aplūkojamo grāmatu vislabāk varēs analizēt autori, kuri nākotnē pētīs konkrētas okupācijas perioda vēstures problēmas.

Sējuma atbildīgā redaktore ir Dr. Daina Bleiere. Darbā nosaukti tā deviņi autori (Daina Bleiere, Dzintars Ērglis, Ainārs Lerhis, Juris Pavlovičs, Iveta Šķiņķe, Irēne Šneidere, Zigmārs Turčinskis, Rudīte Vīksne un Arturs Žvinklis) un atrodamas ziņas par katra autora ieguldījumu. Grāmatā ir ievads, problēmas historiogrāfijas apskats un septiņas atšķirīga apjoma nodaļas, kas veltītas dažādām problēmām, kā arī pārdomāts un analītisks nobeigums un kopsavilkums angļu valodā.

Ievadam ir teorētisks raksturs, un tajā norādīts, ka pētāmajā laika periodā Latvija piedzīvoja pāreju no staļiniskā totalitārisma uz posttotalitārismu. Ievadā veiksmīgi raksturoti laikmeta galvenie procesi un problēmas gan sovetizācijas, gan totalitārisma periodā, gan laikā, kad notika pāreja uz Ņikitas Hruščova turbulento valdīšanu ar nestabilitāti ārpolitikā, iekšpolitikā, ekonomikā un kultūrā (16. lpp.). Cilvēku dzīves līmenis šajā posmā bija zems un dzīve nepietiekamu ienākumu, kā arī preču un pakalpojumu deficīta apstākļos bija ļoti grūta. Ievads ir vērtīga darba sastāvdaļa, un pat negribas atzīmēt autoru neprecizitāti, ka Hruščovu no amata gāza iestāde, kas tobrīd saucās PSKP CK Prezidijs, nevis Politbirojs (15. lpp.).

Darba historiogrāfijas apskatā analizēta padomju, trimdas un mūsdienu vēstures literatūra. Tiek atzīmēti padomju perioda vēstures zinātnes organizācijas principi un atsevišķi tās sasniegumi. Atmosferas perioda iestāšanās radikāli mainīja pētniecības problēmas un paradigmas. Pēc autoru domām, trimdā iespējas pētīt padomju režīma vēsturi bija ļoti ierobežotas it īpaši avotu trūkuma dēļ, tomēr trimdas vēsturnieki šīm problēmām pievērsās. Varbūt nav īsti vietā apakšnodaļā

1 Bērziņš, Valdis (atb. red.) (2003). *20. gadsimta Latvijas vēsture. 2. sēj.: Neatkarīgā valsts, 1918–1940*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds.

2 Feldmanis, Inesis (zin. red.) (2005). *Latvijas vēsture. 20. gadsimts*. Rīga: Jumava. Pēdējā versija: Feldmanis, Inesis (ed.) (2014). *Latvia Toward 100 Years*. Rīga: Jumava.

par Rietumu historiogrāfiju Aukstā kara laikā veltīt īpašu rindkopu padomju vērtējumiem attiecībā uz Latvijas ārlietu dienestu un trimdas organizācijām (28. lpp.). Visplašāk analizēti pēc 1991. gada izdotie Latvijas un ārzemju vēsturnieku darbi. Tiek atzīmēts, ka pieaudzis to institūciju skaits, kuras pēta vēsturi. LU LVI un Vēstures un filozofijas fakultātei pievienojušies lielle muzeji, citas augstskolas un institūti. Šajā grāmatas apakšnodaļā vērojami interesanti secinājumi, piemēram, ka latviešu vēsturniekiem raksturīga tendence uz “empīrismu un deskriptīvismu”, un izteikti aicinājumi paplašināt teorētisko perspektīvu, minot, teiksim, postkoloniālisma koncepta izmantošanas iespējas (30.–31. lpp.). Nodaļa sniedz pārskatu par sasniegto dažādos pētniecības virzienos un norāda uz vēl pētāmajām problēmām, piemēram, padomju sociālo politiku, padomju karaspēku Latvijas teritorijā, pat Latvijas ekonomikas problēmām.

Darba 1. nodaļa “Padomju režīma politika Latvijā” veltīta atkārtotai Latvijas okupācijai un varai okupētajā Latvijā. Tomēr nodaļas centrālais jautājums, kam atvēlētas 100 lappuses otrajā apakšnodaļā, ir vara un tās organizācija Latvijā. Varas mugurkauls bija Latvijas Komunistiskā partija (LKP) kā Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas (VK(b)P) un Padomju Savienības Komunistiskās partijas (PSKP) filiāle. “Partijai bija centrālā loma republikas pārvaldē”, tā īstenoja “PSKP CK politbiroja formulēto politiku” un kontrolēja “visu valsts pārvaldes institūciju darbību, vispirms jau kadru politiku” (67. lpp.). Autori pievēršas LKP CK otro sekretāru fenomenam, kuri pildīja Maskavas acs vai vietvalža lomu. Kā rāda īpaša tabula, seši no astoņiem otrajiem sekretāriem bija krievi vai ukraiņi, pārsvarā ar Latviju iepriekš nesaistīti vai no Maskavas komandēti (69. lpp.). Nodaļā detalizēti aplūkoti partijas hierarhijas līmeņi un to darbība. LKP darbība skatīta kontekstā ar migrāciju, tās rezultātā Latvijā nokļuvušo kadru nicinošo attieksmi pret latviešiem. Interesants ir secinājums, ka 50. gadu beigās latviešus LKP vadībā sāka satraukt zemais latviešu īpatsvars partijā, kas liecināja par “padomju varas nelegitīmo raksturu” (84. lpp.). Pat bikli mēģinājumi šo situāciju labot izraisīja Maskavas neapmierinātību.

Nodaļā (un ne tikai šajā) detalizēti iztirzāts arī plaši pētītais nacionālkomunisma fenomens, vienlaikus izsakot šaubas, vai “nacionālkomunistu gadījumā vispār pastāvēja skaidri definēts grupējums (frakcija) LKP” (85. lpp.). Aplūkota arī citu varas struktūru, to skaitā Augstākās Padomes darbība. Materiāli par šo pseidoparlamentu ir ļoti interesanti, rodas pat iespaids, ka Augstākā Padome pilnībā nebija tāda marionešu sapulce, par kādu to varētu uzskatīt mana paaudze.

Grāmatas 2. nodaļa vairāk nekā 30 lappušu apjomā ir veltīta faktiski maz pētītai tēmai – padomju karaspēkam Latvijā. Sava vieta atvēlēta Baltijas kara apgabalam, kura attīstību ietekmēja padomju militārās doktrīnas evolūcija. Lasot šo nodaļu, jāaizdomājas par iespēju izmantot kādus publiskotus Rietumu avotus

vai literatūru par padomju armiju. Lasītājam būs grūti bez meklējumiem globālajā tīmeklī saprast, kas tās bija par raķetēm ar noslēpumainiem nosaukumiem R-5n vai R-12m, kas bija izvietotas Latvijas teritorijā (194. lpp.). Bieži tādos gadījumos izmanto NATO apzīmējumus attiecīgajiem ieročiem. Nodaļa atspoguļo pilnībā neracionālo postu, ko Latvijai nodarīja padomju militarisms – Latvijas jaunieši bija spiesti dienēt okupācijas karaspēkā trīs–četrus gadus, ekskluzīvi militārām vajadzībām tika nodotas plašas zemes platības, pat Liepāja kļuva par vietējiem iedzīvotājiem slēgtu zonu. Interesants būtu jautājums par militarisma ideoloģiju un Lielā Tēvijas kara kultu, kas bija tik raksturīgs Leonīda Brežņeva administrācijas periodam.

Plaša 3. nodaļa 75 lappušu apjomā atvēlēta represijām un pretošanās fenomenam. Tajā detalizēti iztirzāta nacionālo partizānu kustība, tās izcelsme, partizānu cīņas un evolūcija. Minētās tēmas ir starp galvenajiem izpētes virzieniem Latvijas padomju periodam veltītajā mūsdienu historiogrāfijā, līdz ar to nodaļai ir apkojošs raksturs. Nodaļā nacionālo partizānu cīņas pieminētas plašākā – Baltijas, Ukrainas un Baltkrievijas kontekstā. Interesanti būtu uzzināt, vai “disidentisma” koncepts ir grāmatā aplūkotā laikmeta fenomens vai varbūt tomēr vēlāka perioda problēma.

Grāmatas 4. nodaļa vēsta par režīma ekonomisko un sociālo politiku. Iespējams, būtu veiksmīgāk šīs divas daudzām saitēm saistītās tēmas sadalīt atsevišķās nodaļās. Nodaļā apgāzts mīts par Latvijas industrializāciju uz PSRS rēķina, norādot, ka “summas, kuras Latvijas PSR pārskaitīja savienības budžetā, vienmēr bija lielākas nekā tās, kuras republika saņēma atpakaļ” (281. lpp.). Pati šī industrializācija pamatoti aplūkota kā forsēta un mākslīga: smagā rūpniecība attīstījās uz patēriņa preču ražošanas rēķina, visa rūpniecība kopumā tika attīstīta, ekspluatējot citus resursus un nozares, vispirms jau lauksaimniecību. Ļoti būtiski, ka norisinās polemika ar mītiem par agrāro valsti, kurai padomju iekārta atnesusi industrializāciju. Latvijā izvērst rūpniecību bija vieglāk, jo šeit pastāvēja attīstīta transporta un sociālā infrastruktūra, dzīvoja kvalificēti strādnieki un inženieri. Liela vieta nodaļā atvēlēta lauksaimniecības attīstībai. Lauksaimniecība, kas vienmēr bija padomju milža māla kāja, tika pakļauta dramatiskām pārmaiņām, vispirms jau brutālai kolektīvizācijai. “Staļiniskā politika” bija novedusi ne tikai Latvijas, bet visas PSRS lauksaimniecību katastrofālā situācijā. Kā pamatoti raksta autori, PSRS īstenotā iekšējā kolonizācija balstījās uz zemniecības aplaupīšanu (304. lpp.). PSRS raksturīgā lauku cilvēku beztiesība, represijas, trūkums, bezjēdzīga saimniekošana tagad skāra arī Latviju. Hruščova periods nesa zināmus uzlabojumus, tomēr arī šis posms bija pastāvīgu satricinājumu laiks (305. lpp.).

Plaši izklāstītas sociālās problēmas, pievēršoties demogrāfijai, etniskā sastāva izmaiņām, sociālās struktūras problēmām, ienākumiem un patēriņam. Mūsdienu

Latvijai tik būtiskas sekas radījusi iedzīvotāju migrācija aplūkota akadēmiski korekti, vērtējot to negatīvi. Šie procesi apskatīti galvenokārt urbanizācijas un labākas dzīves meklētāju kategorijās, vairoties no rusifikācijas koncepta lietošanas. PSRS iedzīvotājiem Latvija šķita kā pasaku valstība, konstatē autori, atzīmējot pusaudžu un bāreņu ierašanos Latvijā no bada skartiem PSRS reģioniem. Interesantā apakšnodaļa par Latvijas sociālās struktūras attīstību ir novatoriska, bet varētu būt plašāka. Varbūt būtu vajadzējis kaut ar rindkopu pieminēt tādu PSRS vajadzību, bet nemilētu starpslāni kā inteliģence.

Grāmatas 5. nodaļa veltīta izglītībai, zinātnei, reliģijai un kultūrai, kopā tajā ir apmēram 75 lappuses. Nodaļā apskatītas galvenās tendences un bieži vien arī organizatoriskās struktūras. Jau pats nodaļas virsraksts "Izglītības, zinātnes, reliģijas un kultūras politika" šķiet liecinām par tēmas aplūkošanu varas diskursa iekšienē, šim sfērām kalpojot kā varas darbības objektam. Tā, piemēram, uzzinām par Zinātņu akadēmijas personālsastāvu, struktūru, pakļautajiem institūtiem, bet gribētos uzzināt ko vairāk par Latvijas zinātnes reālajiem sasniegumiem. Īsi apskatīta reliģiskā dzīve Latvijā un varas politika. Vara, no vienas puses, bija naidīga reliģijai, no otras puses, tā saskatīja, ka reliģijai ir "savdabīga vieta valsts sistēmā" (430. lpp.). Arhīvu dokumentos balstītais nodaļas teksts liecina par vajāšanām, izsekošanām, arestiem, aģentu vervēšanām, baznīcu slēgšanām. Uz visa šī fona ir neapdomīgi tomēr rakstīt, ka "Pareizticīgo baznīca jau 1941. gadā atjaunoja kanonisko vienību ar Maskavas patriarhātu", ar atsauci uz Zigmunda Balevica 80. gadu beigu darbu "Pareizticīgo baznīca Latvijā". Pareizticīgo baznīca Latvijā ir tomēr pietiekami pētīta pēc neatkarības atjaunošanas, un šis "vienības" atjaunošanas process, protams, bija padomju diktēts un brutāli uzspiests.

Rakstot par kultūru, tā tomēr nav aplūkota tikai kā varas iedarbības objekts. 50. gados kultūrā bija vērojams gan liberalizācijas process, ko noteica izmaiņas PSRS un Latvijas PSR, gan arī mākslinieku "mēģinājumi izrauties no sociālistiskā reālisma ierobežojumiem" (469. lpp.), kas skāra gan tēlotāju mākslu, gan citas kultūras sfēras. Grāmatā atrodam interesantu analīzi par Latvijas kultūras elites veidošanos no vairākiem avotiem.

Grāmatas 6. un 7. nodaļa ir veltītas attiecīgi Latvijas starptautiskajai situācijai un sūtniecību diplomātiskajai darbībai un latviešiem Rietumos. Tajās skarti svarīgākie procesi un notikumi, tomēr abas nodaļas kopumā ir tikai 30 lappušu apjomā, un, ņemot vērā plašo trimdas pētniecību, visticamāk, bija iespējas šo tēmu paplašināt.

Runājot par to, kā grāmatā vēl trūktu, jāatzīmē, ka tajā ir skartas ļoti daudzas modernas tēmas. 2003. gadā intervijā avīzei "Diena" vēsturniece Vita Zelče norādīja, ka sociālo vēsturi interesē plašs problēmu loks, ietverot ģimenes, demogrāfijas, mentalitātes, noziegumu, seksa, masu kultūras, sieviešu, dzimtes un daudzu

citu problēmu vēsturi. Rodas iespaids, ka sējuma galvenā tēma ir vara. Paši autori norāda, ka līdzšinējā pētniecībā valda pieeja, kurā varas un sabiedrības attiecības skatītas kā vienvirziena – no augšas uz leju vērstas, skaidri apzinoties, ka šeit ir risināma problēma.³ Lai arī varas darbības mehānismiem veltīta ļoti nopietna uzmanība, tomēr plaši aplūkotas zinātniski aktuālas tēmas – iedzīvotāju ikdienas dzīve, sieviešu dzīve un liktenis, piemēram, sieviešu loma padomju nomenklatūrā, ir pieminētas ekoloģijas problēmas. Nākotnē būtu jāpadomā, ko vēl no sociālās vēstures tematikas iespējams ietvert, ņemot vērā jaunākos pētījumus, piemēram, dzimtes un seksualitātes problemātikā.

Grāmata apgādāta ar personu rādītāju, kas, protams, atvieglo darbu ar to. Varbūt nākotnē varētu apsvērt Latvijas vēstures literatūrai maz raksturīgo tematisko rādītāju. Kopumā sējuma autori ir paveikuši milzu darbu, ne tikai apkopojot līdz šim paveikto, bet arī ietekmējot turpmākos pētniecības virzienus.

© 2023 Jānis Taurēns, Latvijas Universitāte

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons

Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

3 Nagle, Gunita, Zelče, Vita. Vēsture pašcieņas vārdā. *Diena*, 17.01.2003., 11. lpp.

Ainārs Bambals

Dr. hist., Latvijas Nacionālā arhīva Dokumentu publikāciju un popularizēšanas nodaļas arhīva eksperts

Dr. hist., archival expert, Department for the Publication and Popularisation of Documents, National Archives of Latvia

Zigmārs Turčinskis. *Ziemeļlatgales “Neatkarības vienība”. Pretošanās padomju okupācijai. 1946.–1954. gads.*

Rīga: Latvijas Mediji, 2021. 576 lpp.
ISBN 978-9934-15-909-1¹

Monograph by historian Zigmārs Turčinskis, Ziemeļlatgales “Neatkarības vienība”. Pretošanās padomju okupācijai. 1946.–1954. gads [“The Independence Unit” of Northern Latgale. Resistance to Soviet Occupation. 1946–1954], is dedicated to the national partisans’ struggle against the Soviet occupation regime in the northern part of Latgale region after the Second World War.

The study relies on an extensive source basis: documents from criminal cases of the former State Security Committee of the Latvian SSR kept at the Latvian State Archives, documents from private archives and materials stored at museums as well as memoirs of the national partisans, their supporters, and communicators.

The strongest point of the book is the detailed description of the activities of the partisan units of Northern Vidzeme, enriched by eyewitness accounts of the respective events and important pieces of photographic evidence and illustrations. Z. Turčinskis aspires to present facts and events as impartially as possible.

1 Recenzijas saīsinātais variants publicēts žurnālā “Domuzīme” 2022. gadā: Bambals, Ainārs (2022). Vēsturnieka reakcija. Nopietns papildinājums maz pētītajai bruņotās pretošanās vēsturei. *Domuzīme*, 2, 48.–49. lpp.

The main merit of the study is that it helps to disperse the myths about the national resistance movement in Latvia that were spread during the Soviet period and are still alive in Russia. The book also contributes to a more thorough understanding of the questions that have not been unambiguously answered yet. The author proves that resistance to the Soviet occupation regime was broad, comprehensive, and mass-scale. The monograph encourages a public discussion on the national resistance movement.

The main flaw of the book is organisational – its structure could have been better thought through. Furthermore, the text abounds in linguistic, stylistic, and factual errors as well as awkward phrases; also, the glossary is incomplete. Due to these imperfections the work leaves a crude impression.

All-in-all the reviewer regards the book as a positive achievement, which would appeal to everyone interested in the history of Latvia's national partisans.

Latvijā nopietna nacionālo partizānu tēmas izpēte aizsākās 1996. gadā ar profesora Heinriha Stroda triloģijas par partizāniem pirmās grāmatas izdošanu.² Nākamajos gados par šo tēmu pētījumus ir veikuši Ritvars Jansons, Zigmārs Turčinskis, Jānis Vasiļevskis, Uldis Neiburgs, Donats Greizis, Jānis Riekstiņš, Sanita Reinsone, Inese Dreimane u. c. Neatsveramu pienesumu ir devuši arī Latvijas novadpētnieki. Reinis Ratnieks šo pētījumu esenci ir sniedzis Nacionālajā enciklopēdijā šķirklī “Latvijas nacionālo partizānu cīņas”.

Uz šī fona, manuprāt, Zigmārs Turčinskis savos pētījumos vienmēr ir izcēlies ar to, ka darbos līdztekus arhīvu dokumentiem ir plaši izmantojis nacionālo partizānu sniegtās liecības, kuras pats ir savācis. Mg. hist. Zigmārs Turčinskis Latvijas 20. gadsimta vēstures pētniekiem un lasītājiem jau labi zināms ar savu pētījumu “Ziemeļvidzemes mežabrāļi. Latvijas nacionālo partizānu cīņas Valkas apriņķī un Alūksnes apriņķa rietumu daļā. 1944.–1953. gads”, ko Latvijas vēstures institūta apgāds izdeva 2011. gadā.

2021. gada novembrī pie Latvijas lasītājiem nonāca vēsturnieka Zigmāra Turčinska apjomīgais darbs “Ziemeļlatgales “Neatkarības vienība”. Pretošanās padomju okupācijai. 1946.–1954. gads”, kas veltīts nacionālo partizānu cīņām Ziemeļlatgalē un izdots saistībā ar 75. gadadienu, kopš Ziemeļlatgalē sākās nacionālo partizānu cīņas.

Autors savā pētījumā balstās uz valsts un privāto arhīvu, muzeju dokumentiem, aculiecinieku atmiņām, sniegtajām liecībām un intervijām. Monogrāfija ir

2 Strods, Heinrihs (1996). *Latvijas nacionālo partizānu karš. 1944.–1956.* Rīga: Preses nams. 573 lpp.

visai skaudrs stāsts par Ziemeļlatgales “Neatkarības vienības” grupu izveidi, aktīvo darbību un traģisko bojāeju, aptverot laika posmu no 1946. līdz 1954. gadam.

Darbs sastāv no diviem ievadiem, literatūras un izmantoto avotu apskata, 14 nodaļām ar apakšnodaļām, nobeiguma un apkopojuma par partizānu grupu sastāvu 1947.–1954. gadā, tabulās apkopotām ziņām par partizānu atbalstītājiem un viņu ģimenes locekļiem, pielikuma ar kartēm, fotogrāfijām, dokumentu attēliem, saīsinājumiem, personu rādītāja, avotu un literatūras saraksta, kā arī kopsavilkuma angļu valodā.

Autors ir izmantojis problēmu hronoloģisko, strukturālo un vēsturiskās analīzes metodes, skatot nacionālo partizānu kustību Ziemeļlatgalē otrās padomju okupācijas apstākļos. Pētījums ir ļoti apjomīgs (576 lpp.), struktūra, no vienas puses, ir pārdomāta, bet vienlaikus prasa iedziļināšanos.

Neizprotamie divi ievadi

Mulsina apstākļi, ka pētījumam ir divi ievadi: “ievads” un “zinātniskais ievads”. Pirmajā ievadā (11.–21. lpp.) autors mēģina sasaistīt nacionālās pretošanās kustības atdzimšanu Ziemeļlatgalē 1946.–1947. gadā ar Latgales partizānu pulka darbību Latvijas Neatkarības kara laikā.³ Vai nacionālo partizānu darbība pēc Otrā pasaules kara būtu tiešs Latgales partizānu pulka cīņu tradīciju turpinājums? Piekrist tam ir visai grūti.

Otrajā, “zinātniskajā ievadā” (22.–29. lpp.) Zigmārs Turčinskis norāda uz pētījuma tēmas aktualitāti, proti, pretošanās kustību fenomenu, kas izpaužas kā bruņota cīņa pret okupantiem virknē valstu: Latvijā, Lietuvā, Igaunijā, Rietumukrainā, Rietumbaltkrievijā, Polijā, kas pēc kara nonāca padomju varā. Šajās valstīs tas bija “karš pēc kara”, kas vidēji turpinājās vēl 12–14 gadus.

Monogrāfijā izmantoto avotu un literatūras apskats

Autors nav sekojis akadēmiskajai tradīcijai, proti, literatūras apskatā būtu izvērtējama monogrāfijā izmantotā literatūra. Tā vietā viņš aplūkojis un analizējis to padomju varas sabiedrībai uzspiesto postulātu, ka partizāni ir bandīti, un

3 Latgales partizānu uzbrukumi Padomju Latvijas armijai aizsākās 1919. gada martā, kad Rugājos, Kupravā, Viļakā, Balvu pusē un citviet darbojās nelielas vienības. 1919. gada 5. jūlijā partizānu grupu pārstāvji sanāksmē Balvos nolēma apvienoties vienā pulkā, 7. jūlijā no partizānu grupām virsleitnanta Jāņa Vindedža (1892–1926) vadībā nodibināja Latgales partizānu pulku. 1920. gada janvārī pulkā bija jau 49 virsnieki un 2400 kaujinieki, kuru bruņojumā bija smagie ieroči. Pulks piedalījās Ziemeļlatgales atbrīvošanas operācijās 1920. gada janvārī un februārī. Pavisam Neatkarības karā pulks zaudēja 149 kritušos, bet 40 pulka kareivji tika apbalvoti ar Lāčplēša Kara ordeni.

partizānu darbības klaju nosodījumu. Literatūras apskata vietā autors izvēlējis iztirzāt gan pētnieku un publicistu, gan sabiedrības pausto attieksmi pret nacionālo partizānu tēmas izpēti, sākot no Atmodas laika līdz mūsu dienām, īpaši koncentrējoties uz nacionālās pretošanās, nacionālo partizānu darbības vērtējumu Latvijas sabiedrībā pēdējo 30 gadu laikā. Piemērotāka vieta gan tam būtu ievadā.

Avotu apskatā autors ir norādījis galvenos partizānu vēstures izpētes avotus, proti, Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvā (LNA LVA) esošās bijušās Latvijas PSR VDK krimināllietas.⁴ Jāatzīmē, ka to pētniecība kļuva iespējama tikai 20. gadsimta 90. gadu vidū, kad tās tika nodotas glabāšanā Latvijas Valsts arhīvā. Autors pamatoti raksta, ka bez pretošanās kustības dalībnieku krimināllietām nacionālo partizānu vēstures izpēte nebūtu iespējama. Viņš šos vēstures avotus analizē samērā korekti, norādot uz to vienpusību, pretrunīgumu un vienu apriori noteiktu virsmērķi – notiesāt padomju varas ienaidniekus. Otra analizēto avotu grupa ir 1949. gada 25. martā deportēto personu uzskaites lietas⁵ (ģimenes locekļi izsūtīti kā “kulaki” vai “nacionālisti”). Pēc autora domām, lietas ir unikālas ar to, ka tajās atrodami legalizējušos partizānu nopratināšanas protokoli (fragmenti), VDM izziņas par “bandām”, ziņojumi par čekistiskajām kaujas operācijām, nogalinātajiem bandītiem, čekas aģentu ziņojumi par konkrētām personām, arī savervēto aģentu raksturojumi u. tml.

Nākamā autora minētā avotu grupa ir LPSR IeTK/VDM ziņojumi un atskaites LPSR Ministru Padomes priekšsēdētājam par diennakts operatīvo situāciju Latvijā (par visiem nozīmīgiem incidentiem, ugunsgrēkiem, ļaunprātībām, zādzībām un citiem pastrādātajiem noziegumiem, kuru izmeklēšana bija piekritīga valsts drošības orgāniem. – A. B.), cita starpā arī par bandītisma izpausmēm un cīņas ar bandītismu rezultātiem.⁶

Monogrāfijas autors pamatoti norāda, ka partizānu vēstures pētniecībā šo ziņojumu sniegtā informācija ir labi izmantojama atsevišķu faktu noskaidrošanai – tajos fiksēti notikumi, datumi, vietas, konkrēti vārdi, tā teikt – “tehniskā virtuve”. Tajā pašā laikā autors avotu apskatā nav aplūkojis un neanalizē līdzīgus dokumentus – LPSR IeTK/VDM ziņojumus un atskaites LK(b)P Centrālajai komitejai,⁷ kuri, no vienas puses, ir līdzīgi ziņojumiem LPSR Ministru Padomei,

4 LNA LVA, 1986. fonds “Latvijas PSR VDK par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas (1940–1985)”, sastāvošs no trim aprakstiem un fondā iekļautajām 53 000 lietām.

5 LNA LVA, 1894. fonds “1949. gada 25. martā no Latvijas izsūtīto iedzīvotāju personas lietas”, sastāvošs no trim aprakstiem un fondā iekļautajām 13 000 lietām.

6 LNA LVA, 270. fonds “Latvijas PSR Ministru Padome”, 1.c apraksta lietas.

7 LNA LVA, PA (Partijas arhīvs), 101. fonds “Latvijas Komunistiskās partijas Centrālā komiteja”.

tomēr ir ideoloģiski caurstrāvotāki, satur konkrētus uzdevumus un ideoloģiskos uzstādījumus valsts drošības orgāniem “cīņai ar bandītismu”, cita starpā, autors šos LPSR IeTK/VDM ziņojumus ir ieslēdzis monogrāfijas beigās dotajā avotu un literatūras sarakstā, kurā norādīts, ka darbā izmantotas konkrētas LNA LVA Partijas arhīva 101. fonda lietas par 1948. gadu.

Autors visai prasmīgi analizējis “Nacionālo partizānu un to darbības uzskaites kartotēku” un “Nacionālo partizānu formējumu uzskaites grāmatu”,⁸ kas ir vienīgie Latvijā saglabājušies dokumenti no bijušās Latvijas PSR VDK 10. daļas (arhīva) 13. fonda “Latvijas PSR VDM cīņa pret bandītisko nacionālistisko pagrīdi”. Pārējie šī fonda ļoti nozīmīgie dokumenti – operatīvie materiāli, čekistisko kaujas operāciju apraksti, ziņojumi, uzziņas u. c., kā zināms, 20. gadsimta 80. gadu beigās tika aizvesti uz Krievijas speciālajiem arhīviem, līdz ar to nacionālo partizānu vēstures pētniecība ir visai apgrūtināta.

Pozitīvi, ka autors apzinājis vēl vienu svarīgu avotu grupu – Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu dokumentāciju,⁹ kas sniedz ziņas par šo bataljonu izmantošanu cīņai pret Latvijas nacionālajiem partizāniem.

Avotu apskatā Zigmārs Turčinskis kā vēstures avotu nedaudz aplūkojis (bet gribētos vairāk un plašāk) nacionālo partizānu, viņu atbalstītāju, ģimenes locekļu atmiņas. Tiesa, autors sadaļā par atmiņām plaši apraksta problēmas, kas saistītas ar šī avota izmantošanu pētniecībā (avota stabilitāte, informācijas esamība par atmiņu avotu, subjektīvisms un objektīvisms, atmiņās minētais fakti materiāls utt.), bet tikpat kā nemaz neanalizē monogrāfijā izmantotās konkrētās nepublicētās un publicētās atmiņas no avotu kritikas viedokļa. Lai gan darba noslēgumā ir precīzi norādīti šo atmiņu sniedzēju vārdi.

Vai nebūtu bijis lietderīgāk apjomīgajā 576 lpp. biezajā pētījumā izveidot vienu vienotu avotu un literatūras apskatu, kurā vispirms būtu aplūkoti pētījumā izmantotie avoti, tad literatūra?

8 LNA LVA, 1825. fonds, 2. apraksts “Dokumenti par Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas cīņu pret nacionālo pagrīdi 1944–1956” (“Nacionālo partizānu formējumu uzskaites grāmata” un “Tematiskā kartotēka “Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas cīņa pret nacionālo pagrīdi 1944–1956””).

9 LNA LVA, 1822. fonds “Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljoni 1944–1954”, sastāvošs no diviem aprakstiem: 1. apraksts “LPSR VDM pavēles, uzskaites grāmatas un sarakstes dokumenti par LPSR VDM iznīcinātāju bataljonu personālsastāvu” un 2. apraksts “Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu kaujinieku komandējošā sastāva personu lietas”.

Monogrāfijas nodaļas un apakšnodaļas

Zigmāra Turčinska pētījuma 14 pamatnodaļas ar apakšnodaļām ir visai apjomīgas un aptver nacionālo partizānu darbību Ziemeļlatgalē visā autora norādītajā hronoloģiskajā posmā. Tā 1. nodaļā “Nacionālā pretošanās kustība Ziemeļlatgalē 1944.–1956. gadā” (kura gan zinātniskajā ievadā nez kāpēc nodēvēta par “Nacionālo partizānu darbība Abrenes (Viļakas) apriņķī 1944.–1947. gadā”, 23. lpp.) sniegts vispārējs priekšstats par nacionālo pretošanās kustību padomju okupācijai Ziemeļlatgalē, kas ir būtiski, lai saprastu, kā tapa partizānu grupas, jo konkrētais pētījuma objekts – Ziemeļlatgales Neatkarības vienība (ZLNV) izveidojās tikai ap 1947. gadu. Pozitīvi, ka autors runā arī par vienu no lielākajām kaujām nacionālo partizānu cīņu vēsturē, proti, kauju pret ap 500 vīru lielo čekas karaspēku (PSRS IeTK 5. divīzijas 143. strēlnieku pulka divi bataljoni), kas sākās 1945. gada 2. martā Stompaku purvā, kurā bija paslēpušies apmēram 350 nacionālie partizāni, viņu atbalstītāji un ģimenes locekļi, arī vietējie zemnieki. Jāatzīmē, ka čekas karaspēka kaujas Abrenes apriņķī pret lielākām vai mazākām nacionālo partizānu grupām ilga visu 1945. gada martu, kā arī vēlāk.

Monogrāfijas 2. nodaļa “Izmaiņas sovjetizācijas gaitā un padomju drošības dienestu struktūrā okupētajā Baltijā 1947. gadā” vēsta par strukturālajām izmaiņām, kādas notika šajā laikā – speciālo VK(b)P CK biroju, kas bija izveidoti Baltijas valstīs 1944. gada nogalē, likvidācija; varas nodošana republikāniskajām struktūrām; pilnvaru paplašināšana VDM struktūrām, piemēram, kopš 1947. gada pavasara iznīcinātāju bataljoni no IeM pakļautības tika nodoti VDM pakļautībā; represiju pastiprināšana (lauksaimniecības nodevas) pret zemniekiem, kuri vēl nestājās kolhozos; piespiedu kolektivizācijas uzsākšana 1947. gada vēlā pavasarī un vasarā, kas īpaši rezultējās pēc 1949. gada 25. marta deportācijas. Tas viss iespaidoja nacionālās pretošanās kustības cīņu pret padomju okupācijas varu.

Grāmatas 3.–14. nodaļa veltīta konkrētu nacionālo partizānu grupu un skolu jaunatnes pretošanās grupu darbībai Ziemeļlatgalē. Īpaši detalizēti analizēti notikumi un procesi, kas sekmēja Ziemeļlatgales Neatkarības vienības rašanos, turpmāko darbību līdz pat 1954. gadam. Tas ir autora labākais un interesantākais monogrāfijas aspekts.

Nobeigumā sniegti statistiskie dati par partizānu grupu sastāvu, darbību, dalībniekiem pa gadiem, sākot no 1947. līdz 1954. gadam. Autors datus apkopojis tabulās, kas ir visai pārskatāmas.

Grāmatas noslēgumā ir pielikumi ar kartēm, fotoattēliem, dokumentu attēliem, kas bagātina pētījumu. Tāpat vērtīgi ir autora sniegtie saīsinājumu atšifrējumi, personu rādītājs, strukturēts izmantoto avotu un literatūras saraksts, kopsavilkums angļu valodā.

Dažas kritiskas piezīmes

Jau minēju, ka lasītājam nav īsti saprotama divu ievadu veidošana pētījumā. Tāpat nav skaidrs, kādēļ stāstījums par Latgales partizānu pulka piemiņas godināšanu sadalīts divās atsevišķās apakšnodaļās: “Par Latviju kritušiem Tilžas partizāniem” (13.–18. lpp.) un “Latgales partizānu pulka piemiņas saglabāšana” (18.–21. lpp.). Varbūt autors ir vēlējies sasaistīt kaut kādā mērā pēckara nacionālo partizānu cīņu Ziemeļlatgalē ar Latgales partizānu pulka darbību Latvijas Neatkarības karā (?), tomēr ir redzama zināma atkārtošāns, kur Latgales partizānu pulks raksturots kā “*Ziemeļlatgales lokālā leģenda*” (16. lpp.) un turpat “*.. vietējā leģenda*” (18. lpp.). Nav īsti saprotams strukturējums, kad jau īsam aprakstam par pretošanās kustības atdzimšanu 1946.–1947. gadā (12.–13. lpp.) seko atgriešanās pie Latgales partizānu pulka apraksta Latvijas Neatkarības kara laikā.

Abreviatūru un saīsinājumu lietojums

Zigmārs Turčinskis norāda, ka “*Šajā darbā nav lietoti tādi vietējiem aborigēniem [nav saprotams – kas tie tādi?] paredzēti padomju propagandas jēdzieni kā IeTK, VDTK, VDM, VDK vai “iznīcinātāju bataljoni”. Šeit būs tādi okupācijas režīma jēdzieni, kādi tie bija reālajā dzīvē, – NKVD, NKGB, MGB, KGB un istrebitelju bataljoni.*” Autors savam skaidrojumam par abreviatūrām ievadā veltījis divas lappuses.

No savas puses kā vēsturnieks, kas ir pētījis Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariāta (Iekšlietu ministrijas), vēlāk Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljonu darbību, varu droši apgalvot, ka iznīcinātāju bataljonu kaujinieku apzīmēšanai “reālajā dzīvē” un dokumentos, arī literatūrā un atmiņās lietoti arī tādi apzīmējumi kā “iznīcinātāji”, “istrebitelji”, “streboki”, “strebki”, “stribki”, “stribas”, “boici IB” u. c.

Tas, kādas abreviatūras un kā autors izmantojis savā darbā, ir viņa ziņā. Tomēr viņa pieeja neatbilst latviešu valodas standartiem.

Jāatzīst, ka polemika par PSRS valsts drošības orgānu abreviatūru, kādu ir neiedomājami daudz, lietošanu un tulkošanu no krievu valodas latviešu valodā vēsturnieku vidū tā pa istam līdz šim nav notikusi, ir bijušas tikai viedokļu apmaiņas konferencēs; nav arī skaidrojošu vārdnīcu, vai arī tās ir bijušas nepilnīgas, arī internets nesniedz pareizās atbildes. Drīzāk Latvijas historiogrāfijā, pateicoties valodniekiem un redaktoriem, kopš Atmodas laika ir ieviesusies tradīcija, kas pastāv jau vairāk nekā 30 gadus, ir aprobēta neskaitāmos vēsturnieku pētījumos par padomju represijām vai PSRS represīvo iestāžu darbību, kā lietojami padomju valsts drošības iestāžu, struktūru un institūciju saīsinājumi.

Nevaru piekrist autoram, ka PSRS valsts drošības iestāžu saīsinājumi IeTK, VDTK, VDM, VDK būtu burtiski jātulko no latviešu valodas angļiski.

Jā, pētījumos un literatūrā angļu valodā, arī citās svešvalodās tiek lietotas vispārzināmās abreviācijas NKVD, NKGB, MGB, KGB, un tās visiem ir saprotamas. Uzskatu, ka tekstos angļu valodā tās būtu izmantojamas. Tomēr jāatzīst, ka monogrāfijas autors pats nav bijis konsekvents un tekstā lieto tās gan latviskā versijā, gan krieviskos apzīmējumus latīņu burtiem (NKVD, NKGB, MGB, KGB). Nekonsekventi un ne pēc būtības lietojot šīs abreviācijas, var nonākt neveiklās stila pretrunās, piemēram, 274. lpp. – “*..nebija ieradies pats LPSR MGB ministrs Noviks..*”. Vai LPSR Valsts drošības ministrijas ministrs? Vai vienkārši – valsts drošības ministrs Noviks? Mēs taču ik dienas lietojam apzīmējumus – iekšlietu ministrs, tieslietu ministrs u. c. (nevis ministrijas ministrs).

Saīsinājumu sarakstā grāmatas nobeigumā (544. lpp.) autors ir centies būt korekts, norādot saīsinājumu atšifrējumu krievu valodā, piemēram, NKVD – Iekšlietu tautas komisariāts (Народный комиссариат внутренних дел), NKGB – Valsts drošības tautas komisariāts (Народный комиссариат государственной безопасности), MVD – Iekšlietu ministrija (Министерство внутренних дел). Šos saīsinājumus gan būtu bijis labāk paskaidrot lasītājam darba sākumā. Saīsinājumu sarakstā (544. lpp.) nav norādīts, kas ir UO (Уездный отдел) – apriņķa daļa. Tekstā ir bijušas dokumentu tulkošanas problēmas: “*Spravku izdevīs Rēzeknes UO MGB..*” (163. lpp.), acīmredzot domāts, ka izziņu izdevusi Valsts drošības ministrijas Rēzeknes apriņķa daļa (Резекненский уездный отдел МГБ), un tajā pašā laikā autors lieto arī latvisko vārdu “*Izziņa..*” (290. lpp.). Sarakstā nepareizi tulkota abreviācija “UMVD – apgabala Iekšlietu ministrijas pārvalde” (!), krieviski – “Уездный отдел Министерства внутренних дел” (acīmredzot domāta IeM apriņķa daļa), lieki piebilst, ka apriņķa daļa nav tas pats, kas apgabala pārvalde. Saīsinājumos nav dota abreviācija VLKSM (krievu valodā – ВЛКСМ) (336. lpp.), acīmredzot domāta Vissavienības Ļeņina Komunistiskās Jaunatnes savienība, saīsināti – VĻKJS. Ne tikai saīsinājumu rādītājā, bet arī tekstā, kur tas ir būtiski un nepieciešams, – vai nebūtu bijis lietderīgāk krievu saīsinājumiem norādīt to atšifrējumu atsaucēs krievu valodā?

Autors tekstā lieto pārlikumus no krievu valodas latviešu valodā: “*Pribaltijskij kara apgabals*” (272., 433. lpp.), t. i., Baltijas kara apgabals. Tāpat nepiekrītu autora pieejai, tekstā lietojot tādus vārdus kā “*Spravkas*”, “*Pribaltijskij kara apgabals*” (kāpēc ne vojenokrugs?), Tautas Komisāru padomes vietā rakstot “*Sovnarkoms*” (?), Ministru Padomi dēvējot par “*Sovminu*” (?), bet bērnu patversmi par “*ģet-prijomņiku*” (?). Attiecībā uz saīsinājumu izmantojumu vēstures pētījumos es palieku, autora vārdiem runājot, “vietējais aborigēns” un noteikti esmu “skaisto latvisko terminu” adorētāju pulciņa biedrs līdzās vairumam vēsturnieku cunftes brāļu, kuri savos pētījumos tos lieto joprojām.

Nekonsekvence personu vārdu pareizrakstībā. Izteiksmes stils

Autors nav bijis konsekvents attiecībā uz pētījumā minēto personu vārdiem, piemēram, runājot par Latvijas PSR valsts drošības ministra vietnieku Alekseju Salomatovu, autors lietojis trīs variantus: “Salamotovs” (274. lpp.), “Solomatovs” (277. lpp.), “Salamatovs” (552. lpp.), patiesībā – Salomatovs – A. B.¹⁰

Literatūras apskatā apakšnodaļu virsrakstos bagātīgi lietoti akadēmiskam tekstam ne gluži piemēroti izteikumi, kā *“..pirmās apvainojumu straumes”* (37. lpp.), *“Jauns skandālu un apmelojumu vilnis”* (45. lpp.). Turklāt autora polemika un interpretācijas bieži ir lasītājam nesaprotamas. Autora valodas stils reizēm ir ieturēts mums jau pieredzētās padomju laiku propagandas lamu garā, piemēram, *“vēstures mēslainē nonākušo komunistu propagandas rēgi..”* (52. lpp.); *“Tikai tajos kā mīzējs liķiem mutēs figurē cits Tilžas puses komunist..”* (285. lpp.); *“..kuri nāca no lumpenizētās, sarkani noskaņotās vides”* (338. lpp.); *“Markevičs sevi bija atklājis nodevēja un kretīna talantu”* (340. lpp.).

Vēstures pētniekiem neizpratni rada autora sniegtais starptautiskās situācijas apskats (253.–256. lpp.). Bez jebkādam atsaucēm uz izmantoto avotu autors citē fragmentu no Lielbritānijas premjerministra Vinstona Čērčila 1946. gada 5. marta runas Fultonas Universitātē, ko līcis pēdiņās: *“No Štetines Baltijas jūras krastā līdz Triestei pie Adrijas jūras pāri kontinentam ir nolaidies dzelzs priekšgars..”* (254. lpp.).

Kopumā sadaļa atgādina primitīvu padomju laika politinformāciju par starptautisko stāvokli. Vai lietderīgāk nebūtu bijis izpētīt un minēt, ko par šo starptautisko situāciju rakstīja partizānu preses izdevumos? Kā partizāni savos bunkuros, klausoties rietumvalstu radiostacijas, uztvēra šo Čērčila runu? Ar cerībām, ka sāksies karš un, līdzīgi kā Latvijas Neatkarības karā, sabiedrotie nāks Latvijai palīgā un tā atgūs savu neatkarību?

Darbā kļūdu, nepilnību, neveiklu konstrukciju ir gana daudz: 348. lpp. – *“Lielpēters tieši pateica, ka pastāv nelegāla organizācija un viņš ir tās vadītājs. Abas aiz pārsteiguma piekrita”* [iestāties organizācijā?]. Vai tiešām abas piekrita iestāties organizācijā *“aiz pārsteiguma”*? 348.–349. lpp. atsaucēs no Nr. 47 līdz Nr. 56 nav norādīts arhīva lietas apraksts; 351. lpp. – *“Noliedza jebkādas liecības pret viņu, pat divpusējās konfrontācijas.”* Kā var noliegt notiekošu konfrontāciju? Varbūt labāk būtu tomēr lietot *“konfrontācijā noliedza..”*; vai 380. lpp. – *“Sagūstītā partizāne Antoņina Rižā rīkojās pareizi.., viņa čekistus veda nepareizā virzienā..”* Izbrīnu, ja ne jautājumus raisa 422. lpp. minētais: *“..ka dzēra viņi krietni mazāk,*

10 Salomatovs Aleksejs Sergeja dēls, dzimis 1909. gadā, no 1944. gada septembra līdz 1949. gada martam Latvijas PSR Valsts drošības tautas komisāra, vēlāk valsts drošības ministra vietnieks, pulkvedis, sk., piemēram, LNA-LVA, PA-15500–2–5229.

nekā tolaik tajā apkārtnē bija pieņemts uzskatīt par normu.” Lasītājam būtu interesanti uzzināt: kāda tad tolaik bija tā dzeršanas norma?

Personu rādītājs ir nepilnīgs, piemēram, tajā nav ietverti VDM Kārsavas rajona daļas priekšnieka vietnieks kapteinis Arkādijs Vederņikovs un virsnieks Hohlovs, kurus autors piemin 403. lpp., iztrūkst arī vecākais leitnants Bakins, VDM Kārsavas rajona daļas priekšnieks majors Georgijs Pesternikovs, kuru autors min 426. lpp.

Zinātniskā redaktora pieaicināšana monogrāfijas tapšanas procesā būtu ļāvusi novērst kļūdas un nepilnības, kādu šajā darbā nav mazums.

Nobeiguma vietā

Grāmatu lasīt nav viegli. Tā prasa iedziļināšanos notikumos un procesos. Nacionālo partizānu tematiku apvij gan padomju laika interpretācijas par “bandītiem mežos”, gan vietējo iedzīvotāju pieredzētais, stāsti un atstāsti, leģendas, kas nodotas no mutes mutē nākamajām paaudzēm. Tas viss, protams, rada laikmeta griežu uzslāņojumus.

Grāmatas autors vienā no saviem ievadiem raksta: *“..vēsturnieka uzdevums ir šos [vēsturisko notikumu] uzslāņojumus bez žēlastības plēst nost un rādīt patiesību tik kailu, cik vien tas ir iespējams.. Viņam ir jābūt gatavam gan uz atklātu, gan slēptu negatīvu reakciju. Vēsturniekam ir jāgrib nepatikt, nevis izpatikt.”* Patikt vai nepatikt – pētījuma vērtējums lai paliek lasītāju ziņā.

Domāju, ka savā pētījumā Zigmārs Turčinskis ir centies būt gana patiess fakti un notikumu izklāsta ziņā. Kā pratis un varējis. Kontroversāli ir procesu, notikumu vai personu darbības vērtējumi (“labie”, “sliktie”, “darīja pareizi”, “darīja nepareizi”). Jebkurā gadījumā autors ir spējis ieinteresēt Latvijas lasītājus – gan vēl dzīvi esošos partizānus, sakarniekus, partizānu atbalstītājus, gan viņu bērņus un mazbērņus un visus tos, kam rūp nacionālo partizānu vēsture.

Nozīmīgi, ka līdzās iepriekšējai autora grāmatai par nacionālajiem partizāniem Ziemeļvidzemē (2011) ir tapis vēl viens jauns pētījums par nacionālo partizānu darbību Latvijā. Tomēr atšķirībā no iepriekšējās monogrāfijas šajā darbā ir parādījušās nacionālo partizānu darbības glorifikācijas tendences, nešķirojot – vai runa ir par partizānu cīņām pret čekas karaspēku, padomju aktīvistiem un vietējiem “nodevējiem” vai izrēķināšanos ar viņu ģimenes locekļiem. Autors neizvērtē nacionālo partizānu pastrādātos noziegumus pret civiliedzīvotājiem (nekombatantiem) tajās krimināllietās, kurās, starp citu, Latvijas tiesībsargājošās institūcijas notikumu dalībniekus līdz šim nav rehabilitējušas.

Neskatoties uz minētajiem trūkumiem, autors tomēr paplašina partizānu darbības izpētes areālu, padziļināti atklāj partizānu darbības fenomenu Ziemeļlatgalē.

Iesakū šo darbu izlasīt ikvienam, kas interesējas par Latvijas nacionālo partizānu cīņu pret padomju režīmu laikā pēc Otrā pasaules kara.

© 2023 Ainārs Bambals, Latvijas Universitāte

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons

Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Jānis Viļums

Mg. hist., neatkarīgais pētnieks

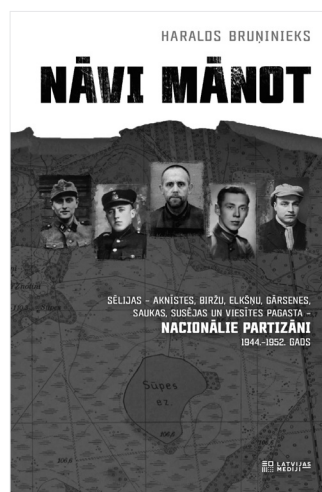
Mg. hist., independent researcher

Haralds Bruņinieks.

Nāvi mānot: Sēlijas – Aknīstes, Biržu, Elkšņu, Gārsenes, Saukas, Susējas un Viesītes pagasta nacionālie partizāni, 1944.–1952. gads.

Rīga: Latvijas Mediji, 2022. 543 lpp.

ISBN 9789934291258

The review analyses a monograph written by Mg. hist. Haralds Bruņinieks, Nāvi mānot: Sēlijas – Aknīstes, Biržu, Elkšņu, Gārsenes, Saukas, Susējas un Viesītes pagasta nacionālie partizāni, 1944.–1952. gads [Cheating death: national partisans of Selonia – Aknīste, Birži, Elkšņi, Gārsene, Sauka, Susēja, and Viesīte civil parishes, 1944–1952].

The monograph focuses on the activity of Latvian national partisans against the Soviet occupation regime in one of Latvia's cultural and historical areas – Selonia. The author describes 43 case examples that chronologically cover the period from 1944 to 1952.

The book consists of several chapters describing the attacks of the national partisans on the representatives of the occupation authorities and economic objects, as well as analysing the fight against the collaborators. Notably, the crimes committed by the collaborators and employees of the security agencies of the Soviet occupation regime while fighting the armed resistance movement are revealed.

Furthermore, the research delves into the cooperation between Latvian and Lithuanian national partisans against representatives of the Soviet occupation regime.

The author of the book also reveals the behind-the-scenes of the national partisans' personal lives, their relationships with the opposite sex, which influenced

their activities. The author has conducted a summary data analysis of 132 national partisans, whose biographies are available at the end of the book, and has analysed the national partisans from various aspects, creating their social portrait. Overall, the research allows for a better understanding of the national partisans' war against the Soviet occupation regime.

Latvijas sabiedrībā līdz ar Krievijas agresiju pret Ukrainu ir pieaugusi interese par latviešu tautas vēsturisko pieredzi bruņoti pretoties padomju okupācijas varai pēc Otrā pasaules kara. Lai arī kopš Latvijas neatkarības atjaunošanas ir pagājuši vairāk nekā trīsdesmit gadi, kad kļuva iespējams brīvi pētīt šo sarežģīto vēstures posmu, tikai paretam ir iznākuši darbi, kas veltīti nacionālo partizānu kara tematikai. Vēl arvien šajā tēmā ir plašas izpētes iespējas, jo, lai labāk varētu izprast nacionālo partizānu kara notikumus, ir nepieciešami gan tematiski, gan reģionāli pētījumi, uz kuriem balstoties nākotnē ar jaunu skatījumu varētu uzrakstīt apkopojošu darbu par nacionālo partizānu karu. Tādēļ ikkatrs pētījums par nacionālo partizānu cīņām pēc Otrā pasaules kara ir apsveicams, arī 2022. gada beigās iznākusi Daugavpils Universitātes un Latvijas Universitātes kopīgās doktora studiju programmas “Vēsture un arheoloģija” doktoranta Mg. hist. Haralda Bruņinieka monogrāfija par nacionālajiem partizāniem vienā no Latvijas kultūrvēsturiskajiem apgabaliem – Sēlijā.

Grāmatas autors Latvijas vēsturnieku aprindās ir mazpazīstams, lai gan nacionālo partizānu izpētei ir veltījis vairāk nekā divus gadu desmitus. Sākotnējā Haralda Bruņinieka aizraušanās hobija līmenī ar vēstures izpēti savā dzimtajā pusē pārauga par vēstures studijām Daugavpils Universitātē, kas vainagojās ar šīs grāmatas izdošanu. Raksturīgi, ka lielākajai daļai Latvijas vēsturnieku (piemēram, Zigmārs Turčinskis, Reinis Ratnieks), kuri nodarbojas ar nacionālo partizānu tematu izpēti, tas nav pamatdarbs, bet tikai sava veida vaļasprieks, kas nereti rezultējas zinātniskās vai populārzinātniskās publikācijās. Nu šim vēsturnieku pulkam ar savu pētījumu ir pievienojies arī Haralds Bruņinieks.

Monogrāfijā aprakstītie notikumi hronoloģiski aptver laika posmu no 1944. līdz 1952. gadam, kad autora apskatītajā reģionā noslēdzās nacionālo partizānu cīņas pret padomju okupācijas varu. Arī līdz šim izdotie citu vēsturnieku pētījumi, kas veltīti atsevišķiem reģioniem, parāda, ka nacionālo partizānu aktīvās cīņas noslēdzās 20. gadsimta piecdesmito gadu pirmajā pusē. Tas liek uzdot jautājumu, vai šīs tēmas pētniekiem nebūtu pienācis laiks sākt diskusiju par šī kara hronoloģiskajām robežām, jo atsevišķi bruņotās pretošanās gadījumi vēlākajos gados nez vai būtu asociējami ar terminu karš.

Teritoriāli Haralds Bruņinieks monogrāfijā aptver mazu daļu no Sēlijas, respektīvi, apskatīta nacionālo partizānu darbība septiņos pagastos (Aknīstes,

Biržu, Elkšņu, Gārsenes, Saukas, Susējas, Viesītes), taču pētījumā iegūtos rezultātus izmanto, raksturojot Sēlijas nacionālos partizānus kopumā, tas savukārt liek uzdot jautājumu, cik tas ir korekti. Vai tas tomēr nav maldinoši nezinošam šīs tēmas lasītājam, jo lielākā daļa Sēlijas, kuru starpkaru periodā veidoja Jēkabpils un Ilūkstes apriņķi, tomēr nav apskatīta. 1940. gada sākumā abos minētajos apriņķos bija 38 pagasti, tātad teritoriāli aptverta pavisam neliela Sēlijas daļa. Taču arī pārējā teritorijā novērojama aktīva nacionālo partizānu darbība. Piemēram, Sēlijas ziemeļu daļā 1945. gadā darbojās brāļu Jāņa un Pauļa Pormaļu izveidotā nacionālo partizānu vienība “Vilkači”, bet dienvidaustrumos Staņislava Urbāna vadītais Latvijas Tēvzemes sargu (partizānu) apvienības (LTS(p)A) Ilūkstes pulks. Tomēr viennozīmīgi var apgalvot, ka Haralds Bruņinieks ir pirmais vēsturnieks, kurš ir tik detalizēti, zinātniski izpētījis nacionālo partizānu darbību daļā Sēlijas. Pilnīgai nacionālo partizānu darbības izpētei šajā kultūrvēsturiskajā apgabalā būtu nepieciešami papildus pētījumi, kas aptvertu pārējo teritoriju. Taču, ņemot vērā līdzšinējo izpētes līmeni (iesaistīto pētnieku daudzumu), tas var aizņemt vairākus gadu desmitus.

Monogrāfijas ievaddaļā autors norāda, ka viens no pētījuma mērķiem ir “atklāt noziegumus, kas, iespējams, nekad netiks sodīti” (15. lpp.), proti, ar to domājot padomju okupācijas režīma drošības iestāžu darbinieku un kolaborantu veiktos noziedzīgos nodarījumus, apkarojot bruņotās pretošanās kustību. Grāmatā aprakstīti gadījumi, kad šādas personas arī pēc Latvijas neatkarības atgūšanas netika sauktas pie atbildības (piemēram, Valsts drošības ministrijas Aknīstes pilnvarotais Antons Valters (15. lpp.) vai ar padomju okupācijas drošības iestādēm sadarbojusies Milda Purene (264.–266. lpp.)), lai gan viņu darbības rezultātā gāja bojā nacionālie partizāni.

Otrs pētījuma mērķis ir atklāt Sēlijas reģiona nacionālo partizānu personības, cīņas motivāciju un darbību. Lai sasniegtu abus izvirzītos mērķus, Haralds Bruņinieks detalizēti ir izpētījis un aprakstījis 43 partizānu kara notikumus (gadījumus) minētajos septiņos Sēlijas pagastos. Vienlaikus tiek parādīts, ka nacionālo partizānu darbības izpētes procesā pētniekam nākas saskarties ar neprecizitātēm un nepilnībām avotos. No dažādiem avotiem iegūto informāciju ir nepieciešams kritiski izvērtēt, lai nonāktu līdz galarezultātam, proti, saprastu notikušo.

Grāmatas pirmo nodaļu Haralds Bruņinieks uzsāk, aprakstot un analizējot nacionālo partizānu uzbrukumus okupācijas varas orgānu pārstāvjiem un saimnieciskajiem objektiem. Autors detalizēti apraksta partizānu darbību, norāda arī uz viņu kļūdām un atklāj atsevišķu partizānu līderu nozīmi šo uzbrukumu organizēšanā. Autors, atsaucoties uz 1949. gada 12. augusta Ženēvas konvenciju par civilpersonu aizsardzību kara laikā, pamato, ka arī mašīnu un zirgu iznomāšanas punktu vadība bija leģitīms nacionālo partizānu mērķis (95. lpp.). Haralds

Bruņinieks arī citviet grāmatā atsaucas uz starptautiskiem normatīvajiem aktiem, lai pamatotu nacionālo partizānu uzbrukumu mērķu izvēli un darbību. Jāatzīmē, ka nacionālo partizānu cīņas atbilstība un piemērošana starptautiskajiem normatīvajiem aktiem (piemēram, 1907. gada IV Hāgas Konvencija par kara likumu un paražu ievērošanu) vēl arvien ir mazpētīts temats Latvijas historiogrāfijā.

No monogrāfijā aprakstītajiem gadījumiem redzams, ka pirmajos cīņas gados nacionālo partizānu veiktās uzbrukuma operācijas padomju okupācijas varas centriem pagastu līmenī – izpildkomitejām (piemēram, Gāršenes un Susējas) bija neveiksmīgas. Nacionālie partizāni nebija ņēmuši vērā ne savas, ne pretinieka spējas. Nebija padomāts par rīcības alternatīvām, ja ātri neizdodas ieņemt izpildkomiteju ēkas, kā arī netika veikta pretinieka papildspēku ierašanās ceļu bloķēšana. Tas norāda uz nacionālo partizānu pieredzes un militāro zināšanu trūkumu. Arī uzbrukuma mērķu izvēlē viņi pamatā koncentrējās uz zemāka ranga padomju okupācijas varas pārstāvju iznīcināšanu. Ar laiku atsevišķi nacionālo partizānu lideri, kā leģendārais, daudzkārt grāmatā pieminētais komandieris Mārtiņš Pokļavinskis, izrādīja iniciatīvu un spēja noorganizēt veiksmīgu uzbrukumu, kas bija vērsts pret augstāka ranga (apriņķa līmeņa) okupācijas varas drošības iestāžu darbiniekiem, proti, 1949. gada 28. jūlijā veiktais uzbrukums Valsts drošības ministrijas Jēkabpils nodaļas priekšniekam majoram Nikolajam Sokolovam un viņa vietniekam vecākajam leitnantam Aristofonam Moskaļevam. Partizāni tādējādi iznīcināja pretinieku, kurš bija plānojis un organizējis cīņu pret pretošanās kustības dalībniekiem.

Darba otrajā nodaļā Haralds Bruņinieks pievēršas tādām nozīmīgām jautājumiem kā kolaborācija un nacionālo partizānu cīņa pret kolaborantiem. Jāpiezīmē, ka, lai okupācijas režīms nostiprinātos, ir nepieciešami vietējie iedzīvotāji, kas ar to sadarbotos (iesaistītos gan drošības struktūrās, gan civilpārvaldē, gan pildītu citus uzdevumus, kas stiprinātu okupācijas režīmu). Vienlaikus viņi bija arī tie, kuri mazāk vai vairāk veicināja okupācijas režīma nostiprināšanos un pretdarbojās pretošanās kustības dalībniekiem. Tādēļ nacionālo partizānu vēršanās pret kolaborantiem bija līdzeklis, lai vājinātu gan okupācijas režīmu, gan šī režīma pretizlūkošanas spējas, tādējādi aizsargājot pretošanās kustības dalībniekus un to atbalstītājus. No pētījumā aprakstītajiem gadījumiem redzams, ka nacionālo partizānu mērķis nebija iznīcināt visus kolaborantus, bet tikai tos, kuri, pēc partizānu iegūtās informācijas, visvairāk kaitēja bruņotajai pretošanās kustībai. Nereti šos kolaborantus partizāni pirms viņu iznīcināšanas bija brīdinājuši pārtraukt sadarbību ar okupācijas režīmu, tādējādi dodot viņiem izvēles iespējas.

Ar kolaborācijas jautājumiem cieši saistīta arī grāmatas nākamā nodaļa, kurā apskatītas nacionālo partizānu akcijas pret civiliedzīvotājiem. Autors šīs nodaļas sākumā norāda, ka, lai gan šie civiliedzīvotāji nebija okupācijas varas

amatpersonas, tomēr visbiežāk tās bija to pilnvarotas (194. lpp.). Haralds Bruņinieks aprakstītajos gadījumos partizānu sodītās personas dēvē par kolaborantiem (sk., piemēram, Vilberta un Izidora Kūlenieku (194.–200. lpp.) vai Jēkaba Buiķa sodīšanas gadījumus (201. lpp.)). Rodas jautājums, cik pamatoti tādā gadījumā ir pētījumā izdalīt atsevišķi šādu nodaļu, vai tomēr drīzāk nevajadzēja minētos gadījumus iekļaut otrajā nodaļā, kurā apskatīta nacionālo partizānu darbība pret kolaborantiem. Grāmatas autors ievaddaļā apraksta, ko ar terminu “kolaborācija” saprot Latvijas vēsturnieki, taču būtu bijis nepieciešams sniegt plašāku skaidrojumu, ko viņš pats saprot ar vārdu “kolaborācija” un “kolaborants”.

Monogrāfijas ceturtnā nodaļa veltīta septiņām kaujām (frontālām sadursmēm) starp nacionālajiem partizāniem un padomju okupācijas spēkiem. Autors, izmantojot visdažādākos avotus, detalizēti rekonstruē šo kauju norises gaitu, kas ļauj labāk izprast abas iesaistītās puses. Lasītājam, kurš iepriekš nav interesējies par nacionālajiem partizāniem Sēlijā, var maldīgi šķist, ka šajā novadā starp padomju okupācijas režīma pārstāvjiem un partizāniem ir norisinājušās tikai septiņas frontālās sadursmes, taču, kā atzīst grāmatas autors, šādu sadursmju noteikti ir bijis vairāk, bet pētījumā ir iekļautas tikai tās, par kurām ir izdevies iegūt padomju avotus ar kauju aprakstiem (333. lpp.). Lai gan Haralds Bruņinieks kopumā kritiski analizē izmantotos avotus, tomēr šajā nodaļā, iespējams, nekritiski pārņēmis nacionālā partizāna Vlada Šimkuna atmiņās publicēto informāciju, ka 1948. gada 28. jūlija sadursmē Valsts drošības ministrijas karaspēka vienība pret nacionālajiem partizāniem pielietojusi jaunākos strēlnieku ieročus – Kalašņikova trieciensāutenes (AK-47) (222. lpp.). Jāpiezīmē: ja tas tā būtu, tad tas būtu unikāls fakts, bet tas neliekas īsti ticami. Pirmkārt, šo ieroci masveidīgi padomju karaspēka apbruņojumā pieņēma tikai 1949. gadā. Otrkārt, šobrīd nav liecību, ka pat vēlākajos gados čekas karaspēka karavīri cīnījās ar partizāniem būtu izmantojuši AK-47 trieciensāutenes. Treškārt, var tikai iztēloties, ar kādām sekām saskartos tas padomju okupācijas režīma drošības iestāžu karaspēka komandieris, kura apakšvienības karavīrs kaujā ar nacionālajiem partizāniem pazaudētu jaunāko ieroci un to iegūtu bruņotās pretošanās kustības dalībnieki. Ceturtkārt, tobrīd nacionālais partizāns V. Šimkuns diezin vai ko zināja par šāda ieroča eksistenci. Lai grāmatā minēto faktu apstiprinātu vai pilnībā noliegtu, būtu nepieciešams iegūt papildus avotus, kuros būtu atspoguļots šajā operācijā iesaistītā karaspēka bruņojums, vai arī jāmēģina apvidū identificēt šo kaujas vietu un ar arheoloģiskām metodēm jāveic tās izpēte. Pēc atrastajām izšautajām patronu čaulītēm varētu identificēt, kādus ieročus šajā kaujā abas iesaistītās puses bija izmantojušas. Jāpiezīmē, ka Haralds Bruņinieks apakšnodaļas beigās, kura veltīta partizānu apbruņojuma analīzei, šo gadījumu vispārina un apgalvo, ka nacionālo partizānu kara noslēgumā padomju speciālās vienības bija bruņotas

ar AK-47 trieciensautenēm (289. lpp.). Šim apgalvojumam diemžēl nav pamatojuma, jo līdz šim nav atrasti ne dokumenti, ne materiālas liecības (izšautas AK-47 trieciensautenju patronu čaulītes) no nacionālo partizānu vēlāko gadu cīņu vietām, kas to apstiprinātu. Nākotnes pētniekiem, iespējams, vajadzētu pievērsties militārās vēstures jautājumiem, kas veltīti padomju drošības iestāžu militāro vienību izpētei, to sastāvam un apbruņojumam.

Izzinošas ir pētījuma pēdējās divas nodaļas, kurās autors ir veicis apkopojosu datu analīzi par apzinātajiem nacionālajiem partizāniem (132 personas), kuru biogrāfijas ir pieejamas grāmatas beigu daļā. Šos partizānus Haralds Bruņinieks analizējis no dažādiem aspektiem, izveidojot arī viņu sociālo portretu. Skatīts arī jautājums par nacionālo partizānu sadarbību ar Valsts drošības ministriju. Autors ir konstatējis, ka no visiem partizāniem šai sadarbībai bija savervēti 11% jeb 15 cilvēki, tomēr lielākā daļa nav pildījusi tiem dotos uzdevumus, viens no tādiem bija arī nacionālo partizānu komandieris Mārtiņš Pokļavinskis.

Pētījums ir raksturīgs ar to, ka Haralds Bruņinieks neizvairās apskatīt arī neērtas tēmas, proti, viņaprāt, 1,5% partizānu var piedēvēt bandītisma izpausmes, kas, piemēram, izpaudās kā civiliedzīvotāju aplaupīšana mantkārīgos nolūkos (262.–263. lpp.). Grāmatas autors to pamato ar faktiem, kas iegūti pētījuma gaitā. Šķiet, ka tas ir saprotams, jo nacionālo partizānu rindās bija visdažādākie sabiedrības pārstāvji, kuriem bija arī dažāda morāle. Ilgstoši atrodoties mežā, zuda arī disciplīna.

Monogrāfijas autors atklāj arī nacionālo partizānu personīgās dzīves aizkulisēs, attiecības ar pretējo dzimumu un to ietekmi uz viņu darbību. Tas, kā redzams pētījumā, vienlaikus bija arī partizānu "Ahileja papēdis". Čekisti bija radoši, viņi izmantoja ikkatru iespēju, lai ietekmētu vai neitralizētu nacionālos partizānus, izmantojot viņu sakarus arī ar sievietēm.

Grāmatā atklāta arī līdz šim vēstures literatūrā maz pētīta tēma, proti, Latvijas nacionālo partizānu sadarbība ar Lietuvas nacionālajiem partizāniem. Autors parāda apskatīto Sēlijas pagastu partizānu ciešu sadarbību ar Lietuvas brīvības cīnītājiem. No Haralda Bruņinieka izpētītā redzams, ka lietuviešu partizāni Latvijas teritorijā darbojās (kopīgi uzbrukumi Susējas pagasta izpildkomitejai, Vilkupes sviestotavai un iznīcinātāju bataljona kaujinieku Kaunacku sētai) biežāk un vērienīgāk nekā latviešu partizāni Lietuvā (operācija Armoņas ciemā). Jāpiezīmē, ka sadarbība starp Latvijas un Lietuvas nacionālajiem partizāniem pēc Otrā pasaules kara ir monogrāfijas vērts temats.

Šīs recenzijas autoram, lasot Haralda Bruņinieka grāmatu, radās arī daži ieteikumi. Pirmkārt, grāmatas autoram būtu nepieciešams nākamajos pētījumos apsvērt domu padomju okupācijas režīma drošības iestāžu nosaukumu abreviācijas nelatviskot (piemēram, VDM – Valsts drošības ministrija jeb krievu val.

MGB – *Ministerstvo gosudarstvennoi bezopasnosti*), bet gan lietot tās oriģinālajā valodā latīņu alfabēta transkripcijā, tādējādi sekojot vispārpieņemtai starptautiskai praksei zinātniskajā literatūrā, nevis turpināt padomju okupācijas laikā iedibināto tradīciju. Taisnības labad jāatzīmē, ka Latvijas historiogrāfijā vēsturnieku viedoklis šajā jautājumā dalās. Vieni turpina sekot padomju laika tradīcijai, bet otri šo tradīciju (ko tik veiksmīgi ir izdevies iedzīvināt padomju okupācijas periodā) cenšas atnest (piemēram, vēsturnieki Zigmārs Turčinskis un Reinis Ratnieks). Vai tomēr Latvijas vēsturniekiem nebūtu laiks šo tradīciju mainīt, neskatoties uz to, ka tā ir stingri iesakņojusies Latvijas historiogrāfijā? Diezin vai Latvijas vēsturnieku vide pieņemtu, ja nacistiskās okupācijas drošības iestāžu abreviatūras sāktu lietot nevis to oriģinālajā transkripcijā, bet iztulkotas no vācu uz latviešu valodu. Piemēram, Vācijas Drošības dienesta – SD (*Sicherheitsdienst* – vācu val.) abreviatūras vietā lietotu tā tulkojumu latviešu valodā – DD (drošības dienests). Abas šīs bija okupācijas varas, tādēļ vēsturniekiem vajadzētu censties būt objektīviem un vienādi attiekties pret tām.

Otrkārt, grāmatā vērojama nekonekventa un neprecīza Latvijas Tēvzemes sargu (partizānu) apvienības (LTS(p)A) nosaukuma lietošana, proti, vārdu “tēvzemes” aizstājot ar “tēvijas”. Acīmredzot pētījuma autors šo kļūdu ir pārņēmis no vēsturnieka Heinriha Stroda 1996. gadā izdotā monumentālā darba “Latvijas nacionālo partizānu karš, 1944–1956”, kurš to savukārt nekritiski pārņēma no viena šīs organizācijas dokumenta. Recenzijas autors, kurš jau vairākus gadus padziļināti pēta LTS(p)A, ir konstatējis, ka organizācijas sastādītajos dokumentos vairākumā gadījumu lietots nosaukums Latvijas Tēvzemes sargu (partizānu) apvienība. Arī organizācijas izdotsais laikraksts saucās “Tēvzemes Sargs”, tāpat šis nosaukums tiek lietots apvienības statūtos. Tāpēc korektāk būtu lietot nosaukumu Latvijas Tēvzemes sargu (partizānu) apvienība.

Pievēršoties pozitīvajam, jāteic, ka Haraldam Bruņiniekam, vācot materiālus, ir izdevies atklāt arī unikālas tā laika liecības, kas ir nozīmīgas ne tikai Latvijas, bet visas Baltijas mērogā. Viena no tādām ir Gārsenes pagasta “Puķītēs” atklātā un līdz mūsdienām autentiski saglabājusies nacionālā partizāna Alfreda Blumberga slēptuve mājas bēniņos (sk. 265.–266. lpp. un 300.–301. lpp.). Tas ir unikāls atradums, jo diemžēl ilgais laiks, kas pagājis kopš partizānu kara beigām, nav ļāvis saglabāt tolaik uzbūvētās slēptuves, kas nereti bija īslaicīgas būves. Arī čekas dokumentos ne vienmēr tās kā lietiskie pierādījumi ir nofotografētas vai aprakstītas. Tādēļ, atrodot šādas liecības, būtu jāapsver iespēja tās saglabāt nākamajām paaudzēm vai arī atbilstoši tās dokumentēt. Vienlaikus šādi atradumi arī citiem pētniekiem dod cerību, ka arī vairāk nekā septiņdesmit gadus pēc attiecīgajiem notikumiem ir vēl iespējams atklāt partizānu izveidotus mitekļus to sākotnējā izskatā, ļaujot sajust vēstures elpu.

Kopumā vēsturnieks Haralds Bruņinieks ir ieguldījis lielu darbu, izpētot nacionālo partizānu kara notikumus daļā Sēlijas. Grāmatas autoram var novēlēt turpināt iesākto darbu un izstrādāt vēl pilnīgāku pētījumu par nacionālo partizānu cīņām grāmatā apskatītajā reģionā.

© 2023 Jānis Viļums, Latvijas Universitāte

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons

Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

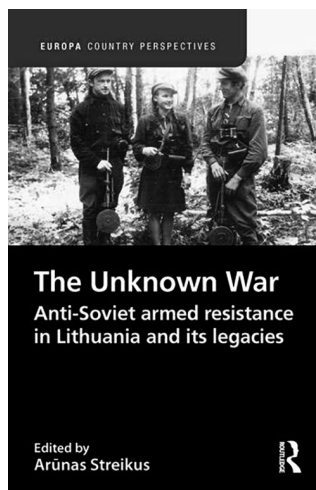
This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Toomas Hiio

M. A., research director, Estonian Institute of Historical Memory; head of research, Estonian War Museum – General Laidoner Museum

Mg. hist., zinātniskais direktors, Igaunijas Vēsturiskās atmiņas institūts; zinātniskais direktors, Igaunijas Kara muzejs – Ģenerāļa Laidonera muzejs

EXCELLENT SUMMARY ON HISTORY, RESEARCH AND COMMEMORATION OF LITHUANIAN FOREST BROTHERS / IZCILS KOPSAVILKUMS PAR LIETUVAS MEŽABRĀĻU VĒSTURI, PĒTNIECĪBU UN PIEMIŅU

Arūnas Streikus (ed.). *The Unknown War: Anti-Soviet armed resistance in Lithuania and its legacies*. London and New York: Routledge, 2022. 174 pp. ISBN 9781032185088

Lietuvas vēsturnieki ir izdevuši rakstu krājumu, kas veltīts mežabrāļu cīņai pret padomju okupāciju Lietuvā pēc Otrā pasaules kara. Krājuma redaktors un ievadraksta autors ir prof. Arūns Streikus. Prof. Ķēstuta K. Girņus raksts sniedz pārskatu par mežabrāļu kustību. Savukārt Dr. Gintauts Vēļus iepazīstina ar jaunākajām arheoloģiskajām ekspedīcijām, kas tikušas rīkotas ar mērķi atrast slepeni aprakto partizānu mirstīgās atliekas un izpētīt kādreizējās kauju vietas un bunkurus. Pārējo četru rakstu autori ir jauni, nesen savas PhD disertācijas aizstāvējuši pētnieki. Mingaile Jurkute aplūko Aukstā kara laikā notikušās pretpadomju bruņotās pretošanās piemiņu; Enrika Kripiene pievēršas mežabrāļu atbalstītājiem lauku iedzīvotāju vidū, kuri bieži vien palikuši nezināmi; Daiņus Noreika uz 1000 personu biogrāfisko datu pamata analizē Lietuvas partizānu kara dalībnieku sociālo izcelsmi; Aiste Petrauskiene pēta partizānu kara vietu Lietuvas atmiņas kultūrā pēc 1990. gada.

Grāmata ir vērtīga, īpaši citu valstu lasītājiem. Tā labi apkopo Lietuvas mežabrāļu kustības vēsturi, kā arī tās izpēti un piemiņu. Lietuvā mežabrāļu skaits bija ievērojami lielāks nekā pārējās Baltijas valstīs un viņu cīņas radīja lielus zaudējumus NKVD/NKGB/MVD/MGB spēkiem un vietējiem kolaboracionistiem. Partizāniem neizdevās novērst Lietuvas sovetizāciju, taču viņu drosmīgā cīņa parādīja okupantiem, ka lietuvieši nav gatavi pieņemt padomju varu. Grāmata ir labs paraugs Igaunijai un, domājams, arī Latvijai, kā šo vēstures periodu un ar to saistītos jautājumus pasniegt plašākai starptautiskai auditorijai.

This book summarises the status of research of Lithuanian forest brothers by Lithuanian historians. Historians of other countries should be grateful to authors, editors, and the publishing house for issuing the book in English. The research on anti-Soviet resistance in the Baltic countries as well as in Ukraine began soon after the Second World War, but more comprehensive studies have naturally been published in the respective native languages. Broader international audience has had to accept the general overviews that until recently were still often under strong spiritual influence of the Cold War confrontation.

Professor Arūnas Streikus (1973) has put together six articles. Four of them are written by young historians basing on their PhD theses. In addition to them, Dr. Gintautas Vėlius writes on search and archaeological excavations of hidden graves of fallen partisans as well as their bunkers and battle sites. And last but not least, Dr. Kęstutis K. Girnius gives an overview on Lithuanian anti-Soviet resistance in the context of partisan wars of the 20th century. Partisan war or forest brother movement in Lithuania was much more powerful than it was in the two other Baltic countries. Estonian and, I guess, also Latvian historians could envy our Lithuanian colleagues for their academically high-level research of this subject.

Professor Streikus introduces the book by establishing the framework of the history and research of Lithuanian partisan movement. Historians use to divide the partisan movement in Lithuania into three phases. In 1944–1946, large groups of armed fighters exercised *de facto* control over a number of rural areas and battles were fought against large units of the NKVD (People's Commissariat for Internal Affairs) troops. A lot of people went into hiding in forests and remote villages to avoid the Soviet repressions. The men were threatened by the mobilisation to the Red Army that was begun in all Baltic countries immediately after they were captured by the Soviets. However, after the Second World War, the hope to return to normal life as well as the beginning of the so-called legalisation had their impact and many people who were hiding returned to their

homes. Eerik Kross, an Estonian researcher of the forest brother movement, argues that the use of the Soviet term 'legalisaton' is not correct due to the fact that occupation itself was not legal. But there is no other suitable term found yet.¹ Partisan formations were divided into smaller groups at the end of the first period. During the second phase, in 1946–1949, partisans tried to counterbalance the Soviet propaganda. Over 100 different underground periodical publications are known from this period. Meanwhile, the actions of the partisans against the Soviet institutions, state security officials, and local collaborators continued. At the end of this period, in February 1949, leaders of the Lithuanian partisan detachments held a secret gathering and founded the Union of Lithuanian Freedom Fighters (Lithuanian abbreviation *LLKS*). The last phase (1949–1953) began with deportations of the rural population to Siberia. A view prevails that the main objective of the deportation of 1949 in the Baltic countries was acceleration of the collectivisation of agriculture and resettlement of those (*kulaks*) who opposed the creation of kolkhozes "to the distant regions of the Soviet Union". It is true in part, but an even more important objective was the punishing of the family members of the forest brothers and cutting off their support base in villages and remote farms. Unlike in Latvia and Estonia, where the deportation took place only in March 1949, in Lithuania a larger number of people was deported already in 1948. Altogether more than 77,000 individuals were deported from Lithuania in 1948 and 1949, according to A. Streikus. It is much more than in Estonia (more than 20,000)² and Latvia (more than 40,000). The third phase of the partisan movement is the period of gradual abating of the partisan movement in Lithuania as well as in Latvia and Estonia. Usually, the year of the death of Joseph Stalin (1953) is used as the date of the end of active fight. However, single groups and individual partisans continued their activity until the 1960s and even 1970s. It is estimated that 15,000–20,000 Lithuanian partisans and their supporters were killed in the battles and/or by the Soviet security troops and destruction battalions (*stribai* in Lithuanian). The latter consisted of volunteers or were conscripted from among the Party and Komsomol members or the so-called 'Soviet

1 Kross, Eerik (2023). Metsavendluse uurimisest [On the research of forest brother movement]. Presentation at the conference of Estonian Academic Society of Military History "Metsavendlus Eestis ja Baltimaades" [Forest Brothers in Estonia and other Baltic Countries], 23 September 2023, in Estonian War Museum – General Laidoner Museum.

2 See Saueauk, Meelis and Maripuu, Meelis (2020). *Toimik "Priboi": artikleid ja dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest* [File Priboi: articles and documents on the deportation of March 1949]. Tallinn: Tartu Ülikooli kirjastus (Eesti Mälu Instituudi toimetised, 2).

activists'. About 30,000 partisans and their supporters were arrested and sent to *Gulag* (in addition to those who were deported in 1948 and 1949). This number is comparable to the number of ca 36,000 persons who were arrested in Estonia by political indictments from 1942 (including people arrested in the Soviet rear and the Red Army) until the collapse of the Soviet Union.³ Professor Streikus writes that, according to the Soviet data, the state security offices, internal troops, and destruction battalions lost about five thousand men. About 9300 civilians (Soviet officials, collaborators but sometimes their family members as well) fell victim to the actions of the forest brothers. These figures are much higher than the respective numbers in Latvia and Estonia. Professor Streikus concludes that "the central cause of all this killing was the initial Soviet aggression against Lithuania and the country's subsequent brutal Sovietisation, during which the society became embroiled in a never-ending carousel of denunciations and betrayals, blood and revenge".

Arūnas Streikus gives a short insight into the current state of the research as well. Two authors are worth of remembering from the period before the collapse of the Soviet Union. One of the leaders of the Lithuanian partisans Juozas Lukša (pseudonym Daumantas, also Lukša-Daumantas, 1921–1951), succeeded in fleeing to the West in 1947. In France he published his account *Partizanai už geležinės uždangos* [Fighters for Freedom] on partisan movement in 1944–1947. Lukša was parachuted back to Lithuania in 1949 or 1950 and fell next year in a battle. Kęstutis K. Girnius (born 1946 in Germany) published in 1987, in Chicago a monograph on Lithuanian partisans, *Partizanų kovos lietuvoje* [Partisan Fighting in Lithuania], a pioneering study in academic research on Lithuanian forest brothers. Kęstutis K. Girnius is among the authors of the current collection, too.

Professor Girnius analyses in his article the position of Lithuanian partisans in comparison with other resistance, guerilla, insurgent, and partisan wars of the 20th and early 21st century like French *maquis*, Yugoslavian partisans commanded by Josip Broz Tito, Greek communist partisans, Ukrainian Insurgent Army, Taleban, a.o. In his classification of internal wars there are two main features: firstly, the means and methods of the resistance and secondly, the relationship between the parties. Concerning the means and methods, the fight could take the form of individual or small-scale attacks, asymmetrical guerilla

3 See Sauaeuk, Meelis (2009). Data about the persons arrested in Estonia during the Soviet Political Repressions in 1942–1990. In: *Estonia since 1944 – Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Tallinn: IKUES, pp. 307–310.

warfare, and conventional war. Basing on the relationship between the parties, the insurgents can fight against their own (legal) government, against colonial power, or against the occupying army. Lithuanians fought small-scale guerilla war against the occupiers. There were not only Lithuanian forest brothers fighting in Lithuania during the 1940s. The detachments of Polish Armia Krajowa fought in some parts of Lithuania and, last but not least, there were Soviet partisans. The Soviet partisans were, according to Professor Girnius, trained by and subordinated to the Soviet commands and their only purpose was supporting the Red Army in conquering Lithuania by subversive activities in the rear of the Germans. The conditions in Lithuania were not favourable for the forest brothers: no mountains, no inviolable jungles and big swamps, the neighbouring countries were under the control of the Soviets or their allies and the opponent was strong enough and sufficiently armed to defeat the partisans. The only advantages of the partisans were the support by the population, at least before the deportations of 1948 and 1949, and better knowledge of locations and the terrain. The situation was similar in Estonia and Latvia. In Estonia, in this period, there were twice fewer forests than today, but before the land amelioration works during the 1960s and 1970s, there were presumably relatively more swamps and marshes there than in Lithuania.

One can mention here that the history of the Second World War of the Baltic states was different. Lithuania and Latvia were occupied by the Germans in less than two weeks in June and beginning of July 1941. On the contrary, in Estonia mainland battles between the Germans and the Soviets were fought from the beginning of July to the end of August and on West Estonian islands – up to the end of October. The Soviets had enough time in North Estonia for evacuation and furthermore, about 30,000 Estonian men were mobilised to the Red Army. In Latvia and Estonia relatively more men went to the German armed forces, voluntarily or mobilised, than in Lithuania. (K. Girnius writes according to some estimates that there were 60,000 Estonians in the German armed forces throughout 1944 and 15,000 of them were killed. The number of soldiers together with auxiliaries is perhaps even underestimated, but the number of deaths is certainly an overestimate.) No Lithuanian SS-units were formed, but there was one Estonian and two Latvian Waffen-SS divisions. Estonian Rifle Corps of the Red Army with two infantry divisions was formed in 1942. The bulk of manpower constituted the men mobilised a year before from Estonia. The composition of Lithuanian and Latvian national units of the Red Army was somewhat different. Ethnic Lithuanians constituted only one-third of the personnel of the 16th Lithuanian Rifle Division in 1943. In 1944–1945, the majority of Latvian and Estonian men of suitable age and health were in

one or another army fighting in Courland or Germany or already imprisoned in the POW-camps.⁴

In the middle of the 1940s, the population of Lithuania was about 2.5 million. Latvia had less than two million, and Estonia – about one million inhabitants in this period. Possibly, the fact that in Lithuania the partisan movement was more powerful than in other Baltic countries was partly caused by a larger population and the presence of many combat-capable Lithuanian men in Lithuania.

Professor Girnius shows that the Soviets deployed in Lithuania much more NKVD troops than they did in the other Baltic states. When the Soviet internal security regiments were reorganised as internal security detachments in 1951 there were nine of the latter in Ukraine, five in Lithuania, and one in each Estonia and Latvia. The overall number of the forest brothers is a long-disputed issue. Only the Soviet state security service was in possession of the exact figures, but the actual number was much higher, as it was stated in a collective work on Estonian history.⁵ No consensus exists even in defining who is a forest brother. How to make the difference between the fighters and men and women who simply were hiding? How to categorise the partisan supporters who lived legally? All in all, Professor Girnius is using the figure of 30,000–40,000 Estonian forest brothers, published by Mart Laar in 2006, and 20,000 forest brothers together with 100,000 supporters in Latvia, published by Heinrihs Strods in the same year. More recent Estonian research has decreased the number of forest brothers to around 15,000 including the fighters and people who had gone into hiding. K. Girnius writes that 20,000 Lithuanian partisans perished. According to H. Strods the number of killed Latvian partisans is about 3000. The number of the Estonians who were killed in the battles and ambushes in the forests, were captured and shot or perished in Gulag is similar to that of the Latvians.

4 On Estonia see Kaasik, Peeter (2012). *Eesti rahvusväeosade formeerimisest Nõukogude armee koosseisus aastatel 1940–1956* [Ethnic Estonian Units in the Soviet Army During the Period 1940–1956]. In: *Eesti sõjaajaloo aastaraamat* [Estonian Yearbook of Military History], 1 (7), 2011. Tallinn-Viimsi: Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum, pp. 102–157; and Hiio, Toomas (2012). *Eesti üksustest Wehrmacht'i, SSi ja politsei ning Relva-SSi alluvuses Teise maailmasõja ajal. Komplekteerimisest ja formeerimisest*. [Estonian Units in the Wehrmacht, SS and the Police System during the Second World War]. In: *Eesti sõjaajaloo aastaraamat* [Estonian Yearbook of Military History], 1 (7), 2011. Tallinn-Viimsi: Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum, pp. 158–273.

5 Pajur, Ago, Tannberg, Tõnu, Vahtre, Sulev (ed.) (2005). *Eesti ajalugu*. VI, *Vabadussõjast taasiseseisvumiseni* [History of Estonia. Vol. 6. From the War of Independence to the regaining of independence]. Tartu: Ilmamaa, p. 325.

The difference between these three categories is not always clear when speaking about numbers.

The motivation of the fighters is one of the most important issues. Forest brothers wanted to fight the Soviets who had caused unprecedented sufferings to Lithuanian people, had annihilated the Lithuanian statehood and destroyed almost everything that was important for Lithuanians. Professor Girnius shows that Lithuanian partisans believed in and laid hope on the promises of the Atlantic Charter signed by the British Prime Minister and the President of the United States in 1941; and they were almost sure that the Third World War between the Western powers and the Soviet Union would begin soon and the independence of Lithuania would be restored after the victory of the former. The motives of the forest brothers in Latvia and Estonia were identical. The forest brothers intended to hinder the Sovietisation of the rural areas as well and they were quite successful in it.

Dainius Noreika has studied the personal composition of the Lithuanian partisan force. Who they were? He has analysed the biographies of 1000 partisans. According to his analysis, 99% of them were born between 1900 and 1932, i.e., they had spent most if not the whole of their lives in independent Lithuania. An absolute majority of them had attended primary school and only about 10% had continued their education in secondary schools and higher educational establishments. This reflects the general trends of Lithuanian population in this period. Most of the partisans were farmers by background, the average size of their farms was 18 hectares. Partisans represented the average Lithuanian population. Most of them were members of the partisan detachments that were active in their home communities. Most of the partisans knew each other from earlier times or were even relatives. It cemented trust between them. Soviet propaganda accused the partisans for being the agents of the CIA or other Western intelligence agencies. In reality, only a tiny minority of partisans were parachuted to Lithuania after training in the West. They fought for the Lithuanian cause with foreign support and not for foreign cause in Lithuania.

As already mentioned, no Lithuanian Waffen-SS units were created by the Germans. However, in 1944 when the Red Army approached the Lithuanian borders, the Lithuanian Territorial Defence Force was formed. There were also several volunteer Lithuanian *Schutzmannschaft*-Battalions (self-defence battalions) formed in 1941/1942 and other auxiliary units. Dainius Noreika has established that from 1000 partisans whose biographies were included in the analysis at least 14.4% had served in police or auxiliary police during the German occupation, 4.3% had been in the Lithuanian Territorial Defence Force and 6.2% in self-defence battalions. Lithuanian partisans were accused by some authors of

participation in the Holocaust, the above mentioned Juozas Lukša among them. It is a fact that there were Lithuanians and Lithuanian battalions who participated in the Holocaust in Lithuania and other regions and it is impossible that no one of those men stayed in Lithuania after the war. However, D. Noreika shows that many facts used in the publications and even in some more recent studies, accusing the partisans of participation in the Holocaust, are falsifications that originated from a few sources created by the Soviet propaganda. Therefore, it is not a surprise that the accusations are directed against well-known figureheads of Lithuanian partisan movement mainly. However, D. Noreika presents some examples of former policemen and commanders from the *Schutzmannschaft-Battalions*, who really participated in actions against the Jews and later became forest brothers.

The subject of the study of Enrika Kripienė are the supporters of the partisans. They are usually forgotten at commemorations and they are not included in the general number of resistance fighters mostly due to the fact that their names are not known. Enrika Kripienė writes that, according to the data published by the Genocide and Research Centre of Lithuania, approximately 50,000 armed individuals may have participated in anti-Soviet resistance between 1944 and 1953 and the number of sympathisers and supporters, who demonstrated their unarmed opposition, is roughly the same. She describes the supporting elements of the largest partisan formations through a case-study of the Lithuanian Freedom Army which was active in Dzūkija and Suvalkija (historical regions in southern Lithuania) and the above mentioned Union of Lithuanian Freedom Fighters (*LLKS*), founded in 1949. In her case study on Grand Duke Kęstutis Company that existed under several names from 1945 to 1952 with 200 to 300 members over the entire course of the resistance period there were at least 144 supporters of this group identified. Dr. Kripienė argues that the identified supporters constituted roughly a half of the total number and the total number of supporters could have been even bigger than the number of fighters. Among the supporters there were couriers, reserve partisans, and partisan supporters (i.e. people who supported partisans without any clearly defined function) as the largest group. The large number of supporters demonstrates the all-nation character of the anti-Soviet resistance in Lithuania.

The article by Mingailė Jurkutė considers the place of armed anti-Soviet resistance in the collective memory of Lithuanians during the Cold War. She presents at first an overview of the Soviet narrative on the Lithuanian partisans. Although it was initially prohibited, according to the censorship regulations, to mention the partisans and the fight against them, it was not always followed in some publications. The author shows that already in 1949, the Lithuanian

Catholic clergy was publicly accused of “supporting the bandits”. After Stalin’s death, the second phase of anti-partisan propaganda began. Beginning with 1957, books describing the fights of the state security officers and the people of Soviet Lithuania against “the bandits” were published on the initiative and under the supervision of the *KGB*. They represented mostly the style of “documentary fiction”⁶ describing the actions of smart state security officers, real or fictional, against the bandits. “Bandits”, i.e. the forest brothers, were directed and supported by Western intelligence agencies and corrupt leaders of the exile communities, who, in their turn, during the German occupation had participated in “fascist crimes against innocent Soviet citizens”. According to Dr. Jurkutė, a special agency, the Editorial Board for the Publication of Archival Documents, was established within the Academy of Sciences of the Lithuanian SSR under the leadership of a retired *KGB* officer, Boleslavas Baranauskas. From 1960 to 1966, this agency published eight collections of archival documents. Mingailė Jurkutė writes that the materials on Lithuanian partisans, published by this agency, were based on excerpts from the files of their state security investigation files and described the partisans as cruel and barbarous criminals who were in the service of imperialist forces and during the German occupation had been in the service of the Gestapo.

Similar books were published in other Baltic states and Ukraine, too, with slight differences, depending on the historical events in the respective country. To this picture there belonged also a number of show trials that were organised beginning with the late 1950s from Estonia to Ukraine and in Russia against the “henchmen of fascist murderers”. Among the accused there often was at least one member of the exile community, who was sentenced in absence. Unlike secret political trials of war tribunals of the *NKVD* troops in the 1940s and 1950s, the show trials were public with pre-trained witnesses and defence attorneys and took place in the presence of Soviet and sometimes even foreign media. Overviews of a couple of show trials were published in English and distributed by the Soviet embassies with the main purpose of discrediting the leaders of the exile communities.⁷ It was a new approach of the *KGB* and the propaganda agencies of the Communist Party in “battles in the propaganda front” of the Cold War, but also an attempt to win hearts and minds at least among the younger

6 The Russian term used in Soviet era was *dokumental'nyj ocherk*.

7 See Maripuu, Meelis (2015). Külma sõja aegsed näidiskohtuprotsessid Eesti NSV-s: õigus ja propaganda kaalukaasil [Cold War show trials in Estonia: Justice and propaganda in the balance]. In: Tannberg, Tõnu (ed.). *Nõukogude Eesti külma sõja ajal*. Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, pp. 88–140. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae, 23 (30).)

generation. A revival of this type of literature took place in the beginning of this century, when some of them were reprinted with a new title and slightly edited.⁸

During the third phase that began in the 1960s, also writers, artists, and filmmakers were involved in designing a collective memory on the recent past and particularly of partisan war. In Lithuania, during this decade, 12 short stories, two plays, and four novels were published on the “post-war banditism”. Dr. Jurkutė elaborates the means and styles that were used in creating an image of the era for the audience in Soviet Lithuania. The internationally best-known creation of this period is perhaps the film *Nobody Wanted to Die* directed by Vytautas Žalakevičius (1965). In the last part of her article Mingailė Jurkutė analyses the narrative of the Lithuanian exile communities on Lithuanian partisans. Somehow even surprisingly she concludes that “from the very start of the creation of collective narrative [on Lithuanian partisans], a Soviet component played a role in both Lithuania and in diaspora community”. The article by Dr. Jurkutė is introduced by a well-done theoretical overview. The article itself is very informative and the analysis is concluded by an excellent summary.

The article of Dr. Aistė Petrauskienė describes the place of the partisan war in Lithuanian memory culture beginning with the 1990s. She continues from the point where the former article has arrived. Before the end of the Soviet regime, the commemoration of the fallen or killed partisans was possible only in a form of conspiratorial endeavour. In addition to that, the Soviet authorities deliberately destroyed the partisan war heritage. After the Lithuanian independence was re-established, the commemoration of the victims of the Soviet terror and particularly of the partisans became a government-supported activity. The Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania (GRRCL) was founded already in 1992. (Also, some authors of the book under review are employees or collaborators of this institution.) There were certain differences between the policies of the left-wing and right-wing governments in respect to the commemoration of the victims and preservation of the partisan heritage. The left-wing government (before 1996) sought to regulate the procedures for

8 Эстония. Кровавый след нацизма. 1941–1944 годы. сборник архивных документов о преступлениях эстонских коллаборационистов в годы Второй мировой войны (2006) [*Estonia. The bloody trace of Nazism: 1941–1944* (2007)]; Трагедия Литвы: 1941–1944 годы: сборник архивных документов о преступлениях литовских коллаборационистов в годы Второй мировой войны (2006) [*The Tragedy of Lithuania: 1941–1944. New documents on crimes of Lithuanian collaborators during the Second World War* (2008)]; Латвия под игом нацизма: сборник архивных документов (2006) [*Latvia under the yoke of Nazism. collection of archival documents*]. Russian originals were published by Европа in Moscow.

the reburial of persons killed under foreign occupation. Several legislative acts were adopted regarding the long-term commemoration of the victims of foreign occupations. Under the right-wing government (1996–2000), the year 1999 was declared the Year of Freedom Struggle. The declaration of the *LLKS* (see above) was recognised as a legal act of the Republic of Lithuania, as a part of the Lithuanian legal continuity. In 2000–2008, the majority in the parliament belonged to left-wing parties and there were no new initiatives of commemoration of partisans. In 2009, the new Seimas (Lithuanian parliament) declared the year 2009 the Year of Lithuanian Freedom Movement.

There are many monuments and other sites of commemoration in Lithuania. In 1996–2018, almost 3000 of them were recorded in official inventory. During the same time, the GRRCL has placed ca 400 commemorative markers and 230 commemorative plaques in different locations and buildings. A large part of commemoration activities are carried out by the civic society. This process was begun by the NGOs of former partisans and their supporters, as well as by other former political prisoners and deportees. There was even a so-called “monument mania” – hundreds of monuments were erected and ceremonially opened, largely basing on the peoples’ own initiative. Today quite a few of them have already collapsed. While the next generation was somehow indifferent towards the memory of their parents’ generation, today the new revival of commemoration is carried out already by the next generation. Dr. Petrauskienė emphasises the influence of the Lithuanian school system, where the history of the Soviet terror and the fight of Lithuanians against it belong to the curricula.

In retrospect, one can mention similar trends during the last 30 years also in Estonia, and I am sure that in Latvia as well. The unknown graves of the forest brothers were and are searched and found, and their remains are reburied in all Baltic countries, but astonishing is the number of reburials in Lithuania, approximately 2000 as Aistė Petrauskienė writes. This is also an evidence of the magnitude of the forest brother movement in Lithuania. A sign of certain “normalisation” of the commemoration of the partisan movement in Lithuania are the organised rallies in the actual or alleged sites of the battles between the partisans and Soviet state security squads, as well as the reconstruction of bunkers for touristic purposes.

The last article of the collection is written by archaeologist Dr. Gintautas Vėlius. He describes the search of the gravesites of the partisans and the exhumation and reburial of their remains. The Act “On reburial and commemoration of members of the resistance and other people killed under occupying regimes” was adopted in Lithuania already in 1992. The locations where the executed political prisoners had been buried were kept secret by the state security authorities

everywhere and the remains of the executed were not given to the relatives. The main purpose of such policy was avoiding of public commemorations of the killed heroes. However, there were always some information available, among others in the *KGB* files that remained in Lithuania after the collapse of the Soviet Union. Dr. Vēlius offers a highly interesting account on the search of the remains of the partisans, who were secretly buried in Vilnius Našlaičiai Cemetery, and on how they were finally found. Among them was the leader of the resistance Defence Forces, Adolfas Ramanauskas-Vanagas (1918–1957), who was shot in Vilnius Internal Prison. Another part of “partisan archaeology” is bunker archaeology. The bunkers of the forest brothers were of different types, some of them subterranean, but some were built into ordinary farms under a barn for example. They were destroyed during battles or simply abandoned. Dr. Vēlius concludes that in the research of partisan movement one cannot rely exclusively on the memory of individual eyewitnesses. Only archaeological study ensures precise reconstruction of partisan-era sites.

I do hope that in the nearest future similar comprehensive studies in English will be published also on Latvian and Estonian forest brother movements.

© 2023 Toomas Hiio, Latvijas Universitāte

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons

Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

AUTORI / AUTHORS

- Ainārs Bambals,**
ainars.bambals@arhivi.gov.lv
Dr. hist., Latvijas Nacionālā arhīva Dokumentu publikāciju un popularizēšanas nodaļas arhīva eksperts
Dr. hist., archival expert, Department for the Publication and Popularisation of Documents, National Archives of Latvia
- Haralds Bruninieks,**
haraldsbrunieks@gmail.com
Mg. hist., doktorants, Daugavpils Universitātes Humanitārā fakultāte
Mg. hist., doctoral student, Faculty of Humanities, Daugavpils University
- Toomas Hiio,**
toomas.hiio@esm.ee
Mg. hist., zinātniskais direktors, Igaunijas Vēsturiskās atmiņas institūts; zinātniskais direktors, Igaunijas Kara muzejs – Ģenerāļa Laidonera muzejs, Igaunija
M. A., research director, Estonian Institute of Historical Memory; head of research, Estonian War Museum – General Laidoner Museum, Estonia
- Peeter Kaasik,**
peeter.kaasik@esm.ee
PhD, zinātniskais līdzstrādnieks, Igaunijas Kara muzejs – Ģenerāļa Laidonera muzejs, Igaunija
PhD, research fellow, Estonian War Museum – General Laidoner Museum, Estonia
- Matthew Kott,**
matthew.kott@ires.uu.se
DPhil, pētnieks, Krievijas un Eirāzijas pētījumu institūts, Upsalas Universitāte, Zviedrija
DPhil, researcher, Institute for Russian and Eurasian Studies, Uppsala University, Sweden
- Uldis Neiburgs,**
uldis.neiburgs@lu.lv
Dr. hist., vadošais pētnieks, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts
Dr. hist., senior researcher, Institute of Latvian History, University of Latvia
- Oleksandr Pahiria,**
oleksandr.pahiria@gmail.com
PhD, pēcdoktorants, Kijivas Tarasa Ševčenko Nacionālā universitāte, Ukraina
PhD, postdoctoral student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine
- Ivan Patryliak,**
i_patryliak@ukr.net
DSc, profesors, Kijivas Tarasa Ševčenko Nacionālā universitāte, Ukraina
DSc, professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine
- Reinis Ratnieks,**
ratnieksr@gmail.com
Mg. hist., doktora grāda pretendents, neatkarīgais pētnieks
Mg. hist., PhD candidate, independent researcher
- Aivars Stranga,**
aivars.stranga@lu.lv
Dr. habil. hist., profesors, Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultāte
Dr. habil. hist., professor, Faculty of History and Philosophy, University of Latvia
- Mirosław Surdej,**
Mirosław.Surdej@ipn.gov.pl
PhD, zinātniskais līdzstrādnieks, Nacionālās atmiņas institūts, Žešuva, Polija
PhD, research fellow, Institute of National Remembrance, Rzeszów, Poland

Jānis Taurēns,
janis.taurens@lu.lv

Dr. hist., asoc. profesors, Latvijas Universitātes Vēstures un
filozofijas fakultāte
Dr. hist., assoc. prof., Faculty of History and Philosophy,
University of Latvia

Jānis Tomaševskis,
janis.tomasevskis@karamuzejs.lv

Mg. hist., doktora grāda pretendents; vēsturnieks, Latvijas
Kara muzejs
Mg. hist., PhD candidate; historian, Latvian War Museum

Zigmārs Turčinskis,
zigist@inbox.lv

Mg. hist., neatkarīgais pētnieks
Mg. hist., independent researcher

Jānis Vasilevskis,
janis.vasilevskis@inbox.lv

novadpētnieks
researcher of regional history

Jānis Viļums,
janis.vilums1978@gmail.com

Mg. hist., neatkarīgais pētnieks
Mg. hist., independent researcher

Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds
Aspazijas bulvāris 5-132, Rīga, LV-1050, Latvija
www.apgads.lu.lv
Iespiests SIA "Drukātava"